

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

**NECİP ASIM'IN ORHUN ABİDELERİ ADLI ESERİ VE BUNUN
TÜRK KAĞANLIĞI VE TÜRK BENGÜ TAŞLARI ADLI ESERLE
KARŞILAŞTIRMASI**

MELEK AÇIK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Dr. Öğr. Üyesi RIDVAN ÖZTÜRK

KONYA 2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Melek AÇIK
	Numarası	138107011017
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Türk Dili ve Edebiyatı
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK
	Tezin Adı	Necip Asım'ın Orhun Abideleri Adlı Eseri ve Bunun Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları Adlı Eserle Karşılaştırması

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan *Necip Asım'ın Orhun Abideleri Adlı Eseri ve Bunun Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları Adlı Eserle Karşılaştırması* başlıklı bu çalışma 20/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Dr. Öğr. Üyesi	Rıdvan ÖZTÜRK	
2	Prof. Dr.	Orhan YAVUZ	
3	Prof. Dr.	Mustafa YILDIZ	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	--	---

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Melek AÇIK		
	Numarası	138107011017		
		Türk Dili ve Edebiyatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	x	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK		
Tezin Adı	Necip Asım'ın Orhun Abideleri Adlı Eseri ve Bunun Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları Adlı Eserle Karşılaştırması			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Melek AÇIK

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	Melek AÇIK		
	Numarası	138107011017		
		Türk Dili ve Edebiyatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	x	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK		
Tezin Adı	Necip Asım'ın Orhun Abideleri Adlı Eseri ve Bunun Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları Adlı Eserle Karşılaştırması			

ÖZET

Bu çalışmada Necip Asım ve Ahmet Bican Ercilasun'un Köktürk Anıtlarını okuyuşlarındaki farklar tespit edilmiştir. Necip Asım'ın 1924'te yayımladığı Orhun Abideleri adlı eseri Türkiye'de Köktürk Anıtları üzerine yapılmış ilk çalışmadır. Ahmet Bican Ercilasun'un eseri Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları ise Necip Asım'ın eserinden 92 yıl sonra yayımlanmıştır.

Çalışma, "Giriş- Metin- Karşılaştırma- Sonuç" olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Köktürk Anıtlarının önemi, Türkiye'de Köktürk Anıtları üzerine yapılmış çalışmalar, Necip Asım ile Orhun Abideleri ve Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları adlı eserler hakkında bilgi verilmiştir. Metin bölümünde Orhun Abideleri Latin harflerine aktarılmış, eserin anıtların okunmasını içeren bölümünün transkripsiyonu yapılmıştır.

Necip Asım ve Ahmet Bican Ercilasun'un okumaları arasındaki farklar önemli ölçüde Köktürkçede ünlülerin her zaman yazılmamasından ve Necip Asım'ın Köktürk harflerini yanlış değerlendirmesinden kaynaklanır.

Anahtar Kelimeler: Orhun Abideleri, Necip Asım, Ahmet Bican Ercilasun, Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

Author's	Name and Surname	Melek AÇIK			
	Student Number	138107011017			
		Turkish Language and Literature			
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	x		
		Doctoral Degree			
	Supervisor	Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK			
Title of the Thesis/Dissertation	The Comparison Of The “ <i>Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları</i> ” With Necip Asım's " <i>Orhun Abideleri</i> "				

ABSTRACT

In this study, Necip Asım and Ahmet Bican Ercilasun's differences in reading Kopturk monuments were determined. Necip Asım's *Orhun Abideleri*, published in 1924, is the first study on Kopturk monuments in Turkey. Ahmet Bican Ercilasun's work '*Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*' was published 92 years after Necip Asım.

The study consists of four sections: Introduction, Text, Comparison and Conclusion. In the introduction, information about the importance of Kopturk monuments, studies on Kopturk monuments in Turkey, Necip Asım, '*Orhun Abideleri*' and '*Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*' was given. In the text section, *Orhun Abideleri* were transposed into Latin letters and the chapter of containing the reading of the monument was transcribed.

The differences between the readings of Necip Asım and Ahmet Bican Ercilasun are mainly due to the fact that vowels are not always written in Kopturk and Necip Asım incorrectly evaluated the Kopturk letters.

Key words: Kopturk, *Orhun Abideleri*, Necip Asım, Ahmet Bican Ercilasun

ÖN SÖZ

Orhun Abideleri, Türk dilinin ilk yazılı belgeleri olması bakımından büyük öneme sahiptir. Köktürlere ait olan bu metinler ilk olmanın dışında belli üslubu ve işlenmiş Türkçesiyle yazıldığı dönemin dilini yansıtması, eski Türkçe hakkında zengin bilgiler vermesi bakımından da hayli önemlidir.

İlk kez 13. yüzyılda, İlhanlı tarihçisi Cüveyni'nin Tarih-i Cihangüşa adlı eserinde bahsettiği Köktürk yazılı metinler, 1730 yılında Johann Tabbert von Strahlenberg'in *Das Nord und Östliche Teil von Europa und Asia* adlı eserini yayımlamasıyla bilim dünyasının dikkatlerini üzerine çeker. Anıtların çözülmesi ve okunmasına dair sürdürülen çabada iki isim öne çıkar: Radloff ve Thomsen. Thomsen, 1893'te Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi'nde bir toplantı ile bu meçhul ve esrarlı yazıları nasıl çözdüğünü anlatır. 171 yıldan beri bilim adamlarını uğraştıran bu taşın abidelerin Türklere ait olduğunu bütün dünyaya duyurur. Anıtlar üzerine ilk yayını 1894'te Radloff, ikinci yayını ise 1896'da Thomsen yapar. (Ercilasun: 2008, 151) Türkiye'de Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtlarını ilk yayımlayan isim ise Necip Asım'dır.

Bu çalışmada Necip Asım'ın Orhun Abideleri adlı eseri günümüz harflerine aktarılmış, eserin Köktürk Anıtlarının okunuşunu içeren kısmının transkripsiyonu yapılmıştır. Çeviri yazılı bölümde Necip Asım ile Ahmet Bican Ercilasun'un okumalarındaki farklılıklar gösterilmiştir. Çalışmanın iki okuyuşun karşılaştırmasını içeren kısmında ise söz konusu farklılıklar başlıklar altında toplanmıştır. Sonuç bölümünde de elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

Çalışmam sırasında rehberliğine ihtiyaç duyduğum her aşamada ilgi ve desteğini gördüğüm çok değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK'e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bu süreçte yanımda olan sevgili eşime sabrından ötürü teşekkür ederim.

KISALTMALAR DİZİNİ

KT	Köl Tigin
BK	Bilge Kağan
D	Doğu yüzü
B	Batı yüzü
G	Güney yüzü
K	Kuzey yüzü

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

آ	a
أ	e
إ	i, i
ؤ	o
و	ö
و	u
و	ü
ب	b
پ	p
ت	t
ث	s
ج	c
ح	ç
هـ	h
د	d
ذ	z
ر	r
ز	z
س	s
ش	ş
ص	ş
ض	z
ط	t
ظ	z
ع	c
غ	g
ف	f
ق	k
ك	k
ن	ng
ج	g
ل	l
م	m
ن	n
و	v
هـ	h, a, e
ل	l
ي	y

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU	i
BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ	v
KISALTMALAR DİZİNİ	vi
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ	vii
GİRİŞ	1
I. Köktürk Anıtlarının Türk Dili ve Kültürü Açısından Önemi	2
II. Köktürk Anıtları Üzerine Türkiye’de Yapılmış Çalışmalar	5
III. Necip Asım.....	7
IV. Orhun Abideleri.....	8
V. Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları.....	9
1. METİN	10
2. İKİ OKUMA ARASINDAKİ FARKLILIKLAR.....	180
2.1. Harf yorumlanmasından kaynaklanan farklılıklar	180
2.1.1. Aynı harfin iki ünlüyü karşılamasından kaynaklanan farklılıklar	180
2.1.1.1. /o/-/u/	181
2.1.1.2. /ö/ -/ü/	181
2.1.1.3. /a/- /e/.....	181
2.1.2. Ünlülerin yazılmamasından kaynaklanan farklılıklar	182
2.1.2.1. /a/-/e/.....	182
2.1.2.2. /ı/-/i/	183
2.1.2.3. /u/-/ü/	183
2.1.3. Çift ünsüzün okunmasıyla ilgili farklılıklar.....	184
2.1.3.1. /nt/	184
2.1.3.2./lt/	185
2.1.3.3. /ny/	185
2.1.4. Ünlü- ünsüzlerin okunmasıyla ilgili farklılıklar.....	185

2.1.4.1. /ok/, /uk/, /ko/, /ku/; /ök/, /ük/, /kö/, /kü/.....	186
2.2. Ünlü veya ünsüz harflerin yanlış okunmasından kaynaklanan farklılıklar	186
2.2.1. Ünlülerin yanlış okunmasından kaynaklanan farklılıklar	186
2.2.2. Ünsüzlerin eksik ya da yanlış okunmasından kaynaklanan farklılıklar	187
2.2.3. Vokalli ünsüzlerin yanlış okunmasından kaynaklanan farklılıklar	188
2.2.3.1. /uk/, /ük/, /ku/, /kü/	188
2.2.3.2. /iç/, /çi/	188
2.2.4. Çift ünsüzü karşılayan harflerin yanlış okunmasından kaynaklanan farklılıklar ...	188
2.2.4.1. /ny/	188
2.2.5. Kelimenin yanlış sınırlandırılmasından kaynaklanan farklı okumalar	188
2.3. Metni tamamlarken oluşan farklılıklar	189
2.4. Okunmayan ek, hece ve kelimeler	190
2.5. Alfabetik Liste	191
SONUÇ	200
KAYNAKÇA	204

GİRİŞ

Köktürk Anıtları üzerine Türkiye’de yapılmış ilk yayın Necip Asım’ın Orhun Abideleri adlı eseridir. 1924 yılında yapılmış bu çalışmanın ardından 2016 yılında Ahmet Bican Ercilasun’un yayımladığı Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları adlı eser ise Köktürk Anıtları üzerine Türkiye’de yapılmış son çalışmadır. Söz konusu iki eser arasındaki 92 yıllık süreçte Köktürk Anıtlarının okunuşunda nasıl bir ilerleme kaydedildiği ise bugüne kadar karşılaştırmalı bir çalışma yapılarak tespit edilmemiştir.

Çalışmamızın konusunu Orhun Abideleri ile Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları adlı eserlerin Köktürk metinlerini içeren bölümlerinin karşılaştırması oluşturmaktadır. Çalışmamızda Necip Asım’ın ve Ahmet Bican Ercilasun’un okumalarındaki farklılıkların tespiti ve bu farklılıkların nedenlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Necip Asım, Thomsen’in eserini esas aldığı Orhun Abideleri’nde Radloff’un okumalarından da istifade etmiş, yer yer dipnotlarla bu iki okuma arasındaki farklılıkları göstermiştir. Ahmet Bican Ercilasun da eserinde zaman zaman dipnotlarla farklı okumalara göndermede bulunmuş, kelimelerin okunuşuyla ilgili önceki çalışmaları da dikkate alarak kendi düşüncelerini ifade etmiştir. Bu sebeple yaptığımız çalışma Köktürk Anıtları üzerine sarf edilmiş yaklaşık bir asırlık çabayı göstermesi açısından önemlidir.

Orhun Abideleri’nin tamamının okunmasını da içeren çalışmamızda eserin Köktürk metinlerinin Arap harfleriyle transkripsiyonunu içeren bölümü çeviri yazıya aktarılmıştır. Ahmet Bican Ercilasun’un okuyuşundaki farklılıklar ise ilgili kelimenin yanına iki eğik çizgi arasında italik yazıyla gösterilmiştir. Necip Asım’ın her sayfada birden başlattığı dipnotlar ise tüm eser için devam edecek numaralar şeklinde otomatik olarak oluşturulmuştur. Bununla birlikte bize ait olan dipnotların yazarın dipnotlarıyla karışmaması ve esere başvuracakların dipnotları orijinal metinde

kolayca bulmaları amacıyla Necip Asım'ın numaralandırmaları ilgili yerde ayrıca yay ayraç içerisinde gösterilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, metin içinde gösterilen okuyuş farklılıkları çeşitli başlıklar altında derlenmiştir. Kelimeler incelenirken Necip Asım'ın ve Ahmet Bican Ercilasun'un okumalarıyla birlikte Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları'ndaki özgün metinlere de bakılmıştır. Okumadaki ayrılıklar, ortak özelliklerine göre sınıflandırılarak başlıklar oluşturulmuştur. Kelimelerin sonunda anıtın adı, yüzü ve satır numarası verilmiştir. Bilge Kağan anıtının güney yüzünde Necip Asım iki satırı atlayarak okumuş dolayısıyla satır numaralarında kayma meydana gelmiştir. Karışıklığı önlemek amacıyla Necip Asım'ın eserindeki numaralandırmanın hemen yanında yay ayraç içerisinde asıl satır numarası verilmiştir. Ayrıca farklı okumaların toplu bir şekilde görülebilmesi için incelemenin ardından kelimeler alfabetik olarak listelenmiştir. Sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

I. Köktürk Anıtlarının Türk Dili ve Kültürü Açısından Önemi

Muharrem Ergin, Orhun Abideleri adlı eserinin ön sözünde Köktürk Anıtlarını şu sözlerle niteler: “ *Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin. İlk Türk tarihi. Taşlar üzerine yazılmış tarih. Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması. Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri. Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası. Türk askeri dehasının, Türk askerlik sanatının esasları. Türk gururunun ilahi yüksekliği. Türk feragat ve faziletinin büyük örneği. Türk içtimai hayatının ulvi tablosu. Türk edebiyatının ilk şaheseri. Türk hitabet sanatının erişilmez şaheseri. (...)*”(Ergin: 2010, s. xiv)

Nihat Sami Banarlı da anıtlar için benzer ifadeleri kullanarak Köktürk abidelerinde Bilge Kağan'la kardeşi Köl Tigin'in Türk milletine ve Türk beylerine

verdikleri uzun mesajın yazılı olduğunu; bu metinlerin yer yer realist bir tarih dili, yer yer bir iman lisanı, milli ve içtimai tenkit ve güven cümleleri; yer yer de kudretli bir hitabet dili ile yazıldığını söyler (Banarlı: 1987, 61). Bu hitabet dilinin Köl Tigin anıtında Bilge Kağan'ın gerek doğrudan doğruya Türk milletine ve Türk beylerine hitaplarıyla; hitap, soru ve toparlama cümleleriyle karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. (Ercilasun: 1994, s. 31-39).

Anlatım özellikleri bakımından incelendiğinde anıtların benzetme ve aktarmalar, kavram zenginliği, çok anlamlılık, karşıt anlamlı öğelere ve ikilemelere başvurma gibi özellikleri bakımından her bir satırı özenle hazırlanmış “yazılan dil” ürünleri olarak kabul edilebileceği gerçeği ortaya çıkar. Bir ulusa, gelecek kuşaklara seslenen bu yazıtlarda gerek soyutlama gücü ve kavramlardaki zenginlik, gerek çok uzun bir sürede oluşan anlam olaylarının sonuçlanmış biçimlerinin görülmesi, gerekse etkileyici, güçlü bir anlatım sağlayan söz sanatlarına başvurulmuş olması, kullanılan dilin köklü ve işlenmiş bir dil olduğu inancını doğurur. (Aksan: 1994, s. 1-12)

Anıtlar, Köktürk tarihi açısından verdiği bilgiler açısından da oldukça önemlidir. Köktürk abideleri, çoğunlukla Çin olmakla beraber Bizans ve Arap kaynaklarında izini sürdüğümüz Türk tarihinin ilk yazılı belgesi olma özelliğini taşır. Metinlerde Bilge Kağan ve Köl Tigin'in el ele vererek devleti düzene koymaları, yaptıkları savaşlar, halkı kalkındırmaları, düşmanı itaat altına almaları; geçmişte yaşanan talihsizlikler ve yapılan hatalar anlatılır.

Anıtlar, tarihi belge olmanın yanı sıra Türk sosyal, kültürel hayatını yansıtmaları ve Türk düşünce dünyasını bugüne aktarmaları bakımından da hayli önemlidir. Köl Tigin anıtında Bilge Kağan, el ele vererek birlikte yurda dirlik ve düzen getirdiği sevgili kardeşinin ölümü üzerine duyduğu derin üzüntüyü dile getirir. Bilge Kağan bengü taşında da; Bumın ve İstemi Kağan zamanlarındaki şevket devri,

Çin'e nasıl tutsak olunduğu, Çin esaretinden nasıl kurtulunduğu, Bilge Kağan'ın savaşları ve Türk milleti için yaptıkları anlatılır. (Ercilasun: 2008:133) Anıtta, Çin'e tutsak olmanın nedeni olarak yeteneksiz kişilerin idareyi ele alması, hilekâr ve sahtekâr Çin milletinin küçük kardeş ile büyük kardeşi birbirine düşürmesi, bey ve milletin arasını bozması gösterilir. Çin hâkimiyetinden kurtuluş ise Çin'e tabi olan Türklerin bir sorgulama sürecine girmelerinin sonucunda İlderis Kağan'ın on yedi erle Çin dışına çıkararak Türkleri örgütlemesiyle mümkün olur. Bu sayede ilsizleşmiş, kağansızlaşmış millet; kul olmuş ve Türk töresini bırakmış millet ataların töresince düzene sokulur. (Ergin: 2010, s. 35, 37)

Anıtlarda altı çizilen erdemler ve insan özellikleri alplık, erlik, bilgelik ve tuzluktur. (Banarlı: 1987, s. 67) Yerilen özellikler ise nankörlük, öğüt almamak, cahilce kanmak, uzağı görememek, bilgili kağanı dinlememek, hainlik etmek olarak sayılabilir. Bununla birlikte Türk bodunu düzenleyen ve Türklerin il tutmasını sağlayan idarecilerde yoğun bir millet ve yurt sevgisinin olduğu açıktır. Bilge Kağan, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye gece uyumaz, gündüz oturmaz daima çalışır. Burada millete hizmet etme bilincinin de son derece güçlü olduğu görülür. Çünkü Bilge Kağan bay bir millet üzerine değil; içte aşsız, dışta giysisiz, düşkün bir millet üzerinde kağan olur. Ölecek milleti diriltilip besler, doyurur, giydirir ve zenginleştirir. (Ergin: 2010, s. 39- 43) Erkeklerin alplık ve bilgelikle seçkinleşmesinin yanında anıtlarda kadınların da bilgeliğinden söz edilir. Tanrı Türk milletinin adı yok olmasın diye İlderis Kağan'la İlbilge Katun'u birlikte tepelerinden tutup yukarı kaldırmıştır. (Ercilasun: 2016, 512) Buradan hareketle Türk kültüründe siyasi ve sosyal hayatta kadınların ve erkeklerin birlikte hareket ettiği sonucuna varılabilir. Anıtlarda bilgeliği ile göze çarpan kadının bir diğer erdemi de ruh gibi, melek gibi oluşla gösterilir. Bilge Kağan annesinden “umay gibi annem” diyerek övünçle söz eder. (Banarlı: 1987, 68)

Köktürk Anıtları, Türkçe için bugün paha biçilmez bir hazinedir. Metinlerde kullanılan dil ve alfabe, Türkçenin yazı dili olarak kullanılmaya başlandığı zamanlara ilişkin ipuçları verir. Abideler sayesinde Türkçenin diğer dönemleriyle ilgi kurma ve karşılaştırma yapma imkânını elde ederiz. Anıtlarda Bilge Kağan güçlü sesiyle yüzlerce yıl öteden seslenerek bizlere millet olma bilincini aşılır. Abideler, ideal devlet adamının nasıl olması gerektiğini, halkın yaptığı hataları, yurt sevgisini, Türk töresinden ayrılmanın ve birlik sağlanamamasının doğurduğu acı sonuçları göstermesi bakımından da oldukça önemlidir.

II. Köktürk Anıtları Üzerine Türkiye’de Yapılmış Çalışmalar¹

1. Şemsettin Sami, *Orhun Abideleri*, 1903.²
2. Necip Asım, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1341 (1925), Maarif Vekâleti.
3. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul 1936, Türk Dil Kurumu.
4. Atsız, *Türk Edebiyatı Tarihi -Eski Türk eski çağlardan başlayarak Büyük Selçüklülerin sonuna kadar*, İstanbul 1943.
5. Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I*, İstanbul 1958.
6. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Ankara 1970.
7. Efrasiyap Gemalmaz, *Eski Türkçenin Eklîği Denemesi*, Erzurum 1971.
8. Mustafa Gökmen, *Eski Türk Kitabeleri*, İstanbul 1980.
9. Ahmet B. Ercilasun, “Bengütaş Edebiyatı”, *Büyük Türk Klasikleri 1*, Ankara 1985.
10. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.
11. Türükoğlu, “Yazımız”, *Türük Budun*, 2. Sayı, Ankara 1991.

¹ (Ercilasun: 2016, 452- 462)

² Vefatı nedeniyle yarım kalmış ve yayımlanamamıştır. (Ercilasun: 2016, 452)

12. Şinasi Tekin, “Eski Türkçe” *Türk Dünyası El Kitabı –İkinci Cilt- Dil-Kültür-Sanat*, Ankara 1992.
13. Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, İstanbul 1992.
14. Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994, Simurg.
15. Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Erzurum 1994.
16. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları –Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul 1995, Simurg.
17. Leyla Subaşı Uzun, *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Ankara 1995.
18. Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara 2000.³
19. Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara 2004.
20. Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara 2005.
21. Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları- Söz Varlığı İncelemesi*, Konya 2009.
22. Yavuz Tanyeri, *Göktürk Yazısı ve Orhun Türkçesi (Ses ve Biçim Bilgisi, Örnek Metinler, Sözlük)*, İstanbul 2011.
23. Mehmet Ölmez, *Orhon- Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları –Metin- Çeviri- Sözlük*, Ankara 2012.
24. Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya 2012.
25. Rıdvan Öztürk, *Köktürkçe El Kitabı*, Konya 2014.
26. Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul 2016, Dergâh.

---

³ Doğrudan doğruya Köktürkçe metinlere dayanan ilk ayrıntılı gramer: Talat Tekin, A Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington 1968. (Ercilasun: 2016, 459)

III. Necip Asım

Türk dili ve Türk tarihi alanında yapmış olduğu çalışmalarla tanınmış olan Necip Asım, Kilisli Balhasanoğulları adlı eski bir sipahi ailesine mensuptur. (Banarlı: 1987, 1079) Necip Asım, ilk ve orta tahsilini memleketinde yaptıktan sonra 1875 yılında Şam Askerî İdadisine kaydolmuş; daha sonra Kuleliye geçmiştir. Mektep sıralarındayken, meşhur riyaziyeci Hoca Tahsin Efendi'yi ve Ahmet Midhat'ı tanımış, Hoca Tahsin Efendi'den çeşitli konularda ders almış; Ahmet Midhat'ın takdir ve teşvikiyle Tercüman-ı Hakikat gazetesine imzasız fennî yazılar yazmıştır. 1879'da Harbiyeye girmiş, 1881 yılında piyade teğmeni rütbesiyle mezun olmuştur. Önce Umumi Harbiye beşinci şubesine, sonra Kocamustafapaşa Askerî Rüştiyesi Fransızca öğretmenliğine tayin olunmuş, ertesi yıl Üsküdar Toptaşı Askerî Rüştiyesi (günümüzde Sokullu Mehmet Paşa İlköğretim Okulu)ne verilmiştir. 1884 yılında üsteğmenliğe yükselmiş ve Maarif Nezareti tarafından Fatih ve Galata Rüştiyeleri Fransızca öğretmenliğine tayin edilmiştir. 1886'da yüzbaşı, 1908'de yarbay olmuştur. Askerlik hayatı, muhtelif askerî ve mülki okullarda Fransızca, Türkçe ve tarih hocalığı ile geçen Necip Asım albay olduktan sonra 1913'te emekliye ayrılmıştır.

Paris'te faaliyet gösteren La Soci't' Asiaticque (Asya Cemiyeti)'ye üye seçilmiş ve ilmî çalışmalarına takdir nişanesi olarak, 1892'da Chicago'da açılan sergide kendisine bir madalya ve diploma takdim edilmiştir. Bu özellikleriyle Türkiye ile Avrupa ilim âlemi arasında bir rabıta rolü oynayan Necip Asım'a ayrıca 1925'te ilk, orta ve yükseköğretime mensup hocalar arasında fazilet mükâfatı verilmiştir. Necip Asım, 1927 seçimlerinde Erzurum milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisine girmiştir. Siyasi faaliyetlerinin yanı sıra Türk Dil Kurumunun çalışmalarına da katılmıştır. 1934'te Yazıksız soyadını almışsa da eski yazılarında Balhasanoğlu ve Balkanoğlu adlarını da kullanmıştır. 13 Aralık 1935'te Kadıköy'deki evinde vefat eden Necip Asım, Sahra-yı Cedit Mezarlığında

metfundur. Vasiyeti gereği mezar taşına şu tercüme-i hâli yazılmıştır: Necip Asım, Türk tarihi müellifi, 1861-1935. (Böler, 2009: sayı 25, 197-198)

Necip Asım'ın dil alanında yaptığı çalışmaların bir kısmı ilk olmaları bakımından hayli önemlidir. Thomsen'in meşhur eserinin alfabeye ilgili kısmından istifade eden Necip Asım 1897 yılında "Pek Eski Türk Yazısı" adıyla İkdam Külliyyatı arasında küçük bir risale neşreder ve böylece Köktürk harfleri ve abideleri hakkında ilk kitap yayımlanmış olur. Necip Asım 12 Rebiülevvel 1395 (1897) tarihinde bu risaleye yazdığı mukaddimenin sonuna Köktürk harfleriyle "Necib" yazarak imzasını atar. (Ercilasun: 2008, 152)

Necip Asım'ın Köktürkçe üzerine yaptığı ikinci önemli yayın Orhun Abideleri'dir. Orhun Abideleri, Köktürk Anıtları üzerine Türkiye'deki ilk çalışmadır. Talat Tekin'e göre yazı devriminden önce Arap harfleriyle yazılmış bu eserin bugün ancak tarihi bir değeri vardır. (Tekin: 2010, 2)

Orhun Abideleri, Atebetü'l-Hakayık, Eski Savlar, Ural ve Altay Lisanları gibi eserleriyle dikkatleri üzerine çeken Necip Asım, Kilis'in yetiştirdiği değerli bir bilim adamıdır. Bugün için onun eserleri ilmî anlamda çok önemli bir yerde durmuyor olabilir; fakat söz konusu çalışmalar konuyla ilgili ilk yayınlar olmaları bakımından önemlidir. Denilebilir ki Türklük biliminin bugün bu seviyelere gelmesinde Necip Asım'ın ciddi katkıları olmuştur" (Böler, 2009: sayı 25, 207).

IV. Orhun Abideleri

Orhun Abideleri, Türkiye'de Köktürk Anıtları üzerine yapılmış ilk yayındır. Eser 165 sayfadan ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci kısımda Orhun anıtları ve yazısı hakkında bilgi verilmiş, harfleri tanıtılmış, gramer kuralları ortaya konmuştur. Ayrıca bu bölümde Barthold'un "*Eski Türk Kitabelerinin Ehemmiyet-i Tarihiyyesi*" adlı yazısı da yer almaktadır. İkinci bölümde ise Köl Tigin ve Bilge Kağan

anıtlarının Arap harfleriyle transkripsiyonu yapılmış, satır altlarında ise Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

V. Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları

2016 yılında Ahmet Bican Ercilasun tarafından yayımlanan Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları 757 sayfalık hacimli bir eserdir. Kitap, üç ana bölümden oluşmaktadır: Türk Kağanlığının tarihi; bengü taşların dil, edebiyat, tarih vb. bakımlardan incelenmesi ve nihayet üç metnin okunuşu, bugünkü Türkiye Türkçesine aktarılması ve dizini. (Ercilasun: 2016, 9)

Eserin birinci bölümünde Köktürklerin tarihi bütüncül bir bakış açısıyla verilmiştir. 2. bölümde Bengü taşlar hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Abidelerin bulunuşu, Köktürk yazısının çözülüşü, metinlerin yazısı ve dili; yazının özellikleri, kökeni, imlası, gramer özellikleri başta olmak üzere Köktürk Anıtları ve yazısı birçok yönden incelenmiş ve işlenmiş ayrıca Köktürk Anıtları üzerine yapılmış çalışmalar bölüm sonunda kronolojik sıra içerisinde verilmiştir.

Eserin üçüncü bölümünde Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk bengü taşlarının Köktürk harfli özgün biçimi, transkripsiyonu, Türkiye Türkçesine aktarımı arka arkaya verilmiştir. Eserin bu bölümünde fotoğraflar da kullanılmıştır. Transkripsiyon ve aktarma kısmında verilmiş başvuru numaraları notlar başlığı altında toplanmış, açıklamaların topluca görülmesi sağlanmıştır. Eserde sözlük-dizin ve özel adlar dizini de bulunmaktadır.

1. METİN**Necip Asım****Darulfünun Türk Lisanı Tarihi Müderrisi****ORHUN ABİDELERİ****Telif ve tercüme encümenince kabul edilmiştir.****İstanbul - Matbaa-i Amire****1340**

[3] Orhun Mahkukatı ve Eski Türkler

1

Birçok münasebetlerden dolayı akvam-ı cihan arasında bazen vifak ve bazen de nifak olagelmıştır. Aralarında münafet bulunan akvam, birbirine birçok kusurlar isnat eder, durur. Hele akvam-ı Türkiye'nin münasebat-i harbiyede bulunduğu kavimler bir medeniyette, bir mezhepte, bir lisanda olmadıkları için bunlar ve onlara takliden birçok kavimler nazarında birtakım kusurlarla itham edilmişlerdir. Fakat âlemde mevcut olan bir kuvve-i aliye-i ilmiye er geç hakikati herkese izhar eder. O kuvvet ise hakikat meftunu olan eazım-ı ulemanın asarında tezahür eyler. Asar-ı atika taharriyatı sayesinde birçok hakayık-ı tarihiye tashih edilmiş ve şu suretle arayışın daha nice hataları tashihe vasıta olacağına şüphe bırakmamıştır.

Şu mukaddimeyi bast etmemize sebep Türklerin medeniyetten mahrum, adeta tahrip ü belada memur bir heyet suretinde gösterilmesine mukabil bunların ta kurûn-ı uladan beri mütemeddin olduklarını ispat edecek bir abide-i tarihiyeden bahse yol açmaktır.

Bundan takriben 175 yıl evvelinden beri Sibiryâ'nın cenubunda, Yeniçay⁴ (1) mecrasının yukarı taraflarında, miftahı namalum bir lisanda hiçbir yerde misli görülmemiş bir elifba ile muharrer birtakım mahkukat bulunduğu Avrupa'ya malum olmuş idi. Fakat bu malumat adeta mesmuat derecesinde kalarak çokça miktarda ve güzelce istinsah edilmelerine Avrupa uleması ancak şu son zamanlarda nail olabildiler. Şu hizmet ise Finlandiya Asar-ı Atika Cemaatinin Mösyö Aspelin vasıtasıyla o havalide icra ettirdiği taharriyat semeresi olarak 1892 senesi "Finlandiya Asar-ı Atika Cemaati" tarafından cem ve neşredilen "Yeniçay [4] Mahkukatı" unvanıyla ortaya koymuştu. Daha sonra Muallim Donner bu eseri ikmal kastıyla ayrıca bir kitap neşreyledi. Yeniçay mahkukatının intişarı ehl-i lisan ve asar-ı atika âlemince pek ziyade merakı mucip oldu. Keşfiyat artık birbirini takibe başladı. Derken Moğolistan'da Karakurum ve Karabalgasun namındaki eski şehirlerin harabesi civarında Orhun Nehri etrafında yeniden birtakım mahkukat elde

⁴ Fransızcada Yenissêi suretinde imla edilip bizim coğrafya kitaplarında da "Yenisey" diye yazılan bu nehir isminin doğrusu böyledir. Çünkü elsin-i Türkiye'de /s/ ekseriya /ç/ye kalp olunur.

edildi. Orhun Vadisi keşfiyatında elde edilen daha büyük olup Yeniçay medeniyetine de karabet-i tarihiyesi vardır. Hele pek ehemmiyetsiz bir iki farktan başka elifbaları da bir türlü olduğu gibi lisanları da ya bir ya da birbirine yakın iki zümredendir.

Dikkate şayan olan şu keşfiyat bir taraftan 91-179 senelerinde Finlandiya fuzalasından Mösyö Heikel'in icra ettiği seyahati diğer taraftan Rusya Ulum Akademisi azasından ve lisan-ı Türkiye vukufu neşreylediği asar-ı müteaddesiyle âlem-i ulemanın malum ve musaddakı olan Mösyö Radloff'un 1891 senesindeki seyahati semereleridir. Şu iki zatın mezkûr mahkukatı kopya ederek tertip ve neşreyledikleri atlaslar her yerde enzar-ı dikkati celbetmiş ve bu yazıların okunup anlanması için birçok ulema düşünüp taşınmıştır. Nihayet Kopenhag Darülfünununda filoloji muallimi olan Mösyö Thomsen 1893 senesi şu müşkül muammayı hallederek Danimarka Krallığı Ulum ve Edebiyat Akademisi Mecmuası ile keyfiyeti enzar-ı cihana vaz ettiği gibi 1896 senesi de Orhun Vadisi mahkukatının kâffesini kıraat ve tercüme ederek 224 sayfadan ibaret gayet mühim bir eser neşretmiştir. Mösyö Thomsen'in o keşfiyatından Mösyö Radloff da istifade etmiş ve kendi namına olarak o da Orhun mahkukatını hal ve kıraat ile Almanca olarak Petersburg'da üç cüz üzerine neşrelemiştir. Vakıa Mösyö Radloff'un eseri Mösyö Thomsen'inkinden daha tafsilatlı ise de asıl keşif ve bilhassa son derece sıhhatle tetkik ve tercüme şerefi herhalde Mösyö Thomsen'e kalmıştır.

2

Şimdi biraz da Mösyö Thomsen'in eserinden ve bizim telif etmekte bulunduğumuz "Umumi [5] Türk Tarihi"nden iktibas ile şu mahkukatı bırakan Türkler hakkında bazı malumat verelim:

Çinlilerin tarihlerinde Tou-Kioue diye anılan bu Türklerin hükümeti iki asır kadar sürmüş, 618'den 907 tarih-i miladisine kadar devam eden Thang sülale-i hükümdarisi ile bunlar gerek sulhen ve gerekse harben münasebette bulunmuş oldukları cihetle o Türkler hakkında Çin tarihlerinde pek çok malumat görülüyor. Bu

baptaki tetebbuatı ileri götürmek için lazım olan me hazların birkaçı da Avrupa lisanlarına tercüme edildiği cihetle iş kolaylaştırılmıştır.⁵ (1)

Türkler, Bizans İmparatorluğu ile de münasebet peyda ettiler. 568 senesi İstanbul'a bir heyet-i sefaret gönderdiler. Buna karşı ertesi yıl Bizans İmparatorluğu tarafından Zemarh'ın⁶ riyaseti altında Türk Hakanı "dizabul"a bir sefaret heyeti gönderildi. İşte bu münasebetle Bizans müellifleri ve hususen Menandr Protektor⁷ ve Teofilakat Simotatta⁸ Türklere dair malumat veriyorlarsa da Çinlilerinkine nazaran bunların hemen hiç de ehemmiyeti yoktur. Mösyö Stanislas Jülyen'in Çinceden tercüme eylediği Tou-Kioueler nam eserinden bu Türklerin ahvaline ait bazı mebahis-i iktibas zaruridir. Çünkü o bahisler Orhun mahkukatını vücuda getiren Türklere dair hayli malumat-ı tarihiyeyi muhtevidir. Tou-Kioueler saçlarını salıverirler, eteklerinin solunu sağı üzerine atar⁹ (2) keçeden çadır altında otururlar. Sulak ve otlak yerlere nakl-i mekân ederler. Başlıca işleri güçleri hayvan beslemek ve avcılıktır. Bunların büyük adamları evvela *yepü*, saniyen *büt*, salisen *tekin*, rabian *sulıpat*, hamisen *tutunpat* ve daha birçok ufak memurlardan ibarettir. Bu memurin-i umumiye birbirinden ayrı yirmi sekiz sınıf teşkil ederler. Memuriyetleri ırsidir. Silahları yay, ıslık çalan ok¹⁰ (3), adi ok, zırh, cirit, meç ve kılıçtır. Binicilikte [6] maharetlidirler. Sancaklarının gönder başlarında altından bir kurt başı bulunur. İğtinam için ayın 15'ini beklerler.

Tou-Kioueler her ne kadar göçebe iseler de yine her birisinin mutlaka bir parça yeri vardır. Han, daima Ötüken tepesi üzerinde ikamet eder. Çadırının kapısı şarka müteveccihdir. Tou-Kioueler muharebede ölmeyi şan sayar, hastalanıp ölmekten arlanır, benizleri sararır.

⁵ Stanislas Jülyen'in Tou-Kioue yani garp Türkleri hakkında Çinceden tercüme ettiği eser tarafımızdan Türkçeye çevrilmiş ve yakında neşri mukarrer bulunmuştur.

⁶ Zemarchus (Zemerkos).

⁷ Theophanes Byzantios'un kayıp eseri en önemli kaynakları arasında yer alan VI. yüzyıl müverrihi Menandros. (Ahmetbeyoğlu: 2012, 541-546)

⁸ Theophylaktos Simokattes.

⁹ Çinliler bunun aksini icra eylediklerinden solu sağa atmağı barbarlık addederlerdi.

¹⁰ Attıkları okları ıslık çaldıkları cihetle bunlar garp Türklerine "Sikit" derler. Herodot'un tarihinde bunlara dair görülen malumat taraf-ı acizanemden cem ve tercüme edilerek "Kütüphane-i Ebu'z-Ziya'da" "Sitler" unvanıyla neşredildi.

Çin müelliflerinin kavillerince Tou-Kioueler, Hiung-nu dedikleri Hunların ayrı bir cinsinden oluyor. Bunlar Çinlilerin Kin-şan dedikleri Altay yani Altın Dağı’nda otururlar. Miladın altıncı asrı ortalarına doğru bunların reisi Tümen Han idi ki iptida kendine “kağan” veya “ilhan” ve haremine “hatun” unvanını veren budur.¹¹ (1) İşte bu aralık Türkler çoğalıp kuvvetlenerek Çin hududuna doğru ipek satmaya gittiler.

Tuman Han 552’de vefat etti. Yerine oğlu geçti. Bu da bir sene sonra vefat ederek yerine küçük kardeşi geldi. “Mukan Han” unvanını alan bu zat ordusunu takviye ederek Çin hududu haricinde bulunan bütün hükûmetleri zapt eyledi.

Tou-Kiouelerin kuvveti arttıkça artıyor, Çin’i tehdit ediyor. Bin türlü tedabir-i tahaffuziye almaya mecbur ediyorlardı. Nihayet 630 tarihinde Çinlilerin kullandıkları hileli siyaset bunların arasına tefrika düşürmüş ve bir kısmını Çin’in idaresine geçirmiştir. Bu idare sırf bir kuru namdan ibaret idi, lakin vakitler geçtikçe içlerinden birtakımı hazarat ve medeniyete alışmaya başlamış ve hatta fevç fevç Çin hududu dâhiline girmeye koyulmuşlardır. Bununla beraber Çin hükûmetine ısınmayanlar da bulunur ve ara sıra kıyam ederlerdi.

“Yeni Han” neslinden mevki-i riyasete geçen Kutluk Han ahvali tebdile muvaffak oldu. 5000 kişi ile Çinlileri mağlup eden bu zat 681 tarihinde mevki-i riyasete geçti. Türkler hatt-ı istilalarını Çin içerilerine kadar tevsi eyledikleri gibi garbi Türkleri de bizar ettiklerinden bunlar Çin’den kendilerine bir yer verilmesini istediler. Bu hanın vefatı senesi tarihlerce muhtelif [7] surette kaydedilmiş ise de Orhun mahkukatından bu vakıanın 690 yahut 691’de olduğu anlaşılıyor. Çünkü Orhun Abidesi bunun oğulları zamanında vücuda gelmiştir.

Kutluk Han’ın vefatında çocukları henüz sabi idi. Hatta büyük oğlunun yaşı sekiz olduğu mahkukatta mukayettir. İşte bu münasebetle müteveffanın biraderi olup Çin tarihlerinde “Me-çeü” yahut “Miñ Tesu At” diye yâd edilen ve mahkukatta yalnız *amucam* diye zikrolunarak adı yazılmayan zat yerine geçti. O zaman Türkler Çin’in himayesi altında idi.

¹¹ Türklerin kadınlara o zamandan riayetlerine bakılırsa derece-i temeddünlerine hükmedilir.

Bu zat 694 tarihinde Huang Ho Nehri üzerindeki Ling Çeu¹² nahiyesine hücum ile birçok ümera ve ahaliyi kaldırdı. Birkaç yıllar daha bu harekette devam eyledi. Hatta Hitan Hitanların da Çin aleyhine kalktığını gördüğünden evvelki harekâtında devam için Çin’de kuvvet bile kalmamıştı. Fakat o zaman siyasetini tebdil eyledi. Hitanlar aleyhine yürümek ve sadakatini şu surette temin etmek için Çin’den müsaade istedi. Çin imparatoriçesinin politikasına da muvafık düşen bu teklif kabul edilerek kendisine sol kol kumandanlığı tevcih edildi. Hitanları kendi askeri ile teskin ve ümerasından birçoğunu idam etti, biraz sonra Hitan arazisinin bir kısmını temellük eyledi. Bununla da kanaat edemeyerek Ling-çeu ve Şing-çeu nahiyelerini urarak ahalisini istirkak etti. Kraliçeden özür dilemek ve kendisine prenseslerden birisi verilmek suretiyle imparatoriçenin evlatlığına kabul edilmek teklifini hamil bir sefaret heyeti gönderdi. Kendi kardeşlerini de Tang hanedanından kalan iki prensese vereceğini bildirdi. Bir de Çin’in Nehr-i Asfer civarındaki eyaletinde bulunup yavaş yavaş tebdil-i tab‘ eden Türklerin iaşesini, tohumluk olmak üzere bir milyon kile darı, üç bin ziraat aleti ve birçok demir verilmesini de talep eyledi. Nihayet izdivaç teklifatından madası kâmilan kabul edildi. Türklerde büyük bir kuvvet peyda oldu. İmparatoriçenin haksız bir muamelesinden dilgir olan han 100000 süvari ile Çin’e girdi. Huang-ho’nun şimalinde bulunan bütün şehirlere müstevli oldu. Bunun üzerine sevk edilen Çin askeri ile mülaki olmaksızın çekildi gitti.

698’de vukua gelen şu vaka her yıl tekerrür ediyor, hudut muhafazasına memur olan Çin askeri göz açamıyordu. Han, her savletinde muğtenim oluyor, kuvveti artıyordu. Kuvve-i askeriyesi Kili Han’ınki [8] derecesini bulmuş, memaliki pek çok tevsî etmiş idi. Şark hükûmetini biraderi Tosık Bey’e verdi. Garp kolunu da Kutluk’un oğluna tevcih eyledi. Bunlardan her birisinin yirmi bin askeri vardı. Kendi oğlu Fu Kiu¹³ “Küçük Han” unvanıyla bu iki hana kumanda ederdi. Askeri kırk bin idi.

¹² Ling-chou. Sarı Irmak’ın güneyinde bir bölge. (Taşağıl: 2018, 241)

¹³ Bir unvan. Devlete yardım eden (Taşağıl: 2018, 132)

Me-çeu'nün¹⁴ yalnız Çin'e değil, her tarafa akınlar ettiği ve bilhassa garp Türkleriyle cenkleştiği malumdur. 710 tarihlerine doğru bütün kuvvetiyle garptaki Türgişler üzerine yürüdü. Bundan Çinliler istifade ile huduttaki bir iki kaleyi almaya azmettiler. Bu hanın son zamanlarında idaresi bozuldu. Kendisi de 716 senesi haziranının yirmi ikinci günü bir düşmen-i mağlubun gadrine uğradı.

Amcasının vefatından sonra Kutluk Hanzade Köl Tigin kıyam ve asayiş memleketi iade ile tahta biraderi Bilge Kağan'ı iclas eyledi¹⁵ (1). Bu zat “Tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kağan yani göğe benzer ve gökte yaratılmış hakan-ı hâkim Türk unvanını aldı. Gayet insaniyetli, merhametli, adil bir zat idi. Tedabir-i hakimanesi ile inhilali, irtibat ve asayişe tahvil eyledi. Hükûmetine kuvvet ve şevket verdi. Hatta Buda ve La'o Tesü namına bir mabedi havi etrafı hisarlı bir şehir yapmak yani büsbütün hal-i hazıra girmek teşebbüsünde de bulunduysa da müsteşar ve mutemedi olan Tonyukuk bu hal Türklerin efkâr-ı askeriyesini bozacağını beyan ile vazgeçmesine sebep oldu. Mamafih sulh ve müsâlemet taraftarı olduğundan Çin ile akd-i sulh için 718 tarihinde bir sefir gönderdi. İmparator bu teklifi reddeyledi. 720'de bir Çin cenrali bir ordu tertip ettiği gibi birtakım kabilelere de muhtelif kollardan Bilge Han memaliki üzerine yürümek emrini verdi. Fakat han ile müsteşarının tedabir-i hakimanesi sayesinde Çin mütefekkeri mağlup olarak Me-çeu'nün memaliki yine elde edildi.

721'de Han, Çin imparatorundan şiddetle sulh talep ettiği gibi kendisini oğulluğa da [9] kabulünü rica eyledi; sulh oldu. Her yıl mahsus sefirler ile imparatora hediye gönderir ve prenseslerden birisini isterdi. Fakat bu teklif leyte ve leallede kalırdı.

725'te imparator, Yüen Çing isminde bir cenrali Bilge Han'a göndererek rüesasını kendi ordusuna dühule davet etti. Han, cenrale kendi otağında bir ziyafet verdi. Ve bunda bir prenses almak için defaatle ettiği müracaatların müsmir

¹⁴ Mo-cho'o. Kapgan Kağan, Kutluk Kağan'ın kardeşi. (Taşağıl, age, 335, 343-344)

¹⁵ Mösyö Thomsen ve Radloff bu kelimeyi “kül” okuyorlar. Divanü Lügati't-Türk'te bilge; el-hakim, el-âlim, el-âkil. Uygur hanı da Köl Bilge Han diye adlandırılırdı. “Aklı göl gibi” demektir, deniliyor. [DLT: 2015, 185] Bu sebeple kelimeyi “göl” okumak lazımdır. Tigin kelimesi için de yine bu kitapta şu malumat vardır: tigin; asıl anlamı köledir. Kümüş tigin; gümüş gibi temiz renkli köle. Alp tigin; dayanıklı köle. Daha sonra bu isim özel olarak Hakaniye oğulları için kullanılmaya başlandı. Bir yirtıcı kuşla birlikte, ona bağlı olarak kullanılır: Mesela çağrı tigin. (DLT: 2015, 178)

olamadığını beyan ile teessürünü izhar eyledi. Bu tedbir de boşa çıktı. Fakat yine münasebete halel gelmeyerek her sene han birçok hediyeleri hamil bir elçiyi gönderirdi.

Hatta 727'de Tufan denilen Tibetîler, hana Çin hududunu tahrip teklifini havi bir mektup gönderdiler. Han, mektubu imparatora takdim ile ahdinde sadakatini ibraz eyledi, buna mukabil teşekkürle mazhar oldu. İmparator, Ordos¹⁶ memaliki şimalindeki Shuo-chiang- ch'eng¹⁷ şehrinde ticarete Türklere müsaade verdi. Bu münasebetle Çin, Türklerden muhtaç olduğu atları edindi. Türkler de birçok para ve kumaş kazandı. Hediye olarak imparator, hana her yıl on bin top kumaş gönderirdi.

732'de Hitan memalikinde azim bir iğtişaş peyda olarak bir harp açıldı, Türkler de işe karışmaya mecbur oldular, nihayetinde kazandılar.

731'de Köl Tigin vefat etti. Bunun üzerine imparator, hana taziye ve takdim-i hediye için bir emirnameyi hamil iki büyük adamını gönderdi. Yekpare bir sütun üzerine müteveffanın vekayının yazılmasını, bir heykelinin dikilmesini ve bir mabet yapılmasını da emretti. Kendi sarayına mensup altı büyük ehl-i sanatı bu işe memur ederek heykelin tamamıyla aslına mutabakatını ve şimdiye kadar oralarda misli görülmedik bir şey vücuda getirilmesini ve han bunu gördüğü gibi müteaccip olacak surette olmasını tembih eyledi.

Han, bu kere de prenses talebinde ısrar eylediğinden artık imparator cevab-ı muvafakat vermeye mecbur olmuş ve bundan dolayı teşekkür ve tesri'-i maslahata memur bir de sefir göndermiş idi. Fakat zavallı 734 tarihinde bir düşmanın gadrine uğradı.

İmparator bu feciadan gayetle müteessir olarak ona bir memurinin birisini takdim nüzur ve taziyeye memur ettiği gibi namına bir mabet inşasını ve bunun için rekzedilecek sütunun yazılmasını da vakanüvisine emreyledi. [10] Tebası ittifak-ara ile oğlunu yerine getirdiler. Sekiz ay hükûmet eden bu zatın Türkçe ismi malum

¹⁶ Sarı Irmağın güneyinde bir yer. (Taşağıl: 2018, 23, 171, 238, 362)

¹⁷ Teslim Alma Kalesi (Teslim alma kale-şehirleri) (Taşağıl: age, 355, 395, 412)

değilse de unvanı “Tengri tek tengride bolmış Türk Bilge Kağan”dır ki göğe benzeyen, gökte yaratılmış hakan-ı hakîm Türk demektir.

Bundan sonra memleketin asayışı muhtel olmuş ve nihayet 745’te Çin tarihlerinde Hui Ho denilen Uygurlar mülkü kâmilen zapt etmiştir. Artık “Tou-Kioue” Türklerinden Çin tarihlerinde nadiren bahsedilir; 941’de imparatora bir sefir gönderdiklerine dair bir vaka zikrolunur ve nihayet büsbütün unutulur: Böylece Tou-Kioueler sair Türk kavimlerine karışıp gitmiştir.

3

Orhun Abideleri

İşte Çin tarihlerinde Köl Tigin ve Bilge Han namına dikildiği bildirilen alametler birçok zaman unutulmuş kalmış iken muahharen keşfedilerek erbab-ı ilmin enzar-ı dikkatini celbetmişlerdir.

Bu iki abide-i tarihiyenin araları takriben bir kilometre olup Orhun Irmağı’nın şarkında etrafları her şeyden ari bir yerde Koşo Çaydam Gölü civarındadır. Bu mahal eski Karakurum şehrinin tahminen 60 kilometre şimalinde ve eski Uygur hükûmetinin makarrı olan ve Orhun’un garbında bulunan Karabalgasun’un otuz kilometre şimal-i garbîsinde kâindir.

Abidelerin her ikisi de yukarı tarafları müdevver yekpare ve murabba şeklinde bir taştan ibaret ve bir kaide üzerine müessestir. Kaidelerin ikisi de yerlerinde kalmış ve sütunlar devrilmiştir ki bundan da ikinci abide dört bölük olmuş ve yüzleri de ziyadece rahnedar olmuştur.

Birinci abidenin yüksekliği, kaide müstesna olmak üzere 332 santimetredir ki bunun yazılı kısmı 231 santimetredir. Taşın kaide tarafı 132 ve yukarısı 122, aşağıdan kalınlığı 46, yukarıdanınki 44 santimetredir. İkinci abide de esasen birincinin şekil ve cesametinde olmak lazım ise de taş ziyade zedelendiğinden mesahası mümkün olamamıştır.

Bu iki abidenin yakınında uzun ve dar taşlar ile başları kırılmış birçok mahkuk [11] suretler görülüyor. Birinci abidenin yanında bulunan ve eski vazları

nasıl olduğu pek de anlaşılamayan ve fakat etrafını ihata etmek üzere mevzu buldukları zannedilen taşların tuttıkları yerler ikinci abideninkinden daha vasidir.

Yine her abidenin yanında birçok toprak yığını görülüyor ki bunların da yıkılmış bir bina bakiyesi olduğu anlaşılıyor: Buralardan hala Çin’de kullanılmakta olan yarı müdevver kiremitler çıkarılıyor. Bu binaların Çin tarihlerinde ve abideler üzerinde mabet veya mecma-i ecdat diye yâd edilen mebani olması hatırlara geliyor. Kitabede ise bunlara “bark” adı veriliyor.

Şu büyük Türkçe mahkukattan başka iki abidenin de garp tarafında Çince birtakım yazılar vardır. Çince yazılar pek güzel hakkedildiği gibi kenarlarına gayet latif resimleri, nakışları havi kitabeler de çekilmiştir. Køl Tigin namına olan birinci abidedeki Çin kitabesi hemen tamamıyla mahfuz kalmıştır. Çin imparatoru namına yazılan bu kitabe, Türkçe yazılara manaca hiç benzemez. Bunda imparator, Türk hanlarının fezailinden, sadakatinden, hamaset ve hamiyetlerinden, tebalarına refetlerinden bahsile müteveffanın ziyama esef ediyor. Nihayet gösterilen tarih 732 senesi ağustosunun birine tesadüfü anlaşılıyor.

İkinci abide üzerindeki tarihlerden birisinde 734 tarihine delalet eden sene-i vefat diğerinde de 735 mukabili olan tarih tesisi gösterilmiş ve bu da Bilge Han namına rekzedilmiştir. Bu mahkukatın pek bozuk olduğunu yukarıda haber verdik.

Şu iki abidenin gerek geniş olan şark tarafı ve gerekse dar olan şimal ve cenup cihetleri gayet sık ve acip bir yazı ile mesturdur. Birincinin üzerindeki harflerin miktarı hemen hemen 10000 olduğu gibi ikinci bundan daha sık ve biraz genişçe olduğundan daha çok harfi camidir.

Maksadımız bugün tarih nokta-i nazarınca Türklerin ilk yazısı olduğu tahakkuk eden Orhun mahkukatına dair malumat vermek olduğu cihetle şimdiye kadar bast ettiğimiz tarihî tafsilatı kâfi görüyoruz. Yalnız şunu da haber verelim ki Tou- kiouelere halef olan Uygurlar da bu abidelerin rekzi tarihinden takriben elli yıl sonra bir üçüncü abide ikame etmiş ve bunda da az çok fark ile yine bu harf kullanılmıştır. [12]

Orhun Türkçesinin Sarf ve Nahvi

Avrupalılar kitabelerde Türkler için kullanılan Göktürk tabirine bakarak abidelerin lisanına Göktürkçe diyorlar. Gök rengi, Türklerce muteber olduğundan kendilerine bu sıfat verilmiştir. Bu şark Türklerinde unsur-ı galip Oğuzlar olduğu cihetle bu kitabelerin dili Oğuzcanın en bariz iki numunesidir. İşte bundan dolayı biz bu dile Orhun dili dedik.

Akciğerlerden çıkan hava echize-i lisaniyeyi teşkil eden hançere, lisan, hanek (damak), burun, diş ve dudaklar tarafından kullanılmakla harfler ve bunların birbirine eklenmesiyle kelime ve cümleler yani lisan teşekkül eder. Boğazda akciğerlere müntehi mecraanın mebdeinde bulunan hançere yani gırtlak hubul-i savtiye denilen bazı adalat vasıtasıyla nefes verir. Kâmilan akciğerlerden çıkan hava hançerede hubul-i savtiyenin mümanaatına tesadüf edebilir. Hubul-i savtiye birbirine yaklaşım temasından ses çıkar. Hava cereyanının hubul-i savtiyeyi tehzizi ağızdan çıkması suretiyle ihtizar-ı havaya intikal eder. Yani muhatap tarafından duyulur.

Akciğer ve hançereden çıkan hava cereyanı boğaza gelir ve burada iki yol ağzında bulunur: Ya ağızdan veya burundan çıkabilir. Adi nefes alışta ağız kapalı olduğu vakit hava burundan geçer. Hava cereyanı küçük dili tehziz ederek boğazın arka tarafından çıkarsa burun yolu kapanacağından ses yalnız ağızdan çıkar.

Ses çıkarmak için küçük dil bir alet-i muharrike gibi kullanılabilir. Cereyan-ı hava ile titrediği takdirde /r/ gibi zayıf bazı bazı titreşim sesler çıkar. Küçük dil muallak ve gevşek kalırsa hava tamamen veya kısmen burun yolundan çıkarak /m/ veya /n/ gibi huruf-i enfiyeyi teşkil eyler.

Burun yolu kapandığı takdirde cereyan-ı hava ağza dâhil olur. Dil, ağız içinde sesler teşekkülüne yarar. Dilin arkadan nihayetdeki kısmı, bazı noktaları hulkuma temayül edecek surette yukarıya kalkarsa asvat-ı hulkumiye teşekkül eder.¹⁸(1)

[13] Eğer dilin hulkum ile ittisali cereyan-ı havayı seddedecek olursa cereyan bu mâniayı kırmaya mecbur olur. Bu suretle sadır olan sese asvat-ı hulkiye-i

¹⁸ Nitekim Arabîde huruf-ı halk tabiri maruftur.

infilakiye derler. /k/ ve /ğ/ harfleri böyledir. Eğer dil hulkum ile tamamen ittisal etmez de yalnız mecra-yı tazyik ederse cereyan-ı hava dahi buradan geçerken tazyik eder. Bu suretle hâsıl olan seslere de asvat-ı hulkiye-i delkiye derler: /h/ gibi.

Dil, “hanek” yani damak veya ağız tavanıyla her birine temas ederek muhtelif ve müteaddit sesler çıkarır. Bu seslere asvat-ı hanekiye derler. Bunların da /k/ gibi infilaki ve /ʔ/ gibi delkî nevlere vardır.

Dilin önündeki ucu dişleri tazyik ederek orada bir mâniya vücuda getirir. Bundan da /t/ ve /d/ gibi- asvat-ı siniye teşekkül eder.

Cereyan-ı hava ağızdan bilamâniya geçer de son mâniayı teşkil eden dudaklara temas ile kanma ve tazyik görmesiyle de /b/ ve /p/ gibi asvat-ı şefeviye hadis olur.

Sait teşkili için ağızdan çıkacak cereyan-ı havanın yolu uzun veya kısa olabilir. Mesela yolun aşağıdaki ucu hulkumda olduğu halde hanektekinden daha uzun ve kezalik öndeki ve nihayeti dişlerde olduğu takdirde dudaklarda olduğundan daha kısa olur. Kezalik sait ağızdan çıkarak dudaklar arasındaki mesafede daha geniş veya daha dar olabilir. İşte bundan dolayı saiteler üç nokta-i nazardan taksim olunabilir.

1. Cereyan-ı havanın takip edeceği yolun mebdei huluk veya hanekte olduğuna göre halkî veya hanekî diye ikiye ayrılır. Savait-i halkiye /a/, /ı/, /o/, /u/ dur. Bunlara ağır veya sakil hareke demek ilmi olamaz. Hanekiler de /e/, /i/, /ö/, /ü/ dür. Bunlara da hafif hareke demek ilmi değildir.

2. Cereyan-ı havanın takip eylediği yolun muntehadaki hudutlarına nazaran saitler senî ve şefevî olmak üzere de ikiye ayrılır. Sinî saitler, dişlerde nihayet bulan /a/, /e/, /ı/, /i/ saitleridir. Savat-ı şefeviye ise dudaklarda nihayet bulan şefevî saitlere /a/, /u/, /ö/, /ü/ dür. **[14]**

3. Saiteler mahreçlerinin geniş veya darlığına göre de geniş saiteler ve dar saiteler diye ikiye ayrılır. ¹⁹ (1)

¹⁹ Latin harflerinde Alman telaffuzu esas ittihaz olmuştur.

Zira asvat-ı muhtelifeyi çıkarmak için münteha-yı mecrada vukua gelen darlık mütehalif olur. Mesela: /o/ sait-i şefeviye-i halkiyesi telaffuz olunduğu zaman /u/ sait-i şefeviye-i halkiyesinin telaffuzundakinden daha büyük bir mesafe ve keza /i/ sait-i siniye-i hanekisinin telaffuzuna /i/ sait-i seniyye-i hanekisinin telaffuzundan daha kısa bir mesafe vardır.

Geniş saitler: /a/, /e/, /o/, /ö/; dar saitler: /ı/, /i/, /u/, /ü/ dür. Bu üç nev taksimat tedahül ettirilecek olursa bütün saitler ber- vech-i ati sekize baliğ olur.

Geniş sait-i seniyye-i halki: /a/

Geniş sait-i seniyye-i haneki: /e/

Dar sait-i seniyye-i halki: /ı/

Dar sait-i seniyye-i haneki: /i/

Geniş sait-i şefeviye-i halki: /o/

Geniş sait-i şefeviye-i haneki: /ö/

Dar sait-i şefeviye-i halki: /u/

Dar sait-i şefeviye-i haneki: /ü/

Bu saitlerin yekdiğerine kurbiyeti Türk lehçelerinin her birinde ayrı ayrı birtakım kaidelere tabidir. Umumi surette dikkati celbeden hal bütün Türk lehçelerinde ahenk-i savait, saitlerin kurbiyet-i seniyye ve şefeviyesinden ziyade kurbiyet-i halkiye ve hanekiyesinde görülmektedir.

Orhun Elifbası

Bu harfler saite ve samite diye ikiye ayrılıyor. Samiteler şunlardır:

𐰀, 𐰁, 𐰂, 𐰃, 𐰄

Sağdan birinci harf bizim elif-i memdude ve hemze-i meftuha yani Fransızcanın /a/ ve /é/ harflerine muadildir. Fransızcada ayrı ayrı iki işareti olan sadalara yalnız bir işaret ittihazı Türkçenin ahenktar olmasındandır. Yani halkî [15] kalın harfli kelimelerde /a/ ve hanekî incelerde /e/ okunmak lisanın tabiatı muktezasındandır. Hatta kelimenin baş ve orta yerinde nadir kullanılır. Kelime nihayetinde mutlaka yazılır. Yazılmadığı zaman hataya hamlolunur.

İkinci harf samitelerin halkî veya hanekî yani ince ve kalın esre alametidir. /y/, /j/ mukabilidir. Kelimenin ilk hecesinde daima yazılır. İkincisinde ekseriya ihmal edildiğinden okunmak güçleşir.

Birtakım kelimelere † saitesi bazen yazılır. Bazen yazılmaz. Mesela “yer” kelimesine †† ve ††† suretlerinde yazılıyor. İşte bu imla farkından dolayı “yer” kelimesinin o zaman nasıl telaffuz edildiğini anlamak güç oluyor. Mösyö Thomsen bu gibi kelimelere †’den başka †’ye daha yakın hususi bir seniyye-i hanekî sait bulunduğuna hükmediyor. Radloff böyle dokuzuncu bir saiteyi kabul etmeyerek böyle yerlere †’nin vazifesi †’yi daha müntazım bir surette tayin olduğuna hükmeyleyor. Biz esasen şimdiki bizim lehçemizde dokuz saite buluyoruz.

Onlar da şunlardır:

/a/, /e/, /o/, /ö/, /u/, /ü/

ile “iç, iğrenmek, sinmek” kelimelerindeki “kırmak, kıl, kız” daki /ç/ /y/ ki bunu da Latin harflerinden /e/yi ters yazarak /ə/ diye gösteriyoruz. “kaldı, sardı” sigalarının sonunda daha iyi kendisini gösteren bu saitenin bir de kıyası vardır. O da “ezdi, gezdi, sevdi” fiillerinin sonundaki harekedir. Bunu da yine ters /ə/ nin üstüne bir nokta koyarak /ə/ gösterdik. Bir de Farisî ve Arabîden aldığımız “âb, âteş” kelimelerinin /a/ sını ilave edersek saitelermiz on olur.

Üçüncü ve dördüncü işaretler geniş seniyye-i halkî ve dar seniyye-i halkî yani eski tabirce kalın dammelere işaretler her ikisi de Fransızca /o/ ve /ou/sunu verirler. Bunlar da birinci harf gibi kelime sonunda yazılıyor fakat kelimenin sonuna kırılan edatlarda hafzediliyor.

Beşinci harf geniş ve dar şefeviye-i hanekî yani /u/, /eu/ dur. Üçüncü ile beşinci [16] harflerin ilk hece ve kelime başında hazfî nadirdir. Meğerki bunların vücuduna delalet edebilecek halki samiteler yani kalın harfler buluna.

Samiteler otuz dört tanedir. Vakıa Türkçede bu kadar yoksa da bizim şimdiki elifbamızla sair bilmediğimiz elifbalarda birer tek işaretle gösterilen birtakım harflere iki ve hatta üç işaret vaz edilerek harflerin adedi bu kadarda çıkarılmıştır. Mesela

bizde /ت/ /t/ ile /ط/ /t/ harfleri inceli kalınlı olmakla beraber bir harf sayılabiliyor. Kezalik /و/ /v/ ile /ض/ /z/ sesleri böyle olduğu gibi /ز/ /z/ ile /ظ/ /z/ da böyledir²⁰ (1). İşte böyle mahreçlerinde ve telaffuzlarında yalnız incelik ve kalınlık farkı olan harfler için ayrı ayrı işaretler konulmuştur. Yine böylece “*gelmek*”, “*kalmak*” mastarlarının lamları da ayrı ayrı olduklarından bunlar da ayırt edilmiştir.

Şu suretle işaret vazındaki dikkat, vazlarının cidden erbab-ı vukuf ve marifetten olduğuna delalet eder. İş daha kolaylaşır idi. Samitelerin eşkâli ile şimdiki harflerimizle mukabillerini ve suret-i istimallerini tarif edelim:

↓, <, ٲ

Bunların üçü de /ق/ /k/’tır. Bunlardan /a/, /y/, /o/, /ou/ halkî saiteleriyle çok kullanılır. İkincisi yalnız dar seniyye-i hanekî saiti olan /y/, /ى/ yi havi hecelere dâhil olur. Üçüncüsü de geniş ve dar halkıye-i şefevî saitesiyile yani /o/, /ou/ saiteli hecelerde müstamildir.

ك, ٲ

Bunun ikisi de hanekî /ك/ /k/ dir: Sağdan birincisi yalnız /é/, /i/, /u/, /eu/ hareketlerini havi hecelerde, ikincisi de yalnız /u/, /eu/ hareketli hecelerde kullanılır; fakat Orhun mahkukatında ikinci harfle gösterilen kefli kelimeler mesela “*kök*”, “*kün*” kelimeleri şimdi lehçemizde “*gök*”, “*gün*” suretinde telaffuz edildiğine bakılırsa o zamanda da iki işaretin telaffuzu arasında az çok fark bulunduğu hatırlara gelir. [17]

ع, ٲ

Bunlar mahreçleri birbirine yakın olan /ك/ /k/, /ع/ /ğ/ harflerinin sesini verirler. Birincisi /a/, /o/, /ou/ harf-i savtiyesini havi hecelerde, ikincisi /e/, /i/, /u/, /eu/ lu hecelerde müstamildir. Bu harfler hala Türk zümrelerinin birçoğunda /k/, /k/ suretinde kullanılır.

²⁰ Bu hususta bizim telaffuzumuz nazar-ı dikkate alınmıştır.

Lisanımızda bu harflerin birincisi /ğ/ ikincisi /k/ gibi telaffuz ediliyor.

ح, ك

Birincisi /a/, /o/, /ou/, /y/ saitelerini ve diğerini /e/, /i/, /u/, /eu/ saitelerinden birisini havi olan hecelerde kullanılır. Birincisi halkî, ikincisi hanekî saitelerle kullanılan /t/ dir. Dilimizde birincisini /ط/ /t/ ikincisini /ت/ /t/ ile yazıyoruz.

خ, ك

Bunlar seniyye-i infilakî samitelerdendir. Birincisi halkî saitelerle kullanılır. Bu harfin “*kazî*” kelimesindeki /ض/ gibi telaffuz edildiğine hükmetmiş idim. Eski Karluk lehçesini havi Divanü Lügati’t-Türk’te ise bu harf /ذ/ /z/ ile gösteriliyor. Bu /z/ harfi zaman ile muhtelif lehçelerde /d/, /z/, /r/, /s/, /y/ harflerine inkılap ediyor. Hatta Selçuk’un babasının adı muhtelif zamanlarda “*zikak*”, “*yikak*”, “*dikak*” tarzında zapt olunmuştur. İkincisi haneki saitelerle kullanılan /d/ dir.

پ

/p/ dir. Bu harf başta kullanılmaz. Zaten Türk ve Moğolcada /p/ ile başlayan kelime yoktur. Vakıa şimal Türk lehçelerinde evveli /p/ ile başlayan kelimeler mevcut ise de bunun iptidai olmasından ziyade muahharen husule gelmiş bir eser-i tekâmül gibi telakkisi daha makuldür.

İsm-i haslarda evveli /p/ ile başlayanlar bu harf ile yazılmıştır.

ب, د

/b/ harfi de iki işaretle gösteriliyor. Birincisi /a/, /o/, /ou/, /y/ sadalı harfler ile [18] ikincisi diğer harf-i savtiye ile kullanılıyor. Türkçede /b/ ile başlayan kelimeler çoktur.

Şu münasebetle Türki-i kadimede görülen bir garabeti nazar-ı dikkate arz edelim:

/b/ harfi made-i asliyesi huruf-ı enfiyeden birisi ile nihayetlenen kelimelere dâhil olduğu ve bir de hatta Uygurca da dâhil olmak üzere bütün şimal Türkçelerinde /p/ harfi /m/ye tahvil edildiği halde Osmanlıca gibi cenubi Türkçelerde suret-i asliyenin muhafaza edilmesidir. Mesela tahlili ile uğraştığımız şu elifbanın mahkukatında “bu”, “bunu”, “bunda” kelimeleri “muni”, “munda” ve yine selikamıza muvafık olan “bin” yine o lisanlarda “min” şeklinde kullanılıyor. Uygur ve Çağatayca ve emsalinde “mining̃” Türki-i kadim ile Osmanlıcada “bîng̃” oluyor. Ebedi manasına gelen “benġü” hem de eski Uygurcada “menġü” olmuştur. “benġü taş” alamet, nişan taşı, abide demek olur. Yalnız eski yazıda şu kaidenin istisnası “ben” yerine “men”; “bana” yerine “manġa” kullanılmaktadır. Bir de bu lisanda asıl /b/ sadası muahhiren hatta bizim lehçede bile bazen /v/ ye tebdil edilmiştir. Mesela şu kadim Türkçede “eb” suretinde kaydedilen “hane” Uygurcada “ep, eb, ev” suretinde kullanılmış ve biz de ise yalnız “ev” kalmıştır.

Კ, ʁ, D,

Şu üç işaretin üçü de yalnız /y/ samitidir. Birincisi hulki olan /y/, /ou/, /o/, /a/ samiteleriyle, ikincisi de hanekiler /v/ /y/ ile kullanılır. Üçüncüsü de hecelerin nihayetinde ve ekseriya “ay” manasına kullanılır.

Ლ

Bu harf adeta bizim genizden gelen kef gibi yani “ng̃”dir. Bu sada ile başlar Türkçe kelime yoktur. Kef-i izafet bununla yazılır.

Მ²¹, Პ

Bu iki harfin ikisi de /n/ dir. Birincisi halkîlere ikincisi hanekîlere mahsustur. Türkçede /n/ ile başlayan kelime pek azdır. [19]

²¹ Მ Necip Asım, birbirine benzeyen Köktürkçe iki harfi Მ /z/ ve Მ /n/ yi karıştırmış görünüyor.

𐰇²²

/m/ dir. Bunun harf-i savtiyeye göre başka şekli yoktur.

𐰆, 𐰇

İkisi de /r/ dir. Fakat birincisi halkî, ikincisi hanekî saiteler ile kullanılır. /r/ harfi asla başa gelmez.

𐰆, 𐰇²³

“lam” harfidir. Birincisi halkî, ikincisi hanekî saiteler ile kullanılır.

𐰆, 𐰇

Birincisi /ç/ dir; bunun /c/ makamında kullanıldığının ihtimali de var. Bizce bu harfin /c/ sadası verdiğini kuvvetlendirecek “ca”, “ce”, “ci” edat-ı nispetlerinin bulunuşu ve ekser-i müştekatın bizim Türkçe ile mutabakatıdır: “suvica” “suca” yani “su gibi”, dağca “tagca” kelimelerinde olduğu gibi. İkincisi pek nadir olarak kullanılıyor. Sadası yine /ç/ dir.

𐰆, 𐰇, 𐰈

Şu üç işaretin üçü de hemen bir sadadadır. Hele ikincisi bazı kere birinci ve bazen de üçüncü yerinde kullanılır. Birincisi halkî saitelerle bulunarak /s/ yahut daha doğrusu /ş/ sesi verir. Üçüncüsü her iki türlü harf-i savtiye ile kullanılır. /ş/dir. İkincisi ise yukarıda da denildiği gibi /ş/ ile /s/ arasında mütehavvildir.

𐰈²⁴

/z/ harfidir.

²² Özgün metinde Köktürkçe 𐰇 harfinin sola yatık biçimi /m/ olarak gösterilmiştir.

²³ Köktürkçe /b/ harfidir.

²⁴ 𐰈.

س, م, م

Bu üç işaret yalnız tek ses değil mürekkep bir savt çıkarırlar. Binaenaleyh bunları huruf-ı mürekkebeden saymalıdır. Birincisi /ld/ ikincisi /nd/ savt-ı mürekkebi verir. Üçüncüsünün ne olduğunu tayin edebilmek için bundan evvelki harflerde olduğu gibi iki türlü imlaya tesadüf edilemediğinden tayini biraz müşkülce ise de /nç/ veya /nc/ olduğu zannolunur. [20]

:/

Harflerin asvat ve suret-i istimali hakkında malumat-ı lazıme verdikten sonra sıra /:/ iki noktaya geldi. Bu işaret kelimeleri ayırmak daha doğrusu bir kelimenin bittiğini göstermek için kullanılır. Binaenaleyh bir satırda kelimeler arasına geldiği gibi satırların sonu da böyle noktalı olur. Fakat başta hiç bulunmaz. Çünkü şimdi bizim de yaptığımız gibi bir kelimenin yarısı bir satırın sonunda yarısı da onu takip edenin başında yazılmaz. Bu sebeple satırlar da bir boyda olmaz.

Her kelimenin mutlaka iki nokta ile bittiğini göstermek mültezim değil bunda kelimenin ufaklık veya uzunluğu nazar-ı dikkate alınır. Faraza /t/ harf-i savtîsi hazf edilerek yalnız bir /t/ harfiyle gösterilen “at”, /y/ ile irae edilen “ay”, /r/ ile beyan olunan “er” kelimeleri yalnız yazılarak kendilerinden önce veya sonra gelen kelimeye ilhak olunur. İki harfli kelimeler umumiyetle ekseriya ayrı yazılanlarla birleştirilir, yalnız isimlerin sıfatları, esma-i adat gibi ikisi bir şey teşkil eden ve bir fikir veren terkipler, edatlar ait oldukları isimlerle birleştirilir, bir de hurufunu tarif eylemekte bulunduğumuz şu abide-i kadimedeki kelimelerin başındaki saiteler /k/, /k/, /t/, /b/, /y/, /s/, /ç/ nadiren /n/, /m/, /ş/; yalnız Çinceden alınma kelimelerde /l/dir. /k/, /ğ/, /d/, /g/, /r/, /z/ ve hatta /p/ ile de başlar kelime yoktur. Eğer bu harflerle ve bir de /nd/, /nç/ ve /ld/ harf-i mürekkebesiyle başlar kelime görülürse başta bir harf-i imlanın mahzuf olduğuna hüküm verilir.

Orhun'da bulunan yazılar şimdiye kadar tarif eylediğimiz yolda sağdan sola yazılmaz. Bunların istikametleri yukarıdan aşağıya ve sağdan soladır; yani satırlar yukarıdan aşağıya yazılır. Ve ikinci satır da bunun solunda bulunur. Tarifimizi anlatmak için ebcet tertibi üzerine şuraya üç satır yazıyoruz:

ᠨ	ᠠ	ᠢ
ᠮ	ᠣ	ᠵ
ᠰ	ᠷ	ᠬ

Bunu keşfeden Avrupalılar tetkik ve tercümesi kolay olmak için yukarıdan aşağıya [21] inen satırları sola doğru tebdil-i istikamet ettirerek hatt-ı Arabî tarzına koymuş oldukları için biz de onlara ittiba eyledik.

Orhun vadisinde bulunan iki *bengü taş* yani abidedeki elifbaya dair bu kadar izahat kâfidir. Bu hususta fazla malumat edinmek için “Pek Eski Türk Yazısı” unvanlı risalemize de müracaat lazımdır.

Bir bakışta Orhun hurufatını göstermek üzere eşkâl ve mukabilleri aşağıda gösterilmiştir.

Saiteler

ᠨ	ᠠ	ᠢ	ᠵ
/u/, /e/, /u/	/a/, /o/, /u/	/i/, /y/	/a/, /e/

Samite

⌘	Ԁ	ԁ	Ԃ	ԃ	Ԅ	ԅ	Ԇ	ԇ	Ԉ ²⁵
/d/	/t/	/t/	/k/	/k/	/k/	/g/	/k/	/k/	/k/
ԉ	Ԑ	ԑ ²⁶	Ԇ	ԇ	Ԉ	ԉ	Ԑ	ԑ	Ԇ
/n/	/n/	/k/	/y/	/y/	/y/	/b/	/b/	/p/	/d/
Ԋ	ԋ	Ԍ	ԍ ²⁷	Ԏ	ԏ	Ԑ	ԑ	Ԇ	ԇ
/z/	/ş/	/ş/, /s/	/s/	/ş/	/ç/	/l/	/r/	/r/	/m/
			Ԉ	ԉ ²⁸	Ԑ				
			/ld/	/nç/	/nd/ ²⁹				

Orhun Harflerinin Mevridi

Türklerin şimdiye kadar dört türlü yazı kullandıkları malumdur: Bu dört elifbadan birincisi mevzubahsimiz olan huruf-ı acibedir; fakat bu harfleri kullanan Türkleri müteakip [22] oraları istilaları altına alan Uygurların da rekzeyledikleri üçüncü bir abidede hem bu yazıları hem de kendi hatlarını nakşettikleri nazar-ı dikkate alınırsa bunların da isimlerinin delalet eylediği veçhile zaten mütemeddin bir kavim oldukları anlaşılır. Mesele şu iki kavimden hangisinin daha evvel hat ve kitabete vakıf olduklarının tayinine dayanırsa da ortada bunu tebyin edecek sair asar-ı kadime bulunmadığından şimdilik buna dair bir fikir iradı mümkün olamaz. Yalnız gerek şark gerekse garp Türklerinin okuryazar yani mütemeddin olduklarına istidlal eyleriz. Türk yazılarının üçüncüsü Nasturi'dir. Dördüncüsü de şimdi umumen

²⁵ Ԁ.

²⁶ /l/

²⁷ Metinde harf aşağı doğru ters bir biçimde yazılmıştır.

²⁸ ԉ.

²⁹ Ԑ.

kullandığımız hatt-ı Arabîdir. Şu risalemiz yalnız birincisine tahsis edilmiş ve sonraki ise cümle erbab-ı mütalaanın malumudur. Uygur yazıları hakkında malumat isteyenlere “Hibetü'l-Hakayık” adlı eserimizi tavsiye eyleriz. Şu hatt-ı kadimenin mevrit ve menşesine dair Avrupa ulemasının hulasa-i reylerinin burada icmalini münasip görüyoruz.

Vaktiyle, yani harf-i Türkiyenin delalet eylediği asvat anlaşılardan yalnız şekline bakılarak bu harflerin aslı Avrupa’dan gitmiş olduğunu düşünenler bulunur idi. Harflerinden birkaçı diğerine benzer birçok elifbalar vardır ki asılları hiç de bir değildir. Mesela Mösyö Donner, Yeniçay harfleriyle Asya-i sagir huruf-ı Yunaniyesi ve bilhassa Likya ve Karya³⁰ (*) harfleri arasında şeklen bir müşabehet-i umumiye bulunduğu zu ‘ munda bulundu. Fakat şu iki milletin tarih-i mevcudiyetleri arasındaki bin senelik bir açıklıktan sarf-ı nazar birbirine benzeyen harflerin sadaları hiç de bir türlü olmadığı nazar-ı dikkate alınırca bu zannın butlanı kendi kendisine ortaya çıkıverir.

Birtakımları da bu yazıları eski İskandinavlıların kullandıkları “Rune” yazılarıyla mukayese ederek şimal Sibiryâ tarikiyle Avrupa’dan oralara kadar gittiğini zannettiler; birçokları da o kadar yol gidilemeyeceğini hesaba katmakla beraber bunlara Sibiryâ runu, Yeniçay runu deyiverdiler. Fakat bu gibi sözler tarik-i hakikati taharri eden tettebbu erbabını yanlış, çıkmaz yollara saptırmaktan başka bir işe yaramaz. Çünkü runlarla bunlar [23] arasında hiçbir münasebet yoktur: Benzetilen bu elifbalarla bizim elifbanın şekillerince olan mugayeretten başka delalet eyledikleri savtlar hiç birbirini andırmıyor. Şekilce ancak birkaç harf birbirine benziyor.

Hele run harfleri yalnız amûdî veya mail harflerden mürekkep ve ufkiden müctenip iken hutut-ı Türkiye buna muhalif olarak münhani çizikleri de havidir.

³⁰ (*) Karya bizim şimdiki Menteşe sancağından ve Likya da Menteşe’nin bir kısmı ile Teke sancağından ibaret olan yerlerdir.

Vakıa, bu ihtilafa sebep run harflerinin tahta üzerine hakkolunduğundan ve amudî çiziklerin ise mevad-ı haşebiyye üzerinde tersimi güç olmasındandır, diyenler varsa da Çin tarihlerince Türklerin uhut ve mukavelelerini tahta üzerine yazdıkları mukayyet olduğuna göre şu mütalaa reddedilebilir.

Binaenaleyh Avrupa'nın ne şimalinde ve ne cenubunda bu Türk harflerinin esasını aramak abestir. Artık öyle müşabehetler aramaktan sarf-ı nazarla garip harfler yakından tetkik edilirse muhtelif harf-i savtiyeye göre bir cinsten birçok harfler bulunduğu ve bu da Türkçedeki ahenk-i savti icabatından olduğu yani sırf milli bir eserden başka bir şey olamayacağı teslim edilir. Bundan da şu harfleri yapanlar her kimler ise lisanın kâffe-i ihtiyacatını şimdi malum olan felsefe-i lisaniyeye göre tetkik ederek asvat-ı muhtelifesini eda eder bir elifba tertip ettiklerine kanaat edilmek lazım gelir.

Bir de bu yazıların hatt-ı Aramî olması düşünülüyor. Vakıa hutut-ı samiyeden Aramî nevi Pişdadiyanlar zamanında İran'a girerek ta Sasaniler devrine kadar devam etmiş ve bu elifbadan Pehlevi ve Zendî elifbaları gibi birçokları teşaup eylemiştir. Buhara civarında bulunan birtakım meskûkât üzerindeki yazılar da şeklen Pehlevîden bozmaya benzemektedir ki şimdilik bunlara "Soğdî- Sogdien" denilmiştir. Bir de henüz halledilememiş ve fakat Soğdî ile bir asıldan olduğu zannedilmekte bulunmuş olan hatt-ı Harezmi vardır. Akvam-ı muhtelif-i Turaniyenin kullandıkları daha birçok elifbalar vardır. Fakat bizce bunlar hep garp Türkleri için doğru olabilir. Çünkü Türk harflerinin de bu elifbalar gibi sağdan sola yazılmak, az çok şekillerinde müşabehet bulunmaktan ibaret olan delillerle şu asla ircaı pek de akıl erecek şeylerden değildir. Yukarıda da dediğimiz gibi bu elifbaların tertibinde en ziyade telaffuz ve ahenk nazar-ı dikkate alınmış ve ona göre eşkâl-i lazıme tertip edilmiştir. Ecnebi bir lisandan [24] alınan harfin diğerine ne kadar uyabileceğini anlamaya işte bizim alıp kullanmakta olduğumuz Arap yazısının malum ve musaddak olan noksanı kifayet eder.

Şu elifbanın ne zaman vücuda getirildiği yahut şark Türklerine ne vakit vasıl olduğu meselesine, bunun behemehâl To-Kioue Türklerinin vusta-yı Asya'da mevcudiyet-i siyasiyesini temin edeceği sıralarda yani miladın altıncı asrı ortalarına doğru vukua geldiği zannolunuyor. Filhakika Tou-Kioueler işte o devirde yahut biraz daha sonraca garba iptida Eftalit denilen Heyatıla Türklerini mağlup ile Soğd taraflarını zapt ve İran'a yaklaşımaya başlamışlardır. Şu vakalardan az zaman sonra yani 568 tarihinde bir Türk heyet-i sefaretinin Kostantiniye'ye geldiği ve getirdiği nameyi imparatorun tercümanı vasıtasıyla okuduğu malumdur. Name-i mahsusun bu harflerle yazıldığını reddecek hiçbir delil yoktur. Bilakis tercümana ihtiyaç görülmesi herhalde bu harflerin Rumlara malum olamayışını ispat ederse Kostantiniye'de bunu okuyacak bir Rum'un bulunması o yazının öyle zannedildiği gibi altıncı asrın ortalarına doğru değil daha evvel meydana getirildiğine yani birçok zaman evvel Türklerin yazıya başladıklarına ve şöhretlerinin de İstanbul'a kadar gelerek burada o lisanı tahsile lüzum görüldüğüne delalet eder. Bazı muhakkikinin bu yazının Aramî elifbasının en eski tarzından alındığını aralarındaki eşkâlin müşabeheti ile hükmettiklerini yukarıda haber vermiştik. Eğer şu rivayet keşfiyat-ı atıye ile mertebeye tahakkuka varırsa hatt-ı Türkînin kıdemini biraz daha gerilere götürmek icap eder. Hele Çin tarihleri yazının doğrudan doğruya Tou-Kioueler nezdinde zahir olmayarak, diğer akvam-ı Türkîye ve bilhassa Uygurlar tarafından kullanılıp sonraları Tou-Kiouelere intikal eylediğini haber veriyorlar. Şu halde Türklerin şu yazısının tarihi biraz daha geriye gider. Tahkikat-ı fenniyyeye medarı olacak keşfiyatın miktarı arttıkça hakayık-ı ahval münkeşif olacağından hatt-ı Türkinin şu kadarcığı bile kâfi olan kıdemi daha ileri gideceği yani hakikat-i tarihiye ortaya çıkacağı cihetle biz burada sözü biraz daha uzatmaya lüzum görmüyoruz.

Tou-Kioue Türklerinden bu yazı şimale doğru, hususen Yeniçay'ın yukarı nahiyelerine, diğer bir kabile-i Türkiyyeye yani şüphesiz Kırgızlar nezdine kadar intişar eylemiştir. [25] Yeniçay taraflarında bulunan abide yazısı daha ziyade bir hal-

i iptidaiyede olduğu görölüyor ki bu da yazının oraya Orhun mahkukatı vücuda getirilmezden yani altıncı asırda intikal eylediğine delalet eder.

Şu menatik-ı baidede bu nev yazının Türklerden de Uygurlardan da daha sonralara kadar devam eylediği tahmin edilebilir. Bunun ne zamana kadar imtidat ettiğini kestirmek ise yine fennin hâlihazır ı icabınca mümkünsüzdür. Çünkü elde yegâne bulunan Yeniçay hututunda tarihe delalet eden eserler görülemez olmuştur.

Tou- Kiouelerin elinden mülkleri Uygurlara intikal eyledikten sonra ikame edilen ve 784'te rekzedilmiş benzeyen abidede yine bu yazı fakat daha güzel ve latif bir surete ifrağ ile istimal edilmiştir. İşte bu tarihten sonra artık bu yazı ile asar görülemediğine bakılırsa Süryaninin Arabiye tatbiki demek olan ve bir derece tadile uğrayan Uygur yazısına meydan açıldığı anlaşılıyor. Vakıa bahseylediğimiz hutut, asvat-ı Türkiyeyi hakkıyla edaya salih ve oldukça mükemmel olduğu nazar-ı dikkate alınır sa Uygur yazısının buna galebesine şaşılabilir. Fakat bu Türk yazıları taş ve tahta üzerine oyulmaya mahsus olarak tertip edilmiş olduklarından kalemlle yazılmalarında müşkülât olması, ihtimal terke sebep olmuştur. İşte şu suretle hatt-ı kadim-i Türkî milletin mefahirini takrir ve efkârını tebyin ve tahrire asırlarca vasıta olduktan sonra istimalden sukut etmiştir. Şimdi de bu eski dilimizin sarf ve nahvine bakalım.

İsimler

1

Orhun Türkçesinde isimler, sekiz hal üzerine tasrif olunur: Mücerret, mefulün bih, mefulün ileyh, mefulün âli, mefulün fih, mefulün kemmi veya kıyasî, mefulün vechî veya tevcihî, muzafun ileyh.

Mücerret: Bu lehçede mücerredin delalet eylediği manalar şunlardır: Evvelen bir fiilin faili olur. Saniyen bir şeyin malikini ifade eder. Sonraları bunun için

muzafun ileyh kullanılmaya [26] başlanmıştır. Memluk olan şey buna merbut olarak bir $\uparrow$ veya $\uparrow \uparrow$ zamir-i mülkiyesi ile nihayetlenir. Salisen mücerret meful manasında da kullanılıyor. Rabian tabir-i zarfilar mücerret halindedirler.

Muzafun ileyh: İsme bir /k/ $\uparrow$ ilave olunarak teşkil edilen bu sigaya kitabelerde pek nadir tesadüf edilmektedir. Bu da muzafun ileyhin o zamanlarda yeni kullanılmaya başlamış olduğuna daha evveleri muzafun ileyhler de mücerret halinde kullanılmakta bulunduğu delalet eder.

3. Mefulün ileyh: İsme $\downarrow \uparrow$ veya $\downarrow \downarrow$ edatının ilavesiyle teşkil olunur.

2. Mefulün bih: İsme $\uparrow$ veya ϵ harfinin ilhakıyla teşkil olunur. Kelime bir samit ile nihayet bulursa bu lahikalardan evvel br sait telaffuz olunursa da ekseriya yazıda yalnız harfin yazılmasıyla iktifa edilir. İlave olunan saitin hangi sait olduğu kati surette malum değilse de bazen $\uparrow \uparrow$ savtına yakın bir telaffuzda malik olmak üzere “ $\uparrow^{31}$ ” saiti olması maznundur.

Şimdiki Türk lehçelerinde bu $\uparrow$ ve ϵ lahikasına tesadüf olunamıyor ise de bazı şark lehçelerinde ve bhusus Kutadgu Bilig’de çok tesadüf olunur.

4. Mefulün âli: Arabîde asıl bâ harf-i ceriyle yapılan bu hal isme $\downarrow$ veya $\#^{32}$ harfinin ilavesiyle teşkil olunur. Eğer kelime bir saitle nihayet bulursa yine bu lahikadan evvel sait gelmek icap ederse de bu saitin mahiyeti tamamıyla malum değildir.

Mefulün âliler hem alet hem de zarf manasına delalet ederler. Mesela $\downarrow \downarrow \downarrow$: *yayın* yani “yazın, yaz vakti zarfında” ve $\# \downarrow$ ³³ “yazında, ilkbahar esnasında” manalarına gelir. Yani zarfiyyete delalet eder.

³¹ $\uparrow$.

³² $\#$.

³³ $\#$ veya $\#$. (Ergin: 2002, s.261)

Şimdiki Türk lehçelerinde bu hal gaip olmuş ve yalnız yazın, kışın, gündüzün, ansızın gibi birkaç zarfta kalmıştır.

5. Mefulün fih: İsmе ↓ veya ↓X edatının ilhakıyla teşkil olunur. Bu suretle teşkil eden meful, şimdiki Türk lehçelerinde kullanılan mefullerden hem mefulün fih hem de mefulün anh makamında istimal olunmaktadır. Mesela *budunda* ↓⊙ >⊗>⊙ kelimesi ismin nihayetinde ↓ veya Y harfleri var ise bu lahika ↓⊗ veya ↓⊙ şekline tahavvül eder. [27]

Mefulün anh edatı olarak şimdiki lehçelerde kullanılan *den* edatına gelince bu lahikaya kitabelerde ancak *kandan* ⊙⊙⊙ yani “nereden” kelimesinde tesadüf olunur. Bunun *kandan* veya *kandın* okunacağı belirsizdir.

Şark Türk lehçelerinde bu lahikanın *den* yerine *tin*, *din* tarzında kullanıldığı malumdur.

6. Mefulün kemmi: Bu meful isme ↓λ *ca* edatının ilavesiyle teşkil olunur. Mesela *ögüzce* ↓Yλ⊙⊙⊙ “nehir kadar” veya ↓Y⊙⊙ tagça “dağ kadar” gibi. Bu *ça* edatı haliyeden müştak olabilir; Türkçenin bazı lehçelerinde mesela *o kadar* manasına olan ancak terkinde tamamen miktar manasınadır.

7. Mefulün veçhi: Bu meful isme bir >⊙⊙ veya ⊙⊙⊙ lahikasının ilavesiyle teşkil olunur. Ve “-ye doğru” edatı makamında kaim olur.

2

İsimlerin Cemi

Cem edatı bildiğimiz gibi ⊙↓ veya ⊙⊙ dir. Fakat o devirde cem pek nadir kullanılır. Yalnız eşhasa delalet eden isimlerde kati ve umumi olarak kullanılmaktadır. Alelumum cem yerine müfret sigasının kullanılması adettir.

Bugün Moğolcada istimal edilmekte olan ᠬ veya ᠬ edatı ile cem usulünün o zaman Türkçesinde mevcut olduğu anlaşılır.

tarkan ᠲᠠᠷᠬᠠᠨ kelimesi *tarkan* ᠲᠠᠷᠬᠠᠨ yani *tarhan* kelimesinin cemidir.

oglit ᠣᠭᠢᠲ kelimesi de *ogil* ᠣᠭᠢᠯ kelimesinin cemi olması zannolunabilir. Böyle /t/ ile cemi Farisiye de geçmiştir. Kalenin ceminde [28] *kalacat* gibi. Kadı Burhaneddin Divanı'nda Türkçe *tuyuğ* kelimesi *ettuyuğat* diye cem haline konulmuştur. Tüzükat da böyledir.

Sayı adları

Orhun kitabelerinde görünen sayı adları adet-1 asliye ve adet-1 vasfiyeden ibarettir.

1. **Adat-1 asliye, asıl sayılar:** Ahat hanesinde olanların kâffesi kitabelerde mevcuttur. ᠪᠢᠷ *bir*, ᠶᠡᠬᠢ *iki*, ᠤᠯᠤᠰ *üç*, ᠳᠣᠷᠲ *dört*, ᠪᠡᠰ *beş*, bazen de ᠪᠢᠰ suretinde yazılır, ᠠᠯᠲᠢ *altı*, ᠶᠡᠳᠢ *yedi*, ᠰᠡᠬᠢZ *sekiz*, ᠳᠠᠬᠤZ *dokuz*, ᠣᠨ *on*.

Aşerat hanelerinden yalnız seksen, doksan görülüyor. Diğerleri vardır.

ᠶᠡᠭᠢᠷᠢᠮᠢ *yigirmi*, ᠳᠠᠳᠤZ *otuz*, ᠬᠢᠷᠬ *kırk*, ᠸᠡᠯᠢᠭ *ellig*, ᠠᠯᠲᠢᠮᠢᠰ *altmış*, ᠶᠡᠳᠢᠮᠢᠰ *yetmiş*, ᠶᠡZ *yüz* ve elf ᠪᠢᠨ *bin* ve ahat elfin esasını ve Türkçede tabirat-1 adediyenin hadd-i müntehasını teşkil eyleyen ᠲᠦᠮᠡᠨ *tümen*, *on bin* kelimelerine de tesadüf olunur.

Aşrata ahat ilavesi pek gariptir. Mesela yirmi iki tarzında olursa bundan on tarh edilerek on iki anlamak lazımdır. Yirmi ikiyi ifade için yirmi artığı iki demelidir.

	Birinci suretin misalleri	Miktarları
iki yirmi	ἰϑΥἘ፻ἰ፻	12
altı yirmi	ἰϑΥἘ፻ἰ፻ἰ	16
bir otuz	ἡ፳፻ἰ፻	21
iki otuz	ἡ፳፻ἰ፻ἰ	22
yedi otuz	ἡ፳፻ἰ፻፹	27
bir kırk	ἡ፶ἰ፻ἰ፻	31
iki ellig ³⁴ (3)	ἘἰΥἰ፻	42 [29]
üç ellig	ἘἰΥ፶፻	43
üç yetmiş ³⁵ (1)	፹፻፶፻፶፻	63

İkinci suretin misalleri

otuz artukı bir	Υἰ፻	: ἰ፻፳፻	: ἡ፳፻	31
otuz artukı tört	ἡ፶፻	: ἰ፻፳፻	: ἡ፳፻	24
otuz artukı sekiz	ἡ፶፻	: ἰ፻፳፻	: ἡ፳፻	38
kırk artukı yedi	ἰ፻፶፻	: ἰ፻፳፻	: ἡ፳፻	47

İkinci suret-i tadat, alelumum Türk lehçelerinde aşrat ve ahadın suret-i ittihadı hakkında meri olan usule muvafıktır. Yani evvela aşratın ve sonra ona inzımanı

³⁴(3) Bu iki kelimelerde tesadüf olunan şu “Λ” işareti Yeniçay nehri civarında bulunduğu cihetle Yenisey kitabelerinde /ş/ gibi telaffuz olunur.

³⁵(1) Elli rakamı Ἐἰ suretinde yazıldığı gibi Ἐἰἰ suretinde de yazılabilir.

lazım gelen ahadın zikrinden ibarettir. Aşrat ve ahat arasına -fazla manasına gelen- bir 𐰃𐰄𐰅𐰆 *artukı* kelimesi ilave olunur.

Fakat birinci surette tadat, başka Türk lehçelerinde tesadüf edilmeyen pek garip bir tarzdır. Bu tarz başka Türk lehçelerinde mevcut değil ise de kitabelerde mevcudiyeti her türlü şüpheden azadedir.

Vaktiyle Orhun kitabelerinin halli ile iştigal eden ulema ahat ve aşratı yekdiğerine zamm suretiyle kıraat eylemişlerdi. Mesela 𐰃𐰄𐰅𐰆𐰇𐰈 *iki yirmi* adedine “yirmi iki” manasını vermişlerdi. Fakat kitabelerde tesadüf edilen tevarih ile aynı vakayı ‘ için Çin membalarından istihraç edilen ve hatta bizzat kitabelerin Çince kısmında tesadüf edilen tarihler mukayese edildiği zaman iş değışiyordu. Ahat hanesi sıfırdan ibaret olan rakamlarda Türk ve Çin tarihleri müttehid iken ahat erkamına malik olan tarihlerde daima on senelik bir tefavüt [30] görülüyordu. İşte bu ahvale bakarak Louvain Darülfünunu profesörlerinden Mösyö Bang bu tarzdaki rakamlardan maksat mezkûr olan aşrata vusul için bir evvelki aşrat mürettebesine inzıمامı lazım gelen ahadın ifadesi olduğunu keşfetmiştir.

2. Adat-ı vasfiye: Kitabelerde üçten ona kadar olan sayıların aded-i vasfiyesi daima, aded-i asliyenin nihayetine bir 𐰃 /nç/ samit-i mürekkebi ilavesiyle teşkil edilmektedir. Mesela 𐰃𐰄𐰅 *üçünç*; 𐰃𐰄𐰅𐰆 *törtünç*; 𐰃𐰄𐰅𐰆𐰇 *beşinç*; 𐰃𐰄𐰅𐰆𐰇𐰈 *yitinç*; 𐰃𐰄𐰅𐰆𐰇𐰈𐰉 *tokuzunç*; 𐰃𐰄𐰅𐰆 *onunç* gibi. Aded-i aslî bir saitle nihayet bulursa 𐰃 /nç/ lahikası sadece ilhak olunur.

Samitle nihayet bulunduğu takdirde bir sait-i muavin ilhakı lazım gelirse de bu sait yazılmadığından telaffuzu meçhul, ahenk-i savaite tevfiik edildiği memuldür.

ikinci makamında iki kelimeye tesadüf olunur. Biri 𐰃𐰄𐰅 *ikin* ve diğeri 𐰃𐰄𐰅 *ikinti* kelimelerdir. Birinci manasında 𐰃𐰄𐰅𐰆 *ilki* kelimesi kullanılır.

Kitabelerde adet-ı vasfiyeye taalluku muhtemel olan bir de 𐎠𐎡𐎧𐎥𐎱 *yigirmiki* kelimesi vardır. Fakat yazı bir parça bozulmuş olduğundan son saitin 𐎠 veya 𐎡 olduğu iyice anlaşılammaktadır. Mösyö Thomsen bu kelimeyi 𐎠𐎡𐎧𐎥𐎱 *yigirmike* diye telaffuz ve mefulün ileyh halinde, yani “yirmiye” manasında kabul etmektedir. Binaenaleyh bunun adet-i vasfi olduğu pek şüphelidir.

Kitabelerde sayı adlarından müteşekkil iki kelime mevcuttur ki biri *ikisi* manasına istimal edilen 𐎠𐎡𐎧𐎥𐎱 *ikin*; diğeri herkes manasına kullanılan 𐎠𐎡𐎧𐎥𐎱𐎠𐎡 *biriki* klimesidir.

Zarf adedi makamında yalnız bir kelimeye tesadüf edilmektedir. O da “beraber, birlikte” manasına olan 𐎠𐎡𐎧𐎥𐎱𐎠𐎡 *birledir*.

[31] Zamirler

1

Zamair-i Şahsiye

Zamair-i şahsiye şunlardır:

Mütekellim   𐎠𐎡𐎧𐎥𐎱   men   Cem   𐎠𐎡𐎧𐎥𐎱𐎠𐎡   biz

Müfret

Muhatap   𐎠𐎡𐎧𐎥𐎱𐎠𐎡   sen   Cem   𐎠𐎡𐎧𐎥𐎱𐎠𐎡   siz

Müfret

Gaip için hususi bir siga mevcut olmayıp mevcut olmayıp gerek müfret gerek cem halindeki gaipler için sadece zamir-i işari olan 𐎠𐎡 *o*/kelimesi kullanılıyor.

Bu lehçede ayrıca zamir-i nisbi ve fiillere ilave edilerek zamir-i fi'li vazifesini ifa eder. Yalnız bu takdirde cemi mütekellim için $\# \uparrow \times$ *biz* yerine $\succ \#$ *miz* kullanılır.

Lehçemizde zamir-i nisbi ve fiilî olarak kullandığımız *im*, *señ* -asıl doğrusu sen- *iz*, *siñiz* zamirleri bu Türkçede zamair-i mülkiyeyi teşkil eyler.

2

Zamair-i Mülkiye

Zamir-i mülkiyeler: İhtimal ki zamair-i şahsiyeden müştak olarak, aşağıdaki kelimelerden ibarettir.

		Müfret		Cem
Mütekellim	m	$\succ$	miz	$\#$
Muhatap	k	$\downarrow$	siñiz	$\# \downarrow$
Gaip	ı- sı	$\uparrow$ veya $\uparrow \uparrow$	sı	$\uparrow \uparrow$

Bu edevatın gerek kelimata vasıta-i iltihakı ve gerek kendilerinin medar-ı telaffuzu olan saitlerin ahenk-i savaite tevfiği olduğu ağıleb-i ihtimaldir.

Bizim Türkçemizde olduğu gibi bu zamair-i mülkiyenin muzafun ileyh olan zamir-i şahsilerin tekit makamında zamir-i mülkilerden evvel zikrolduğuna kitabelerde yalnız iki misal mevcuttur ki onlardan biri *benim emrime* manasına olan

↓> ۹۴:۱#> *mening* [32] *sabıma* ve diğeri “benim kavmim” manasına delalet eden
 ۷۷>۷:۱#۷³⁶ *mening bodunum* kelimeleridir.

3

Zamair-i İşariye

Kitabelerde görülen zamair-i işariye şunlardır:

bu   >۷   ol   ↓>

Terdit makamında bir de ># *zu* veya *azu* kelimesi kullanılır. Manası “yoksa” demektir.

4

Zamair-i İstifhamiye

Zamir-i istifhamiler de şunlardır.

Eşhas için	➤۶	kim
Eşya için	↓#	ta
<i>hangi</i> ve <i>nere</i> manalarına	↑۷#	kanı

Zamirlerin Tarifi

İsimler için olduğu gibi zamirler için de mücerret ve muzafun ileyh ve muhtelif meful halleri mevcuttur. Bunların tarifi asıl zamiri teşkil eden zamair-i şahsiye ve istifhamiye gibi bizzat manalı kelimelerle edevat-ı zamiriye denilebilen ve bir isme iltihak ile manasını men cihet tabir eyleyen zamair-i mülkiyeyi ayrı ayrı mütalaa eylemek lazımdır. Binaenaleyh tasrif bahsini iki kısımda tetkik edeceğiz.

³⁶ ۷ harfinin yana yatık biçimi kullanılmıştır.

1. **Kelimat-ı zamiriye** tasrif: Kelimat-ı zamiriye tabiriyle başlı başına bir mana ifade eden zamirleri kastediyoruz ki zamair-i şahsiye ve işariye ve istifhamiyeye şamildir. Bunların suver-i tasrifiyesi karşiki cetvelde münderiştir. [33]

Kelimat-ı zamiriye	Mücerret	Muzafun ileyh	Mefulün ileyh
	من	men	منینگ
	منینگ	mening	منینگ
Müfret mütekellim	من	ben	
Müfret muhatap	سن	sen	-
Cem mütekellim	بىز	biz	بىزىڭ
Cem muhatap	سىز	siz	سىزىڭ
Zamir-i işari	ئۇ	ol	ئۇ
			ئۇ
Zamir-i işari	بۇ	bu	-
Zamir-i istifhami	كىم	kim	كىمكى
Zamir-i istifhami	تە	te	-
Zamir-i istifhami	قان	kan	-

Kelimat-ı zamiriye	Mefulün bih	Mefulün fih	Mefulün kemmi veya kıyasi
Müfret mütekellim	-	-	-
Müfret muhatap	-	-	-
Cem mütekellim	↑𐌆𐌆𐌆↑𐌆 bizi	-	-
Cem muhatap	-	↑𐌆𐌆↑𐌆 sizde	-
Zamir-i işari	↑𐌆 anı	↑𐌆𐌆 anda	↑𐌆𐌆 ança
Zamir-i işari	↑𐌆𐌆 bunı	↑𐌆𐌆𐌆 bunda	↑𐌆𐌆𐌆 bunça
Zamir-i istifhami	-	-	-
Zamir-i istifhami	-	-	-
Zamir-i istifhami	-	-	-

[34] Bu tasrifte, ismin tasrifinden büsbütün başka olarak, zamirlerin mefulün bih haline mahsus bir lahika buluruz: İsimlerde mefulün bih edatı ³⁷ /ğ/ veya /g/ olduğu halde zamirlerin mefulün bihlerine ↑𐌆 veya ↑𐌆 ni edatı lahik oluyor. Bu suret tasrif-i zamire has olan bir mefulün bih şeklidir. Garp Türkçesinde bu lahika isimlere de teşmil olunmuştur.

2. Edevat-ı zamiriyenin tasrifi: Edevat-ı zamiriyeden maksat, başlı başına manalı olmayıp bir isme iltihak ile mana ifade eden zamir-i mülkidir. Bunların tasrifi haddizatında lahik oldukları isimlerin tasrifidir, fakat diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi böyle bir zamir-i mülkî lahik olan isimlerin tasrifi, cevahir-i esma tasrifatının aynı olmadığından bu tasrifin ayrıca cetvel-i âtide iraesine lüzum vardır:

³⁷ γ.

Mücerret	Muzafun ileyh	Mefulün ileyh	Mefulün bih	Mefulün âli	Mefulün fih	Mefulün kemmi	Mefulün tevcihî
	ΥϞ	ϿϞ	ϷϞ	ϷϞ	ϞϞϞϞ	-	-
Ϟ		ϿϞϞ	ϞϞ	ϞϞ	ϿϞϞ		
	-		ϷϿ	ϷϿ	ϿϞϿ	-	-
Υ		ϿΥ	ϞΥ	ϞΥ	ϿϞΥ		
	-						ϿϞΥ
Ͽ		ϿϿϿ ³⁸ (1)	ϞϿ	ϞϿ	ϿϞϿ	ϿϿϿ	ϞϿϿ
	-						ϿϞϿϿϿ
ϿϿ		ϿϿϿϿ	ϞϿϿ	ϞϿϿ	ϿϞϿϿ	ϿϿϿ	ϞϿϿϿϿ

[35]Cemi

Mücerret	Muzafun ileyh	Mefulün ileyh	Mefulün bih	Mefulün âli	Mefulün fih	Mefulün kemmi	Mefulün tevcihî
ϞϞ		ϿϿϞϞ	-	-	-	-	-
ϞϿ	-	ϿϿϞϿ	-	ϞϞϞϿ	-	-	-

³⁸ Burada Ͽ saiti daima yazılır.

Orhun Türkçesinde Zarflar

Kitabelerin tetkik ve mütalaasından istihraç olunduğuna göre zarfların teşkili için beş muhtelif suret vardır.

Birinci suret: Cevher kelimeye ↓Υ lahikasının ilavesiyle zarf teşkil olunur. Mesela ↓Υ↑↑ ⋈ *birle* kelimesi gibi ki *beraberce* demektir.

İkinci suret: Cevher kelimeye >H veya ↑N lahikasının ilavesiyle zarf yapılır. Ve bu zarflar hemen umumiyetle tevcih manasına delalet eder. Mesela N↑⋈ *berü* “beriye doğru”; >⋈H↑D *yağuru* “yakınına doğru” >H↑D *yağru* “cenazeye doğru” N↑↑↑ ↓ *kirü* “geriye doğru” gibi.

Üçüncü suret: Cevher kelimeye ↑H veya ↑↑ lahikası ilave olunarak bir zarf-ı mekân teşkil olunur. Mesela: ↓H↑ *asra* “altta”, ↓↑↑N *önğere* “önde”, ↑↑↑↓ *içre* “içinde” gibi. Bu ↓H lahikasının “ara” kelimesinden müştak olması ihtimali vardır.

Dördüncü suret: Cevher kelimeye ↓D veya ↓Q ilavesiyle de yine [36] aynı manalara delalet edeceği zarflar teşkil olunabilir. Mesela: ↓Q↑↑⋈ *biriye* ve ↓D↑>↓ *ķuriya* gibi.

Beşinci suret: Yalnız sıfatlara mahsus olarak cevher sifata ↑⋈ ve ↑H veya ↑⋈, ↑X lahikalarının ilavesiyle de zarf teşkil olunur. Mesela: ↑H↑N↑X *iyi kötü* “iyi halde”, ↑⋈↑⋈↑ *ķatığdı* “katicasına”, ↑⋈↑↑↑H↑D *yaraķlındı* “silahlıcasına” gibi.

İştikak

İsmlere ve fiillerin made-i asliyelerine bazı lahikalar ilavesiyle bazı kelimeler teşkil eder. Burada isimlere sonra fiillere dâhil olan lahikaları mütalaa edeceğiz:

Mücerret halinde bulunan isimlere aşağıdaki lahikalar ilave olunarak birtakım müştak isimler teşkil olunur:

1. ʃ↓ *liġ* veya €Y *liġ* lahikası.

2. ʃ↓ *lik* veya ʃY *lik* lahikası.

Bu ikinci lahika ile teşkil eden kelimelerden kitabelerimizde üç kelime vardır ki onlar da şunlardır: ʃY€X *beglik* ki bu kelime daima ʃ↓ʃ>ʃʃ>: ʃY|: ʃ↓ʃ>ʃʃ>Δ *urı oġlı, silik kız oġlı* ifadesine merbut olarak kullanılmıştır.

2. ʃ↓ʃ>↓ *koġlık* “hoş rayihalı”; 3. Yʃʃ *özlik* ki bu da daima ʃ€X :ʃʃYʃʃ *edgü özlik at*. Bu son kelime Kutadgu Bilig’de de vardır. Ve orada da yine “at” kelimesine merbuttur. Manası “hususî binek atı, salma olmayıp çadır civarında muhafaza edilen, zata mahsus, cins at” demektir. Kutadgu Bilig’de Uygur harfleriyle *özlek* suretinde yazılmıştır. Bu tarz-ı tahrirden şu ʃY *lik* lahikasının “Li” tarzında değil *lek* “Eé” tarzında okunması lazım geleceği istinbat olunabilir. [37] Buna kıyasen diğer iki kelimedeki lahikaların da *lek* ve *lak* suretinde telaffuzu ve binaenaleyh mürekkebatının da *beglek*, *koġlaġ* diye okunması lazım gelip gelmeyeceği malum değildir. *beglik* kelimesinin şimdiki Türk lehçelerindeki tarz-ı telaffuzu buna muhaliftir. Bununla beraber *laġ* telaffuzu muhtemeldir.

Bu ʃʃ *laġ* ve ʃʃ *lek* suretinde telaffuzu tahakkuk eylediği takdirde şu ikinci lahika *-liġı* ve *lik* diye telaffuz olunan –birinci lahikadan tamamıyla ayrı müstakil bir sigâ mahiyetini almış olur.

Birinci lahika isimden hem sıfat hem de isim mana teşkiline hadim olur. İkinci lahika ile umumiyetle sıfatlar teşkil olunur.

3. ʃ↓ ve ʃY yani hulki ve haneki *lı* lahikası. Bu lahika bir lahika-yı atfiye olup birbirini takip eden iki kelimeyi birbirine rapteder. Bu suret garp Türkçesinde hala mevcuttur. ʃYʃʃ:ʃYʃʃʃ *inili eçili* yani iki kardeş hakkında “büyükü küçükü” veya ʃYʃʃʃ:ʃYʃʃʃ *tünli künli* yani “geceli gündüzlü”.

Kitabelerde bir de şu ifadeye tesadüf olunur: ʎʎǂǂǂ: ʎʎǂǂ *begli budunlıg* bu ifadeden maksut “beg ve kavim” demek ise ʎǂǂǂǂ kelimesinin nihayetindeki ʎǂ edatının ʎǂ olması iktiza eder. ʎ mefulünün ʎ saiti makamına kaim olması, ya bir sehvden veyahut ifadenin mefulün bih haline ifrağı matlup olup bu sebeple ʎ edat-ı mefulünün getirilmesinden ve ʎ saitinin ihtisar için iskatından mütevellit olabilir.

4. ʎʎ veya ʎǂǂ yani hulki ve haneki *siz* lahikası.

Bu lahika şimdiki lehçelerde de nefy-i mülkiyet makamında müstamil olan “siz” edatından ibaret olup gerek isimlere ve gerek saitlere ilhak olunabilir.

5. ʎǂǂ *cı* lahikası.

Bu lahika dahi şimdiki lehçelerde müstamil olan “cı” ve “çı” lahikasından ibarettir. Alelumum bir isme ilave olunur ve bu isimle iştilal eden adam manasına delalet eder. [38] Mesela ʎǂǂǂǂ *tamğacı* yani “tamgacı” ve ʎǂǂǂǂ *bezirçi* yani “ressam” veya “heykeltıraş” kelimeleri bu kabildendir.

6. ʎʎ *sig* veya ʎǂǂ *sig, bilsig* lahikası.

Bu lahika ile teşkil olunan kelimelerden kitabelerde yalnız iki kelime vardır:

1. ʎǂǂǂǂ: özsig. 2. ʎʎǂǂǂ: yilsig.

Bunların birincisi “vakit” manasına olan ʎǂǂ *öz* kelimesinden müştak olup “muvakkit” manasında kullanılmış olması muhtemeldir. İkincisi ise ʎǂǂǂǂ kelimesinden müştak olduğundan siyak ve sibaka nazaran “çok sürüye malik olan” manasında kullanılmış olması ihtimali vardır; zira ʎǂǂǂǂ *yılkı* kelimesi “sürü” manasına gelir.

Bu ʎʎǂǂǂ *yil[s]ig* kelimesinin tarz-ı tahririnde istihraç olunabilir ki şu lahikanın telaffuzu *seg* değil *sig* tarzında olmak lazım gelir. Zira bu ʎ harfi

alelumum hulki saitlerle müstamil olup haneki saitlerden yalnız ʾ saitiyle bazen istimal olunabilmektedir. Hâlbuki ʿ ʿ ʾ ʾ ʾ kelimesinin son harfi olan ʿ harfi hanekî saitlere mahsus olduğundan şu ʿ ʿ lahikasının iki harfi arasındaki saitin de haneki olması ve binaenaleyh ʿ den sonraki sait herhangi haleki bir sait olsa idi ʿ yerine ʾ yazılması lazım gelir idi.

7. ʾ ʾ ʾ veya ʾ ʾ ʾ lahikası.

Bu lahika şimdiki bizim Türkçemizde “ki” şeklinde müstamil olduğu veçhile bir şeyin derununda bulunan diğer şeyi ifade eder. Üç türlü kelimeye lahik olur.

1. Mücerret bir isim ile beraber istimal olunur: mesela ʾ ʾ ʾ ʾ ʾ *ḳabḳı* yani “çuvaldaki” kelimesi gibi.

2. Mefulün fih halindeki isimlere ekseriya lahik olur. Bu hale şimdiki lehçelerde dahi kesretle tesadüf olunur.

3. Zarf-ı mekaniye ile dahi kullanılır. Bu tarzda umumidir. Mesela ʾ ʿ ʾ ʾ ʾ *içreki* yani içindeki gibi.

8. ʾ ʾ ʾ lahikası.

Bu lahika ile hitam bulan kitabelerde yalnız iki kelime vardır: Birincisi ʾ ʾ ʾ ʾ ʾ *tabğaçğı* “Çin’e mensup, Çinli”; ikincisi de ʾ ʾ ʾ ʾ ʾ [39] *toyğı* ziyafete ait kelimeleridir. Bundan anlaşıldığına göre bu lahikalar da nispet manası ifade eder.

Fiillerin made-i asliyelerine ilave olunup isim teşkil eden lahikalar da şunlardır:

1) ʎ ğ veya € ğ lahikası.

Bu lahika fiilin taalluk eylediği faaliyetin namını veya fiilden müteessir olan şeyin ismini ifade eder. Ve pek çok kullanılır. €YŊ *ölüg* “ölü”; ʎ1Ŋ *kapıĝ* yani “kapı”; €ŲŊŋ *körüg* “itaat”; €ŲŲŲ *tirlig* “diri” kelimeleri gibi.

2) ŋ:k veya ŋ:k lahikası.

Fiilin veya failinin veya mefulünün veya aletinin ismini ifadeye hadim olan bu lahika çok kullanılır. ŋŲDŲ *buyruk* “amir veya zabıt”; ŋ€Ų *emgek* “emek”; ŋŲ *adak* “ayak” kelimeleri gibi.

3) “Ų ğı lahikası.

Fiilin suret-i vuku veya sait-i ikâna delalet eden bu lahika şimdiki lehçelerde de vardır. Mesela ʎŲŲ *aĝıŝ* “masarif”; ve ʎŲŲ *uruŝ* “muharebe”.

4) Ų↓ *ku*, ŋŋ *kü*, ŲY *ĝu*, ŋ€ *gü* lahikaları.

Diğer Türk lehçelerinde pek çok istimal edilen bu lahikaya Orhun kitabelerinde pek nadir olarak tesadüf olunur. Yalnız *tutku* veya *tutuğu* suretlerinden hangisinde telaffuz edileceği malum olmayan Ų↓ŲŲŲŲ yani “tutsak, esir” kelimesi mevcuttur.

5) Ų€ *ge* lahikası.

Kezalik diğer lehçelerde pek çok kullanılan bu lahika kitabelerde yalnız Ų€YŲŲ *bilge* yani “bilen, hakim” kelimesinde görülür.

6) ŲŲ *me* lahikası.

Türkçemizde bütün mastar-ı tahfililere alamet olan bu lahikaya da kitabelerde yalnız bir tek [40] kelimeye tesadüf edilmektedir ki o da; ŲŲ€Ų *tegme* yani “tamamı” ve “tamamlık” kelimesidir.

7) ʎᵛ *mağ*, ʎᵛ *meg*, ᵛᵛ *mağ*, ʎᵛ *mek* lahikaları.

Son ikisi bizim Türkçemizde mastara delalet eden bu lahikalar Orhun kitabelerinde görülemiyor. Fakat Orhun kitabelerine pek yakın olan Yenisey-Yeniçay kitabelerinde yalnız üç kelimedede bu lahikaların vücudu zannedilmektedir. Ancak bu kelimeler de o kadar bozulmuş ve o kadar güç okunabilmekte bulunmuştur ki manaları iyice anlaşılamamıştır.

8) ʎᵛ ve ᵛᵛ yani hulkî ve hanekî *n* lahikası.

Bizim yine kullandığımız Orhun kitabelerinde bu lahikayı alan iki veya üç kelime vardır: Şüpheden azade olan ikisi ᵛᵛᵛ *kelin* “gelin” ve ᵛᵛᵛ *ekin* kelimeleridir. Bunlardan başka bir de ᵛᵛᵛ kelimesi vardır ki bu kelimenin suret-i telaffuzu tamamıyla malum değildir. Thomsen bu kelimeyi *okun* diye telaffuz eder ve “ok” kelimesinden mefulün âli olduğu zannında bulunur. Radloff ise kelimeyi *akun* diye okur ve “akmak” mastarından mehuz olduğunu ve “akın” manasına geldiğini iddia eder. Kelime kitabelerde “urmak” mastarından müştak fiil sigaları gibi kullanılıp her iki manaya göre tevcihi mümkündür. Bu cihetle şu iki mütalaadan hangisinin doğru olduğu kestirilemez.

9) ʎᵛ / *nç* lahikası.

Bu lahika dahi fiilin ismini tazmin eder. ʎᵛᵛ *ükünç* nedamet gibi.

Fiil

Emir sigası: Orhun Türkçesinde emir sigasının muhtelif şahısları şöyle teşkil olunur.

Müfret mütekellim: Fiilin made-i asliyesine ᵛᵛᵛ *in* lahikasının ilavesiyle ³⁹(1).

³⁹ Burada takaddüm eden fiilin harfleri ister hulkî ve ister hanekî olsun, daima hanekî olan bu “n” harfi istimal olunur.

Müfret muhatap: İki suretle teşekkül eder. [41]

1) Asıl fiil, yani made-i asliyenin hiçbir şey ilave olunmaksızın ifadesiyle;

2) Made-i asliyeye ↓↑ veya Y€ lahikasının ilavesiyle.

Müfret ve cemi gaip: ># veya >#> veya #># ilavesiyle.

Cemi mütekellim: >↓ ilhakıyla.

Cemi muhatap: ↓ harfinin ilavesiyle teşkil olunur.

Mazi sigası: Mazi teşkil için made-i asliyeye şu lahikalar ilave olunur:

Müfret mütekellim için: >X, >h, >X, >G;

Müfret muhatap için: €X, €h: ↑X, ↑G;

Müfret gaip için: †X, †h, †X: †;

Cem mütekellim için: >X:#>h:#>X:#>G;

Cem muhatap için: #€X, #€h, #↑X, #↑G;

Cem gaip için ayrıca lahika olmayıp aynen müfret gaip tekrar eder.

>↓ *erinç* mütemmî: Kitabelerde bu mütemmim oldukça çok kullanılır. Ekseriya |> ile ve bazen de ↓X ile nihayet bulan sigaları müteakiben bu mütemmim zikrolunur. Kendisinin diğer bir fiile munzam olmaksızın müstakilen istimaline yalnız bir defa tesadüf edilmektedir ki bu da umumiyetle bir sehvdan ileri gelmiş addolunuyor. Bu mütemmim bir fiile ilhak olduğu halde, o fiilin vukuu tamamıyla ve suret-i katiyede hitam bulmuş olduğunu ifade ile hükmü teyit ve tevsik eyler.

Bu mütemmim Karluk lehçesinde de bulunur. Mahmut Kaşgarî, Divanü Lügati't-Türk'te buna "lal" manası veriyor. "irmek" fiilinden müştak olmak ihtimali vardır.

Rapt sigaları: Orhun Türkçesinde rapt sigalarının müteaddit şekillerine tesadüf edilmektedir:

1. **Siga-i atfiye:** Yekdiğerini müteakip ve birbirine merbut olarak ika edilen iki fiilin rabitasını irae eden bu siga iki tarzda teşkil olunur:

1) Birinci fiilin made-i asliyesine 1 *p* harfi ilavesiyle; 2) Birinci fiilin made-i asliyesine Ǯ 1 *pan* veya 𐰽1 *pen* lahikasının ilavesiyle.

[42] Birinci suret: 1 *p* lahikası, zaten bir saitle nihayet bulan made-i asliyeye doğrudan doğruya iltihak eder. Fakat made-i asliye bir saitle nihayet bulursa bu halde lahikadan evvel yazılmayan ve fakat telaffuz edilen bir muavin sait ilave olunur.

Bu saitin telaffuzu ahenk-i savata göre, /ü/, /u/, /v/, /i/ saitlerinden herhangi biri olabilir. Fakat bu saitler yazılmadığı cihetle o zamanda nasıl telaffuz edildiği tamamıyla malum değildir.

İkinci suret: Ǯ 1 *pan* veya 𐰽1 *pen* lahikası, birinci 1 *p* lahikasına tespitle daha nadir bulunur. Eski Garp Türkçesinde bu lahika çokça kullanılmıştır.

2. **Siga-i haliye:** Aynı zamanda ve yekdiğerine merbut olarak vukua gelen iki fiilin rabitasını gösteren bu siga, birinci fiilin made-i asliyesine 𐰽 /a/, /e/; 𐰾 /o/, /ö/; 𐰿 /u/, /ü/ saitleri ilave olunarak teşkil olunur.

Bunlardan 𐰽 saitesi nispeten daha az kullanılır. Ve yalnız şu /c/, /s/, /j/, /f/, /g/, /h/ sadalarıyla nihayet bulan bazı made-i asliyeye iltihak eder. Fakat alelekser siga-i haliyeyi 𐰾 ve 𐰿 lahikaları teşkil eyler. Made-i asliye bir saitle nihayet bulunduğu takdirde bir 𐰽 veya 𐰿 /j/ /y/ made-i asliye ile lahika arasına ilave edilir ve bu halde lahika 𐰾𐰽 veya 𐰿𐰽 şeklini alır.

𐰾 ve 𐰿 lahikalarıyla teşkil olunan siga-i haliye kendisini takip eden diğer fiil ile bir tek kelime imiş gibi ittihat eylediği halde bu savait-i şefeviye 𐰽 saiti sineyeye

tahvil olunur. Yani > ve ʙ yerine ʈ gelir. Mesela ʈʙʈʈʈʈʈʈ *alibirmiş* “alivermiş” ve ʈʙʈʈʈʈʈʈʈʈ *itibirmiş* “edivermiş” sigalarında olduğu gibi ki bunlar esasen ʈʙʈʈʈʈʈʈʈʈ *alubirmiş* ve ʈʙʈʈʈʈʈʈʈʈʈʈʈ *itübirmiş* iken > ve ʙ ve ʈ ye tahvil etmiştir.

Uygur lisanında da bu siganın lahikaları, tamamıyla Orhun Türkçesinde olduğu gibi istimal olunur; fakat ekser yeni Türk lehçelerinde tekâmül-i lisanî neticesi olarak, > /u/ [43] ve ʙ /ü/ lahikaları ʈ /a/, /ä/ lahikalarına terk-i mevki eylemiştir. Yalnız bazı cenup lehçelerinde ara sıra ʙ ile nihayetlenen sigalara tesadüf olunur. Bizde yakın zamanlara kadar kullanılan “diyü” gibi.

Siga-i haliyenin menfisinde ʈ ve > ve ʙ lahikaları yerine D kullanıldığı kitabelerde görülen Dʈʈʈʈʈʈ *adırılmay* “ayrılmaksızın, ayrılmayarak” kelimesinde istintaç edilebilir.

“söyle”, “demek” manasına olan *temek* ve *timek* mastarının made-i asliyesi olan ʈ veya ʈʈ den siga-i haliye olarak bilaistisna ʈʈʈʈʈʈ *tiyin* yani “diye” kelimesi kullanılır.

3. Siga-i tevkitiye: Bir keyfiyetin zaman-ı vukuu itibarıyla diğer bir keyfiyete suret-i irtibatını irae eden bu siga made-i asliyeye ʈʈ *ça* veya *çe* lahikasının ilavesiyle teşkil eder. Kitabelerde bu sigaya yalnız iki misal bulunabilmiştir ki onlar da ʈʈʈʈʈʈʈʈʈ *yok bolça* yani “mahvolunca” ve ʈʈʈʈʈʈʈʈʈ *tirçe* “toplayınca” kelimeleridir.

4. Siga-i zamaniye: İki fiilden birinin diğeriyle hem zaman veya biri diğerinden mukaddem veya muahhar olarak vaki olduğuna delalet eyleyen bu sigada mâde-i asliyeye ʈʈʈʈʈʈ veya ʈʈʈʈʈʈ veyahut ʈʈʈʈʈʈ ve bazen de ʈʈʈʈʈʈ veya ʈʈʈʈʈʈ lahikalarından birinin ilavesiyle teşkil olunur. Bu siganın teşkilatı henüz tamamıyla şüphesiz bir surette tayin edilememiştir. Kitabelerde bu sigayı irae eden birkaç

kelimeye tesadüf edilebilir: $\aleph\uparrow\aleph\downarrow$ *almatın* “almadan, almazdan evvel”; $\aleph\uparrow\aleph\downarrow\aleph$ *tökültin* “dökülürken, döküldüğü vakit”; $\uparrow\aleph\downarrow\aleph$ *yüzetin* “yüzerken”; $\uparrow\aleph\downarrow\aleph$ *sakınmatın* “sakınmadan”.

Bunlardan son iki kelimenin yani $\uparrow\aleph\downarrow\aleph$ *yüzetin* ve $\uparrow\aleph\downarrow\aleph$ *sakınmatın* kelimelerinin sig-a-i zamaniye mi yoksa imlaca bir sehv veya ihtisara tabi tutulmuş mazi sigası mı olduğu pek malum değildir.

5. Siga-i ta‘liliye veya gaiye: İki fiilden birinin diğerine illet-i gaiye olduğunu ifade⁴⁰(2) [44] eden bu sigada, made-i asliyeye $\uparrow\downarrow\aleph$ *ğalı* veya $\uparrow\aleph$ *geli* lahikasının ilavesiyle teşkil olunur. Mesela $\uparrow\downarrow\aleph$ *alğalı* “almak için” ve $\uparrow\aleph$ *ölgeli* “ölmek için” kelimeleri bu kabildendir.

Bizim on ikinci asırda *ölümlü* “ölmeye mahkûm” tabiri de bu nevidendir.

4

Feri Fiiller

Feri fiil namı altında ism-i fail ve meful makamında müstamil sig-a-i feriyeye ile sig-a-i sıraları şamil olan sig-a-i müştereke ile ism-i fail ve isim fiilleri cem ediyoruz.

1. Siga-i müştereke: Siga-i müştereke bir sigadır ki bazen fiilin fail veya mefulüne ve bazen fail ve mefulün her ikisine delalet eder. Orhun Türkçesinde sig-a-i müştereke ber- vech-i ati dört surette teşkil olunur.

1) Mâde-i asliyeye bir /r/ $\aleph$ veya $\aleph$ ilavesiyle sig-a-i müştereke yapılır. Mesela $\aleph\aleph\aleph$ *yükünür* “eğilen” ve $\aleph\aleph$ *kelir* “gelen” gibi $\aleph$ veya $\aleph$ lahikalarından evvel bir sait muavini kullanılır.

2) Mâde-i asliyeye *sar* veya *ser* $\aleph\downarrow,\aleph\downarrow$, $\aleph\aleph$ edatının ilavesiyle dahi sig-a-i müştereke teşekkül eder. Mesela $\aleph\downarrow\downarrow$ *alsar* yani “alan” ve $\aleph\downarrow\aleph$ *ers[er]* yani

⁴⁰ Mebhas savaitten /j/, /s/, /c/, “t” /ç/, /g/, /t/. Sayfada dipnot numarası yoktur.

“olan”kelimeleri böyledir. Sekizinci ve dokuzuncu asırdaki garp Türkçemizde bu sigâ istikbal makamında kullanılmıştır. Mevlit manzumesindeki “ol keliserdir senden ol hayru’l-beşer” mısrasında olduğu gibi.

3) Cevher fiile *duḡ* veya *dıḡ* veya *dik* 𐰆𐰪, 𐰆𐰪 edatı ilave olunarak yine sigâ-i müştereke teşkil olunur. Mesela 𐰆𐰪𐰆𐰪𐰆𐰪 *işitmedük* “işitmediği”, 𐰆𐰪𐰆𐰪𐰆𐰪 *bilmedük* “bilmediği” ve 𐰆𐰪𐰆𐰪𐰆𐰪 *ḡonduḡ* “konduğu” kelimeleri gibi.

4) Cevher fiile bir *miş* 𐰆𐰪, 𐰆𐰪 edatı ilavesiyle sigâ-i müştereke teşekkül eder: Mesela: 𐰆𐰪𐰆𐰪 *almış* kelimesi bu kabildendir. [45]

2. İsm-i fail: Asıl fiilin failine delalet eden ism-i fâil sigası ber- vech-i atı üç surete maliktir:

1) Made-i asliyeye 𐰆𐰪𐰆𐰪 *ḡma* veya 𐰆𐰪𐰆𐰪 *gme* lahikasının ilavesiyle olur: 𐰆𐰪𐰆𐰪𐰆𐰪 *ölügme* “ölen adam” veya 𐰆𐰪𐰆𐰪𐰆𐰪 *keligme* “gelen adam” gibi.

2) Cevher fiile 𐰆𐰪𐰆𐰪 veya 𐰆𐰪𐰆𐰪 *öleḡi* “ölücü, ölecek olan adam” gibi.

3) Cevher fiile 𐰆𐰪𐰆𐰪𐰆𐰪 *ḡuḡı* veya 𐰆𐰪𐰆𐰪𐰆𐰪 *güḡi* lahikasının ilavesiyle teşekkül eder. Bu gibi ism-i failere kitabelerde yalnız bir misal vardır ki o da 𐰆𐰪𐰆𐰪𐰆𐰪 *itgüḡi* “edici” kelimesidir.

3. İsm-i fail: Fiilin tarz ve suretine delalet eden cevher fiilden yapılan isimleri ihtiva eden isim fiiller de Orhun Türkçesinde üç suretle teşekkül eder:

1) Made-i asliyenin nihayetine 𐰆𐰪 *ḡu* veya 𐰆𐰪 *gü* ilave olunur: 𐰆𐰪𐰆𐰪 *barḡu* “varış” gibi.

2) Made-i asliyeye 𐰆𐰪𐰆𐰪 *maḡ* veya 𐰆𐰪𐰆𐰪 *meg* ilave olunur. Bu lahikaya Orhun kitabelerinde hiçbir misal yoktur. Yenisey kitabelerinde bir iki kelimedede bu lahikanın vücudu zannolunuyorsa da kelimelerin bozukluğu hasebiyle manalarının bihakkın

istihracı mümkün olamamış ve binaenaleyh bu lahika henüz kati surette tahakkuk edememiştir.

3) Made-i asliyeye 𐰽𐰺 *sık* veya 𐰽𐰺𐰾 *sik* ilave olunur. Mesela 𐰽𐰺𐰾𐰾𐰽 *toğsık* “doğuş” ve 𐰽𐰺𐰾𐰾 *batsık* “batsın” kelimeleri bu kabildendir. Bizim lehçede sonraki /ğ/ veya /k/ iskat edilir. “gün doğusu” veya “doğası”; “batısı, batası” şeklinde kullanılır.

[46] Orhun Türkçesinin Nahvi

Buraya kadar Orhun Türkçesinde görülen kelimelerin nevilerini tetkik ettik. Şimdi o kelimelerin teşkil-i cümledeki vazifelerini ve nasıl kullanıldıklarını arayacağız.

Ahval-i ismin suret-i istimali hakkında bazı mütalaat

Bu mebhasta ahval-i ismin umum Türk lehçelerinde müşterek olan istimalatından ayrıca bahsetmeyerek yalnız kitabelerin tetkiki ile tezahür eden ve Köktürkçeye mahsus bulunan istimalat-ı hususiyesini mütalaa eyleyeceğiz.

1. Mücerret: Mücerredin Orhun Türkçesindeki muhiti şimdiki Türk lehçelerinden daha vasidir. Yukarıda izah edildiği veçhile mücerret halinde isimler, faile veya mefule delalet edebildikleri gibi memluke bir zamir-i şahsiye-i gaip ilave olunarak maliki dahi ifade ederler.

Evvelce izah edilmiş olan bu delaletlerden başka mücerretler diğer bir ismin evveline onun vasfını veya cinsini tebeyyün için de vazolunabilir⁴¹(1). Mesela akvam ve mevaki ve enhar isimleri kendilerini takip eden ism-i cinsin evveline mücerret olarak vazolunur. Ve hatta Orhun Türkçesinde, diğer lehçelerde yapıldığı gibi tebeyyün ve tahfife hadim olan bu mücerredi takip eden ism-i cinsin nihayetine bir

⁴¹ Böyle bir ismin evveline konup da onun vasfı veya cinsini ifade eden kelimeye “Apposition” denir ki aşağı yukarı Arabinin natına muadildir.

zamir-i şahsiye-i gaip ilavesine bile hacet yoktur. Mesela 𐰽𐰺𐰸: 𐰺𐰸𐰸 *Türk budun*; “Türk kavmi”, 𐰽𐰺:𐰺𐰸𐰸 *Tabğaç Kağan*; “Çin Kağanı” ve 𐰽𐰺: 𐰺𐰸 *İrtiş ögüzig*; “İrtiş nehrini” kelimeleri bu tarz istimalin en bariz misalleridir. [47]

2. Muzafun ileyh: Orhun Türkçesinde muzafun ileyh hali diğer Türk lehçelerine nispeten pek nadir olarak istimal edilir. Muzafun ileyh alameti olan 𐰺 /k/ lahikasına yalnız eşhas isimleri ile zamirlerde tesadüf olunmaktadır. Diğer kelimeler muzafun ileyh makamında buldukları zamanlarda da yine mücerret halinde istimal ve muzafa raptolunurlar. Yalnız muzafın nihayetine bir zamir-i şahsiye-i gaip ilave edilir. Hatta bâlâda görüldüğü veçhile izafet mülkiyet ve ihtisas için olmayıp cins ve vasfı beyana hadim olduğu surette terkib-i izafide muzafın nihayetindeki zamiri şahsi dahi hazfedilebilir. Ve bu halde hem muzafun ileyh hem de mücerret olarak irtibat ederler.

3. Mefulün ileyh: Diğer Türk lehçelerindeki istimalatından fazla olarak bihassa Orhun Türkçesinde bir tarz-ı istimal daha vardır ki o da, “Ne zaman?” sualine cevap olabilecek surette tayin-i zamanda dahi kullanılabilmesidir. Mesela 𐰽𐰺𐰸 𐰺𐰸𐰸 *bir yılka* “bir yılda” ve 𐰽𐰺𐰸 𐰺𐰸𐰸 *ķoy yılka* “koyun yılında” demektir.

4. Mefulün bih: Diğer Türk lehçelerinde mefulün bihin kullanılması: Manası muayyen yani müfret olan kelimeler mefulün bih-i sarih olduğu halde mefulün bih edatı alır. Manası gayrı muayyen yani nekra olan kelimeler ise mefulün bih edatı almaksızın mücerret halinde mefulün bih-i sarih olur. Mesela “Bu kalemi aldım” ve “Çarşıdan kalem alacağım” denir.

Fakat Orhun Türkçesinde böyle sabit ve mukarrer bir kaide tayin edilemez. Çünkü bazen aynı halde bulunan bir kelimeye bazen mefulün bih edatı ilhak edildiği halde bazen aynı şerait dâhilinde muharrer bulundurulduğu görülmektedir. Mesela muayyen olsun olmasın “ata binip” manasına olarak 𐰽𐰺𐰸 𐰺𐰸𐰸 *atig binip* ve 𐰽𐰺𐰸 𐰺𐰸𐰸 *at binip* ifadelerinin her ikisi de kullanılır.

𐰀𐰆𐰋𐰏: 𐰀𐰆𐰋𐰏𐰚𐰚𐰚 *bil[me]dükin için*” ve 𐰀𐰆𐰋𐰏: 𐰆𐰋𐰏𐰚𐰚𐰚 “bilmedük için” ibarelerinden her ikisi istimal olunabilir.

Diğer ahval-i isim Orhun Türkçesinde diğer lehçelerdeki istimallerinden fazla bir hususiyet irae etmezler.

[49] Zamair-i Mülkiyenin İstimali

Zamair-i mülkiyenin istimalinde Orhun Türkçesine has olup diğer lehçelerle fark irae eden bir iki nokta vardır: Bir kelimenin nihayetine gelen zamir-i mülkiyeyi tekit için, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi o kelime muzaf itibar olunarak başına muzafun ileyh halinde bir zamir-i şahsi getirilebilir. Alelumum diğer lehçelerde bu takdirde kelime daima ismin nihayetinde baki olduğu halde, şu Türkçede bazen zamir-i şahsiye muzaf olan kelime zamir-i mülkîsiz dahi kullanılmaktadır. Mesela “bizim ordumuz” manasına olarak 𐰆𐰋𐰏: 𐰚𐰚𐰚 *bizik sü* yani “bizim ordu” ve kezalik “sizin piyade ve süvariniz” makamında 𐰚𐰚𐰚: 𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚 | *sizik erat* yani “sizin piyade ve süvari” denilir ki muzaf olan 𐰚𐰚𐰚 ve 𐰆𐰋𐰏 kelimelerinde zamir-i mülkî yoktur. Mamafih bu da kati bir kaide olmayıp bazen muzafta zamir-i mülkî isbat edilebilir. Mesela 𐰆𐰋𐰏: 𐰚𐰚𐰚𐰚: 𐰚𐰚𐰚𐰚: 𐰚𐰚𐰚𐰚 *Tabğac Kağanın içreki bedizçig* ifadesi böyledir. Bu ibarenin manası “Çin Hakanının enderunundaki heykeltıraş”tır. “Heykeltıraş” ve “ressam” manalarına olan 𐰚𐰚𐰚𐰚 kelimesi muzaf halinde olup “Çin Hakanının bedizcisi” demek lazım gelir iken 𐰚𐰚 zamir-i mülki-i gaibi hafzedilmiştir.

Zamir-i mülkînin gaib sigasının, yine Türkçeye mahsus başka ve pek garip bir tarz-ı istimali daha vardır: Birbirini takip eden iki cümleden birincisinde bulunan bir kelimeye muzaf olan ikinci bir kelime, ikinci cümlede istimal olunursa her iki kelimeye birer zamir-i mülkî-i gaip ilave olunur. Hâlbuki diğer Türk lehçelerinde umumiyetle yalnız ikinci cümledeki kelimeye zamir-i mülki ilhak edilir. Mesela “filan hükümdarı öldürdüm ve memleketini zapt ettim.” İfadesinde /n/ ile işaret

veyahut bizzat hazır bulunmadığı hadisat-ı muasıradan bahsedildiği zamanlarda mazi sigası yerine ﴿ | miş siga-i nakliyesini istimal eder ki bizde de hala aynı tarz caridir. Bu suret-i istimale kitabelerde pek çok misal mevcuttur.

3. Siga-i mütemmime: ﴿ ↓ erinç siga-i mütemmimesi kitabelerde yalnız haber makamında istimal edildiği yani bu siga-i mütemmime ile herhangi bir fiil veya keyfiyet faile isnat olunduğu cihetle bunu da efal-i isnadiye meyanında tadat etmek mümkündür. Fiilin hitam-ı vukuunu irae eden bu mütemmim ile mana-yı fiil katiyet kesbetmiş olur. Mahmud Kaşgârî Lügat-i Divanü't-Türk'te bu kelimeyi Arapçanın fiil sesi ile tefsir ediyor.

2

Siga-i Feriye veya Furu ' -i Efal

Cümlede hem haber ve hem de mütemmim gibi istimal edilebilen siga-i feriyeden maksat “Participe” adı verilen sigalardır ki ism-i fail ve ism-i mefuller ile isim fiiller bu zümreye dâhildir. Bu isimler umumiyetle fiillerden teşkil olunur, fiilin fail ve mefulüne veya bizzat fiile delalet ederler.

Alelumum siga-i feriyeye iki nevidir. Birinci nevi gerek ism-i fail ve gerek isim fiil manalarına müştereken delalet eden siga-i feriyedir ki bunlar da ayrıca iki kısma kabil-i tefriktir. Birincisi hal ve istikbale ait olan siga-i müştereke-i feriyeye, ikincisi de maziye müteallik olan siga-i müştereke-i feriyedir.

İkinci nevi yalnız ism-i fail veya yalnız isim fiil olan siga-i feriyelerdir. Bunlardan ism-i fail olan iki kısımdır. Birincisi ﴿ ﴿ ğma veya ﴿ ﴿ gme edatıyla; ikincisi de † † ğuçı veya † † ğüçü veyahut † † taçı veya † † teçi edatlarıyla nihayet bulur. İsim fiil olanlar ise † † sak veya † † sek ile nihayetlenir. [52] Hülasa edilecek olursa beş muhtelif siga-ı feriyeye husule gelmiş olur ki bunlar da 1) Hal ve istikbale ait siga-i müştereke-i feriyeye, 2) Maziye ait siga-i müştereke-i feriyeye, 3) ﴿ ﴿

veya 𐎠𐎡𐎣 ile nihayetlenen isim fiiller, 4) 𐎠𐎡𐎣 veya 𐎠𐎡𐎣 ile nihayetlenen isim fiiller, 5) 𐎠𐎡 veya 𐎠𐎡 ile nihayet bulan isim fiillerdir.

Şimdi bu beş kısmın suret-i istimaline bakalım:

1) Hal ve istikbale delalet eden siga-i müştereke-i feriyeye:

Hal ve istikbale ait siga-i müştereke-i feriyeye, hem ism-i fail ve hem de isim fiil olabildikleri gibi hem sıfat ve hem de isim makamında istimal olunabilirler. Bu sigadan kitabelerde yalnız iki neve tesadüf edilmektedir ki birincisi: 𐎠𐎡, 𐎠𐎡, 𐎠𐎡, 𐎠𐎡, 𐎠𐎡 yani “ur”, “yr”, “ir”, “ar”, “är” lahikalarıyla ve menfi sigalarında bunlara mukabil 𐎠𐎡 lahikasıyla nihayetlenenler; ikincisi de 𐎠𐎡 *sarı* veya 𐎠𐎡 *ser* lahikasıyla hitam bulanlardır.

Bu iki siganın her ikisi de muayyen bir zamana ait olmayarak bir fiilin vukuuna veya bir halin vücuduna delalet ederler. Zaman-ı vukuu veya zaman-ı vücudî siyak ve sibak ibareden istidlal olunur. Bu iki sigayı yekdiğerinden tefrik eden nokta şundan ibarettir. Birinci sigada vukuu veya vücudu mevzubahis olan fiil veya hal failin tabiat ve mahiyetinden mütevellit olduğu manası vardır. Fakat ikinci siga delalet eylediği fiil veya halin kazaen veya tesadüfen vuku bulmuş olduğuna delalet eder. Yani birinci siga evsaf-ı asliyeyi, ikinci siga evsaf-ı ârızayı ifade eder.

Şu siga-i müştereke-i feriyenin cümle dâhilindeki suret-i istimaline gelince bunlarda dört suret vardır: Bu sigalar bazen sıfat ve bazen isim bazen haber makamında istimal olunabildikleri gibi bazen de “ermek” fiil-i cevheriyesinden müştak bazı efal ile birlikte siga-i mürekkebe olarak kullanılır.

Birinci suret: Hal ve istikbale delalet eden siga-i müştereke-i feriyeye bir ismin evvelinde o isme sıfat olarak istimal olunur. Mesela 𐎠𐎡𐎣 𐎠𐎡𐎣: 𐎠𐎡𐎣 𐎠𐎡𐎣: 𐎠𐎡𐎣 𐎠𐎡𐎣: 𐎠𐎡𐎣 𐎠𐎡𐎣: 𐎠𐎡𐎣 𐎠𐎡𐎣: 𐎠𐎡𐎣 𐎠𐎡𐎣 [53] 𐎠𐎡𐎣 *körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg* yani “gören gözüm görmez gibi ve bilen ilmim bilmez gibi” ibaresinde 𐎠𐎡𐎣 𐎠𐎡𐎣 ve

mücerret olarak istimalleri kâfi ise de mütekellim ve muhatap şahıslarında bu siga-i feriyelere birer zamir-i şahsi daha ilhak olunur.

İsim fiil olarak kullanıldıkları zaman ise zamir-i şahsi yerine zamir-i mülki ilhak edilerek suver-i muhtelifede bir cümle-i feriyenin nihayetinde haber makamında bulundurulur: Mesela ህህህጽ፡፡፡፡ ስ፡፡፡፡ ህ፡፡፡፡ ስ፡፡፡፡ ስ፡፡፡፡ ስ፡፡፡፡ *iraḳ ers[er] yaylaḳ aḡi yerür*” yani “ uzakta olak kılınca çare verir” ibaresindeki ህህህጽ kelimesi haddizatında “verin” manasına ism-i fail olduğu halde burada bir fiil-i müzari gibi isnada delalet eylemekte ve cümlelerin haberini teşkil etmektedir. Siga-i gaip olduğundan zamir-i şahsi ilavesine lüzum görülmemiştir.

Kezalik ቡቡካ፡፡፡፡ ስ፡፡፡፡ ስ፡፡፡፡ ስ፡፡፡፡ *kimke illig ḳazḡanurmiṣ* yani “kime memleket kazanırım” ibaresinde ካ፡፡፡፡ ስ፡፡፡፡ kelimesi de bir ism-i fail ise de ቡቡካ zamir-i şahsi müfret mütekellim lahikasını alarak yine fiil-i müzari vazifesi görmektedir.

Yine mesela ስ፡፡፡፡ ስ፡፡፡፡ ስ፡፡፡፡ ስ፡፡፡፡ *budun anda birmez neke ḳaṣiḳmiṣ* ifadesindeki “o zaman kavim sana vermemeye çıkmış” demek olur; “o zaman kavim memleketini sana vermemek için kıyam ve isyan eylemiş” manasını mutazammindir. ቡቡካ፡፡፡፡ kelimesi haddizatında “vermemesi” manasına isim fiil iken ስ፡፡፡፡ zamir-i mülkîsini alarak ስ፡፡፡፡፡፡ yolunda “vermemek” yani yani “sana vermemek” manasına münkalip olmuş ve cümle-i asliyenin illetini mutazammîn olan bir cümle-i feriyeye haberi makamında kullanılmıştır.

Şimdiye kadar irat ettiğimiz misaller hep birinci nevi siga-i müştereke-i feriyeye ait idi. ካህ veya ህ፡፡፡፡ ile nihayet bulan ikinci nevi siga-i müştereke-i feriyeye de aynı hal câridir. Mesela ህ፡፡፡፡ ስ፡፡፡፡ ስ፡፡፡፡ *közde yaṣ kelesi* “göze yaş gelir” cümlesinde ህ፡፡፡፡፡፡ siga-i feriyesi müzari makamında ve ስ፡፡፡፡ ስ፡፡፡፡ ስ፡፡፡፡ *birer serinḫe* yani “yerin [55] olduğu miktarda” ህ፡፡፡፡ siga-i feriyesi cümle-i asliyenin kemmiyetini işaret eden cümle-i feriyeye haber mevkiindedir.

Dördüncü suret: Şimdiye kadar bast eylediğimiz üç surette istimal olunan siga-i feriyeler, bazen “ermek” veya “irmek” masterından müştak bazı fiillerle mürekkep de olabilir ki buna bu siga-i feriyenin siga-i mürekkebesi denilebilir.

Birinci neviden, yani 𐎠𐎵 ve emsali ile nihayetlenen siga-i feriyelerin bu yoldaki terkibatı için bazı misaller mevcuttur. Fakat ikinci neviden yani 𐎠𐎶 ile nihayet bulan siga-i feriyelerin siga-i mürekkebesine kitabelerde tesadüf edilememiştir. Birinci nevi siga-i feriyeler “ermek” aslından müştak iki siga ile terkip edebilirler.

1) 𐎠𐎶 erti sigası ile ki “idi” demektir. Mesela 𐎠𐎶𐎠𐎵𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶: 𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶: 𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶: 𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶: 𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶 *Kara költe süngüşdimiz Køl Tigin bir kırk yaşayur erti* yani “Kara Göl’de muharebe ettiğimiz zaman Køl Tigin otuz bir yaşında idi” cümlesinde münderiç 𐎠𐎶𐎠𐎵𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶 siga-i mürekkebe-i feriyesi gibi. Bu siga-i mürekkebe bir fiil veya bir halin mazi sigasında olan diğer bir fiil ile aralarında başkaca bir münasebet olmaksızın beraberce vukua gelmiş olduğuna delalet eder.

2) 𐎠𐎶𐎠𐎶 ermiş sigası ile ki bu da “imiş” demektir. Bu siga-i mürekkebe fitrat-ı muktezası veya evvelce söylenmiş ahvalin neticesi olarak daimi olan veya defaat ile tekrar eden bir hal veya faaliyete delalet eder. Mesela 𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶: 𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶: 𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶: 𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶: 𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶: 𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶: 𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶 *yağru kondıkta kisre anda ayığ bilig öyür ermiş* yani “yakınlarda yerleştikten sonra orada kurnazlık ilmini öğrenir imiş” ifadesinde 𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶 gibi ki öğrenmek halini suret-i daimede konmak keyfiyetine de rapteder.

2. Maziye delalet eden siga-i müştereke-i feriyeye:

Maziye delalet eden siga-i müştereke-i feriyeye iki tarzda teşekkül eder. Birincisi [56] 𐎠𐎶 *miş* lahikasıyla ikincisi 𐎠𐎶𐎠𐎶 veya 𐎠𐎶𐎠𐎶 lahikasıyla nihayet bulanlardır.

Siga-i feriyelerin müşterek olmayıp münferit olan şekillerden ism-i faile delalet eden aksamın bâlâdaki lahikalara merbut olanları evvelkiler gibi zaman ile takayyüt etmezse de bunlarda failin fiile cihet-i merbutu nazarı itibara alınır.

4. 𐎠𐎡𐎢𐎣 veya 𐎠𐎡𐎢𐎣 ile nihayetlenen ismi failler: Bunlar da yalnız ism-i fail olup zamana bakmayarak bir fiili yapmakta olduğu veya yapmak niyetinde olan zata delalet eder. Bu kısımdaki ism-i failer hem sıfat ve hem de isim olarak istimal olunur. Mesela 𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩𐎪𐎫𐎬𐎭𐎮𐎯𐎰𐎱𐎲𐎳𐎴𐎵𐎶𐎷𐎸𐎹𐎺𐎻𐎼𐎽𐎾𐎿𐏀𐏁𐏂𐏃𐏄𐏅𐏆𐏇𐏈𐏉𐏊𐏋𐏌𐏍𐏎𐏏𐏐𐏑𐏒𐏓𐏔𐏕𐏖𐏗𐏘𐏙𐏚𐏛𐏜𐏝𐏞𐏟𐏠𐏡𐏢𐏣𐏤𐏥𐏦𐏧𐏨𐏩𐏪𐏫𐏬𐏭𐏮𐏯𐏰𐏱𐏲𐏳𐏴𐏵𐏶𐏷𐏸𐏹𐏺𐏻𐏼𐏽𐏾𐏿𐐀𐐁𐐂𐐃𐐄𐐅𐐆𐐇𐐈𐐉𐐊𐐋𐐌𐐍𐐎𐐏𐐐𐐑𐐒𐐓𐐔𐐕𐐖𐐗𐐘𐐙𐐚𐐛𐐜𐐝𐐞𐐟𐐠𐐡𐐢𐐣𐐤𐐥𐐦𐐧𐐨𐐩𐐪𐐫𐐬𐐭𐐮𐐯𐐰𐐱𐐲𐐳𐐴𐐵𐐶𐐷𐐸𐐹𐐺𐐻𐐼𐐽𐐾𐐿𐑀𐑁𐑂𐑃𐑄𐑅𐑆𐑇𐑈𐑉𐑊𐑋𐑌𐑍𐑎𐑏𐑐𐑑𐑒𐑓𐑔𐑕𐑖𐑗𐑘𐑙𐑚𐑛𐑜𐑝𐑞𐑟𐑠𐑡𐑢𐑣𐑤𐑥𐑦𐑧𐑨𐑩𐑪𐑫𐑬𐑭𐑮𐑯𐑰𐑱𐑲𐑳𐑴𐑵𐑶𐑷𐑸𐑹𐑺𐑻𐑼𐑽𐑾𐑿𐒀𐒁𐒂𐒃𐒄𐒅𐒆𐒇𐒈𐒉𐒊𐒋𐒌𐒍𐒎𐒏𐒐𐒑𐒒𐒓𐒔𐒕𐒖𐒗𐒘𐒙𐒚𐒛𐒜𐒝𐒞𐒟𐒠𐒡𐒢𐒣𐒤𐒥𐒦𐒧𐒨𐒩𐒪𐒫𐒬𐒭𐒮𐒯𐒰𐒱𐒲𐒳𐒴𐒵𐒶𐒷𐒸𐒹𐒺𐒻𐒼𐒽𐒾𐒿𐓀𐓁𐓂𐓃𐓄𐓅𐓆𐓇𐓈𐓉𐓊𐓋𐓌𐓍𐓎𐓏𐓐𐓑𐓒𐓓𐓔𐓕𐓖𐓗𐓘𐓙𐓚𐓛𐓜𐓝𐓞𐓟𐓠𐓡𐓢𐓣𐓤𐓥𐓦𐓧𐓨𐓩𐓪𐓫𐓬𐓭𐓮𐓯𐓰𐓱𐓲𐓳𐓴𐓵𐓶𐓷𐓸𐓹𐓺𐓻𐓼𐓽𐓾𐓿𐔀𐔁𐔂𐔃𐔄𐔅𐔆𐔇𐔈𐔉𐔊𐔋𐔌𐔍𐔎𐔏𐔐𐔑𐔒𐔓𐔔𐔕𐔖𐔗𐔘𐔙𐔚𐔛𐔜𐔝𐔞𐔟𐔠𐔡𐔢𐔣𐔤𐔥𐔦𐔧𐔨𐔩𐔪𐔫𐔬𐔭𐔮𐔯𐔰𐔱𐔲𐔳𐔴𐔵𐔶𐔷𐔸𐔹𐔺𐔻𐔼𐔽𐔾𐔿𐕀𐕁𐕂𐕃𐕄𐕅𐕆𐕇𐕈𐕉𐕊𐕋𐕌𐕍𐕎𐕏𐕐𐕑𐕒𐕓𐕔𐕕𐕖𐕗𐕘𐕙𐕚𐕛𐕜𐕝𐕞𐕟𐕠𐕡𐕢𐕣𐕤𐕥𐕦𐕧𐕨𐕩𐕪𐕫𐕬𐕭𐕮𐕯𐕰𐕱𐕲𐕳𐕴𐕵𐕶𐕷𐕸𐕹𐕺𐕻𐕼𐕽𐕾𐕿𐖀𐖁𐖂𐖃𐖄𐖅𐖆𐖇𐖈𐖉𐖊𐖋𐖌𐖍𐖎𐖏𐖐𐖑𐖒𐖓𐖔𐖕𐖖𐖗𐖘𐖙𐖚𐖛𐖜𐖝𐖞𐖟𐖠𐖡𐖢𐖣𐖤𐖥𐖦𐖧𐖨𐖩𐖪𐖫𐖬𐖭𐖮𐖯𐖰𐖱𐖲𐖳𐖴𐖵𐖶𐖷𐖸𐖹𐖺𐖻𐖼𐖽𐖾𐖿𐗀𐗁𐗂𐗃𐗄𐗅𐗆𐗇𐗈𐗉𐗊𐗋𐗌𐗍𐗎𐗏𐗐𐗑𐗒𐗓𐗔𐗕𐗖𐗗𐗘𐗙𐗚𐗛𐗜𐗝𐗞𐗟𐗠𐗡𐗢𐗣𐗤𐗥𐗦𐗧𐗨𐗩𐗪𐗫𐗬𐗭𐗮𐗯𐗰𐗱𐗲𐗳𐗴𐗵𐗶𐗷𐗸𐗹𐗺𐗻𐗼𐗽𐗾𐗿𐘀𐘁𐘂𐘃𐘄𐘅𐘆𐘇𐘈𐘉𐘊𐘋𐘌𐘍𐘎𐘏𐘐𐘑𐘒𐘓𐘔𐘕𐘖𐘗𐘘𐘙𐘚𐘛𐘜𐘝𐘞𐘟𐘠𐘡𐘢𐘣𐘤𐘥𐘦𐘧𐘨𐘩𐘪𐘫𐘬𐘭𐘮𐘯𐘰𐘱𐘲𐘳𐘴𐘵𐘶𐘷𐘸𐘹𐘺𐘻𐘼𐘽𐘾𐘿𐙀𐙁𐙂𐙃𐙄𐙅𐙆𐙇𐙈𐙉𐙊𐙋𐙌𐙍𐙎𐙏𐙐𐙑𐙒𐙓𐙔𐙕𐙖𐙗𐙘𐙙𐙚𐙛𐙜𐙝𐙞𐙟𐙠𐙡𐙢𐙣𐙤𐙥𐙦𐙧𐙨𐙩𐙪𐙫𐙬𐙭𐙮𐙯𐙰𐙱𐙲𐙳𐙴𐙵𐙶𐙷𐙸𐙹𐙺𐙻𐙼𐙽𐙾𐙿𐚀𐚁𐚂𐚃𐚄𐚅𐚆𐚇𐚈𐚉𐚊𐚋𐚌𐚍𐚎𐚏𐚐𐚑𐚒𐚓𐚔𐚕𐚖𐚗𐚘𐚙𐚚𐚛𐚜𐚝𐚞𐚟𐚠𐚡𐚢𐚣𐚤𐚥𐚦𐚧𐚨𐚩𐚪𐚫𐚬𐚭𐚮𐚯𐚰𐚱𐚲𐚳𐚴𐚵𐚶𐚷𐚸𐚹𐚺𐚻𐚼𐚽𐚾𐚿𐛀𐛁𐛂𐛃𐛄𐛅𐛆𐛇𐛈𐛉𐛊𐛋𐛌𐛍𐛎𐛏𐛐𐛑𐛒𐛓𐛔𐛕𐛖𐛗𐛘𐛙𐛚𐛛𐛜𐛝𐛞𐛟𐛠𐛡𐛢𐛣𐛤𐛥𐛦𐛧𐛨𐛩𐛪𐛫𐛬𐛭𐛮𐛯𐛰𐛱𐛲𐛳𐛴𐛵𐛶𐛷𐛸𐛹𐛺𐛻𐛼𐛽𐛾𐛿𐜀𐜁𐜂𐜃𐜄𐜅𐜆𐜇𐜈𐜉𐜊𐜋𐜌𐜍𐜎𐜏𐜐𐜑𐜒𐜓𐜔𐜕𐜖𐜗𐜘𐜙𐜚𐜛𐜜𐜝𐜞𐜟𐜠𐜡𐜢𐜣𐜤𐜥𐜦𐜧𐜨𐜩𐜪𐜫𐜬𐜭𐜮𐜯𐜰𐜱𐜲𐜳𐜴𐜵𐜶𐜷𐜸𐜹𐜺𐜻𐜼𐜽𐜾𐜿𐝀𐝁𐝂𐝃𐝄𐝅𐝆𐝇𐝈𐝉𐝊𐝋𐝌𐝍𐝎𐝏𐝐𐝑𐝒𐝓𐝔𐝕𐝖𐝗𐝘𐝙𐝚𐝛𐝜𐝝𐝞𐝟𐝠𐝡𐝢𐝣𐝤𐝥𐝦𐝧𐝨𐝩𐝪𐝫𐝬𐝭𐝮𐝯𐝰𐝱𐝲𐝳𐝴𐝵𐝶𐝷𐝸𐝹𐝺𐝻𐝼𐝽𐝾𐝿𐞀𐞁𐞂𐞃𐞄𐞅𐞆𐞇𐞈𐞉𐞊𐞋𐞌𐞍𐞎𐞏𐞐𐞑𐞒𐞓𐞔𐞕𐞖𐞗𐞘𐞙𐞚𐞛𐞜𐞝𐞞𐞟𐞠𐞡𐞢𐞣𐞤𐞥𐞦𐞧𐞨𐞩𐞪𐞫𐞬𐞭𐞮𐞯𐞰𐞱𐞲𐞳𐞴𐞵𐞶𐞷𐞸𐞹𐞺𐞻𐞼𐞽𐞾𐞿𐟀𐟁𐟂𐟃𐟄𐟅𐟆𐟇𐟈𐟉𐟊𐟋𐟌𐟍𐟎𐟏𐟐𐟑𐟒𐟓𐟔𐟕𐟖𐟗𐟘𐟙𐟚𐟛𐟜𐟝𐟞𐟟𐟠𐟡𐟢𐟣𐟤𐟥𐟦𐟧𐟨𐟩𐟪𐟫𐟬𐟭𐟮𐟯𐟰𐟱𐟲𐟳𐟴𐟵𐟶𐟷𐟸𐟹𐟺𐟻𐟼𐟽𐟾𐟿𐠀𐠁𐠂𐠃𐠄𐠅𐠆𐠇𐠈𐠉𐠊𐠋𐠌𐠍𐠎𐠏𐠐𐠑𐠒𐠓𐠔𐠕𐠖𐠗𐠘𐠙𐠚𐠛𐠜𐠝𐠞𐠟𐠠𐠡𐠢𐠣𐠤𐠥𐠦𐠧𐠨𐠩𐠪𐠫𐠬𐠭𐠮𐠯𐠰𐠱𐠲𐠳𐠴𐠵𐠶𐠷𐠸𐠹𐠺𐠻𐠼𐠽𐠾𐠿𐡀𐡁𐡂𐡃𐡄𐡅𐡆𐡇𐡈𐡉𐡊𐡋𐡌𐡍𐡎𐡏𐡐𐡑𐡒𐡓𐡔𐡕𐡖𐡗𐡘𐡙𐡚𐡛𐡜𐡝𐡞𐡟𐡠𐡡𐡢𐡣𐡤𐡥𐡦𐡧𐡨𐡩𐡪𐡫𐡬𐡭𐡮𐡯𐡰𐡱𐡲𐡳𐡴𐡵𐡶𐡷𐡸𐡹𐡺𐡻𐡼𐡽𐡾𐡿𐢀𐢁𐢂𐢃𐢄𐢅𐢆𐢇𐢈𐢉𐢊𐢋𐢌𐢍𐢎𐢏𐢐𐢑𐢒𐢓𐢔𐢕𐢖𐢗𐢘𐢙𐢚𐢛𐢜𐢝𐢞𐢟𐢠𐢡𐢢𐢣𐢤𐢥𐢦𐢧𐢨𐢩𐢪𐢫𐢬𐢭𐢮𐢯𐢰𐢱𐢲𐢳𐢴𐢵𐢶𐢷𐢸𐢹𐢺𐢻𐢼𐢽𐢾𐢿𐣀𐣁𐣂𐣃𐣄𐣅𐣆𐣇𐣈𐣉𐣊𐣋𐣌𐣍𐣎𐣏𐣐𐣑𐣒𐣓𐣔𐣕𐣖𐣗𐣘𐣙𐣚𐣛𐣜𐣝𐣞𐣟𐣠𐣡𐣢𐣣𐣤𐣥𐣦𐣧𐣨𐣩𐣪𐣫𐣬𐣭𐣮𐣯𐣰𐣱𐣲𐣳𐣴𐣵𐣶𐣷𐣸𐣹𐣺𐣻𐣼𐣽𐣾𐣿𐤀𐤁𐤂𐤃𐤄𐤅𐤆𐤇𐤈𐤉𐤊𐤋𐤌𐤍𐤎𐤏𐤐𐤑𐤒𐤓𐤔𐤕𐤖𐤗𐤘𐤙𐤚𐤛𐤜𐤝𐤞𐤟𐤠𐤡𐤢𐤣𐤤𐤥𐤦𐤧𐤨𐤩𐤪𐤫𐤬𐤭𐤮𐤯𐤰𐤱𐤲𐤳𐤴𐤵𐤶𐤷𐤸𐤹𐤺𐤻𐤼𐤽𐤾𐤿𐥀𐥁𐥂𐥃𐥄𐥅𐥆𐥇𐥈𐥉𐥊𐥋𐥌𐥍𐥎𐥏𐥐𐥑𐥒𐥓𐥔𐥕𐥖𐥗𐥘𐥙𐥚𐥛𐥜𐥝𐥞𐥟𐥠𐥡𐥢𐥣𐥤𐥥𐥦𐥧𐥨𐥩𐥪𐥫𐥬𐥭𐥮𐥯𐥰𐥱𐥲𐥳𐥴𐥵𐥶𐥷𐥸𐥹𐥺𐥻𐥼𐥽𐥾𐥿𐦀𐦁𐦂𐦃𐦄𐦅𐦆𐦇𐦈𐦉𐦊𐦋𐦌𐦍𐦎𐦏𐦐𐦑𐦒𐦓𐦔𐦕𐦖𐦗𐦘𐦙𐦚𐦛𐦜𐦝𐦞𐦟𐦠𐦡𐦢𐦣𐦤𐦥𐦦𐦧𐦨𐦩𐦪𐦫𐦬𐦭𐦮𐦯𐦰𐦱𐦲𐦳𐦴𐦵𐦶𐦷𐦸𐦹𐦺𐦻𐦼𐦽𐦾𐦿𐧀𐧁𐧂𐧃𐧄𐧅𐧆𐧇𐧈𐧉𐧊𐧋𐧌𐧍𐧎𐧏𐧐𐧑𐧒𐧓𐧔𐧕𐧖𐧗𐧘𐧙𐧚𐧛𐧜𐧝𐧞𐧟𐧠𐧡𐧢𐧣𐧤𐧥𐧦𐧧𐧨𐧩𐧪𐧫𐧬𐧭𐧮𐧯𐧰𐧱𐧲𐧳𐧴𐧵𐧶𐧷𐧸𐧹𐧺𐧻𐧼𐧽𐧾𐧿𐨀𐨁𐨂𐨃𐨄𐨅𐨆𐨇𐨈𐨉𐨊𐨋𐨌𐨍𐨎𐨏𐨐𐨑𐨒𐨓𐨔𐨕𐨖𐨗𐨘𐨙𐨚𐨛𐨜𐨝𐨞𐨟𐨠𐨡𐨢𐨣𐨤𐨥𐨦𐨧𐨨𐨩𐨪𐨫𐨬𐨭𐨮𐨯𐨰𐨱𐨲𐨳𐨴𐨵𐨶𐨷𐨹𐨺𐨸𐨻𐨼𐨽𐨾𐨿𐩀𐩁𐩂𐩃𐩄𐩅𐩆𐩇𐩈𐩉𐩊𐩋𐩌𐩍𐩎𐩏𐩐𐩑𐩒𐩓𐩔𐩕𐩖𐩗𐩘𐩙𐩚𐩛𐩜𐩝𐩞𐩟𐩠𐩡𐩢𐩣𐩤𐩥𐩦𐩧𐩨𐩩𐩪𐩫𐩬𐩭𐩮𐩯𐩰𐩱𐩲𐩳𐩴𐩵𐩶𐩷𐩸𐩹𐩺𐩻𐩼𐩽𐩾𐩿𐪀𐪁𐪂𐪃𐪄𐪅𐪆𐪇𐪈𐪉𐪊𐪋𐪌𐪍𐪎𐪏𐪐𐪑𐪒𐪓𐪔𐪕𐪖𐪗𐪘𐪙𐪚𐪛𐪜𐪝𐪞𐪟𐪠𐪡𐪢𐪣𐪤𐪥𐪦𐪧𐪨𐪩𐪪𐪫𐪬𐪭𐪮𐪯𐪰𐪱𐪲𐪳𐪴𐪵𐪶𐪷𐪸𐪹𐪺𐪻𐪼𐪽𐪾𐪿𐫀𐫁𐫂𐫃𐫄𐫅𐫆𐫇𐫈𐫉𐫊𐫋𐫌𐫍𐫎𐫏𐫐𐫑𐫒𐫓𐫔𐫕𐫖𐫗𐫘𐫙𐫚𐫛𐫜𐫝𐫞𐫟𐫠𐫡𐫢𐫣𐫤𐫦𐫥𐫧𐫨𐫩𐫪𐫫𐫬𐫭𐫮𐫯𐫰𐫱𐫲𐫳𐫴𐫵𐫶𐫷𐫸𐫹𐫺𐫻𐫼𐫽𐫾𐫿𐬀𐬁𐬂𐬃𐬄𐬅𐬆𐬇𐬈𐬉𐬊𐬋𐬌𐬍𐬎𐬏𐬐𐬑𐬒𐬓𐬔𐬕𐬖𐬗𐬘𐬙𐬚𐬛𐬜𐬝𐬞𐬟𐬠𐬡𐬢𐬣𐬤𐬥𐬦𐬧𐬨𐬩𐬪𐬫𐬬𐬭𐬮𐬯𐬰𐬱𐬲𐬳𐬴𐬵𐬶𐬷𐬸𐬹𐬺𐬻𐬼𐬽𐬾𐬿𐭀𐭁𐭂𐭃𐭄𐭅𐭆𐭇𐭈𐭉𐭊𐭋𐭌𐭍𐭎𐭏𐭐𐭑𐭒𐭓𐭔𐭕𐭖𐭗𐭘𐭙𐭚𐭛𐭜𐭝𐭞𐭟𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿𐮀𐮁𐮂𐮃𐮄𐮅𐮆𐮇𐮈𐮉𐮊𐮋𐮌𐮍𐮎𐮏𐮐𐮑𐮒𐮓𐮔𐮕𐮖𐮗𐮘𐮙𐮚𐮛𐮜𐮝𐮞𐮟𐮠𐮡𐮢𐮣𐮤𐮥𐮦𐮧𐮨𐮩𐮪𐮫𐮬𐮭𐮮𐮯𐮰𐮱𐮲𐮳𐮴𐮵𐮶𐮷𐮸𐮹𐮺𐮻𐮼𐮽𐮾𐮿𐯀𐯁𐯂𐯃𐯄𐯅𐯆𐯇𐯈𐯉𐯊𐯋𐯌𐯍𐯎𐯏𐯐𐯑𐯒𐯓𐯔𐯕𐯖𐯗𐯘𐯙𐯚𐯛𐯜𐯝𐯞𐯟𐯠𐯡𐯢𐯣𐯤𐯥𐯦𐯧𐯨𐯩𐯪𐯫𐯬𐯭𐯮𐯯𐯰𐯱𐯲𐯳𐯴𐯵𐯶𐯷𐯸𐯹𐯺𐯻𐯼𐯽𐯾𐯿𐰀𐰁𐰂𐰃𐰄𐰅𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿𐱀𐱁𐱂𐱃𐱄𐱅𐱆𐱇𐱈𐱉𐱊𐱋𐱌𐱍𐱎𐱏𐱐𐱑𐱒𐱓𐱔𐱕𐱖𐱗𐱘𐱙𐱚𐱛𐱜𐱝𐱞𐱟𐱠𐱡𐱢𐱣𐱤𐱥𐱦𐱧𐱨𐱩𐱪𐱫𐱬𐱭𐱮𐱯𐱰𐱱𐱲𐱳𐱴𐱵𐱶𐱷𐱸𐱹𐱺𐱻𐱼𐱽𐱾𐱿𐲀𐲁𐲂𐲃𐲄𐲅𐲆𐲇𐲈𐲉𐲊𐲋𐲌𐲍𐲎𐲏𐲐𐲑𐲒𐲓𐲔𐲕𐲖𐲗𐲘𐲙𐲚𐲛𐲜𐲝𐲞𐲟𐲠𐲡𐲢𐲣𐲤𐲥𐲦𐲧𐲨𐲩𐲪𐲫𐲬𐲭𐲮𐲯𐲰𐲱𐲲𐲳𐲴𐲵𐲶𐲷𐲸𐲹𐲺𐲻𐲼𐲽𐲾𐲿𐳀𐳁𐳂𐳃𐳄𐳅𐳆𐳇𐳈𐳉𐳊𐳋𐳌𐳍𐳎𐳏𐳐𐳑𐳒𐳓𐳔𐳕𐳖𐳗𐳘𐳙𐳚𐳛𐳜𐳝𐳞𐳟𐳠𐳡𐳢𐳣𐳤𐳥𐳦𐳧𐳨𐳩𐳪𐳫𐳬𐳭𐳮𐳯𐳰𐳱𐳲𐳳𐳴𐳵𐳶𐳷𐳸𐳹𐳺𐳻𐳼𐳽𐳾𐳿𐴀𐴁𐴂𐴃𐴄𐴅𐴆𐴇𐴈𐴉𐴊𐴋𐴌𐴍𐴎𐴏𐴐𐴑𐴒𐴓𐴔𐴕𐴖𐴗𐴘𐴙𐴚𐴛𐴜𐴝𐴞𐴟𐴠𐴡𐴢𐴣𐴤𐴥𐴦𐴧𐴨𐴩𐴪𐴫𐴬𐴭𐴮𐴯𐴰𐴱𐴲𐴳𐴴𐴵𐴶𐴷𐴸𐴹𐴺𐴻𐴼𐴽𐴾𐴿𐵀𐵁𐵂𐵃𐵄𐵅𐵆𐵇𐵈𐵉𐵊𐵋𐵌𐵍𐵎𐵏𐵐𐵑𐵒𐵓𐵔𐵕𐵖𐵗𐵘𐵙𐵚𐵛𐵜𐵝𐵞𐵟𐵠𐵡𐵢𐵣𐵤𐵥𐵦𐵧𐵨𐵩𐵪𐵫𐵬𐵭𐵮𐵯𐵰𐵱𐵲𐵳𐵴𐵵𐵶𐵷𐵸𐵹𐵺𐵻𐵼𐵽𐵾𐵿𐶀𐶁𐶂𐶃𐶄𐶅𐶆𐶇𐶈𐶉𐶊𐶋𐶌𐶍𐶎𐶏𐶐𐶑𐶒𐶓𐶔𐶕𐶖𐶗𐶘𐶙𐶚𐶛𐶜𐶝𐶞𐶟𐶠𐶡𐶢𐶣𐶤𐶥𐶦𐶧𐶨𐶩𐶪𐶫𐶬𐶭𐶮𐶯𐶰𐶱𐶲𐶳𐶴𐶵𐶶𐶷𐶸𐶹𐶺𐶻𐶼𐶽𐶾𐶿𐷀𐷁𐷂𐷃𐷄𐷅𐷆𐷇𐷈𐷉𐷊𐷋𐷌𐷍𐷎𐷏𐷐𐷑𐷒𐷓𐷔𐷕𐷖𐷗𐷘𐷙𐷚𐷛𐷜𐷝𐷞𐷟𐷠𐷡𐷢𐷣𐷤𐷥𐷦𐷧𐷨𐷩𐷪𐷫𐷬𐷭𐷮𐷯𐷰𐷱𐷲𐷳𐷴𐷵𐷶𐷷𐷸𐷹𐷺𐷻𐷼𐷽𐷾𐷿𐸀𐸁𐸂𐸃𐸄𐸅𐸆𐸇𐸈𐸉𐸊𐸋𐸌𐸍𐸎𐸏𐸐𐸑𐸒𐸓𐸔𐸕𐸖𐸗𐸘𐸙𐸚𐸛𐸜𐸝𐸞𐸟𐸠𐸡𐸢𐸣𐸤𐸥𐸦𐸧𐸨𐸩𐸪𐸫𐸬𐸭𐸮𐸯𐸰𐸱𐸲𐸳𐸴𐸵𐸶𐸷𐸸𐸹𐸺𐸻𐸼𐸽𐸾𐸿𐹀𐹁𐹂𐹃𐹄𐹅𐹆𐹇𐹈𐹉𐹊𐹋𐹌𐹍𐹎𐹏𐹐𐹑𐹒𐹓𐹔𐹕𐹖𐹗𐹘𐹙𐹚𐹛𐹜𐹝𐹞𐹟𐹠𐹡𐹢𐹣𐹤𐹥𐹦𐹧𐹨𐹩𐹪𐹫𐹬𐹭𐹮𐹯𐹰𐹱𐹲𐹳𐹴𐹵𐹶𐹷𐹸𐹹𐹺𐹻𐹼𐹽𐹾𐹿𐺀𐺁𐺂𐺃𐺄𐺅𐺆𐺇𐺈𐺉𐺊𐺋𐺌𐺍𐺎𐺏𐺐𐺑𐺒𐺓𐺔𐺕𐺖𐺗𐺘𐺙𐺚𐺛𐺜𐺝𐺞𐺟𐺠𐺡𐺢𐺣𐺤𐺥𐺦𐺧𐺨𐺩𐺪𐺫𐺬𐺭𐺮𐺯𐺰𐺱𐺲𐺳𐺴𐺵𐺶𐺷𐺸𐺹𐺺𐺻𐺼𐺽𐺾𐺿𐻀𐻁𐻂𐻃𐻄𐻅𐻆𐻇𐻈𐻉𐻊𐻋𐻌𐻍𐻎𐻏𐻐𐻑𐻒𐻓𐻔𐻕𐻖𐻗𐻘𐻙𐻚𐻛𐻜𐻝𐻞𐻟𐻠𐻡𐻢𐻣𐻤𐻥𐻦𐻧𐻨𐻩𐻪𐻫𐻬𐻭𐻮𐻯𐻰𐻱𐻲𐻳𐻴𐻵𐻶𐻷𐻸𐻹𐻺𐻻𐻼𐻽𐻾𐻿𐼀𐼁𐼂𐼃𐼄𐼅𐼆𐼇𐼈𐼉𐼊𐼋𐼌𐼍𐼎𐼏𐼐𐼑𐼒𐼓𐼔𐼕𐼖𐼗𐼘𐼙𐼚𐼛𐼜𐼝𐼞𐼟𐼠𐼡𐼢𐼣𐼤𐼥𐼦𐼧𐼨𐼩𐼪𐼫𐼬𐼭𐼮𐼯𐼰𐼱𐼲𐼳𐼴𐼵𐼶𐼷𐼸𐼹𐼺𐼻𐼼𐼽𐼾𐼿𐽀𐽁𐽂𐽃𐽄𐽅𐽆𐽇𐽋𐽍𐽎𐽏𐽐𐽈𐽉𐽊𐽌𐽑𐽒𐽓𐽔𐽕𐽖𐽗𐽘𐽙𐽚𐽛𐽜𐽝𐽞𐽟𐽠𐽡𐽢𐽣𐽤𐽥𐽦𐽧𐽨𐽩𐽪𐽫𐽬𐽭𐽮𐽯𐽰𐽱

Siga-i Raptiye veya Şibh-i Efal

Sarf bahsinde de zikrolunduğu veçhile kitabelerde tesadüf edilebilen sig-a-i raptiyeler sig-a-i atfiye, haliye, tevkitiye, zamaniye ve ta' liliyeden ibarettir. Bunlardan sig-a-i tevkitiye ve zamaniye kitabelerde pek az istimal edilmiş ve istimalat-ı nadiresi de tamamıyla şüpheden azade kalamamış olduğundan bunlardan bahse lüzum ve imkân yoktur. Binaenaleyh burada diğer üç sigadan bahsedeceğiz.

1. Siga-i atfiye: İki fiil veya halden birincisi ikincisinden evvel başlamış olmak şartıyla bu iki fiil veya halin zamanen yekdiğerine pek yakın bulduklarına delalet eder. Bundan iki suret mümkündür: Birincisi, birinci fiili veya halin hitamını müteakip ikinci fiil veya halin başlaması; ikincisi ise birinci fiil veya hal devam ettiği halde ikinci fiil veya halin de inzimam cereyanıdır. Her iki takdir de sig-a-i atfiye istimal olunur. Siga-i atfiyenin en mühim manası bu teakub-i zamaniyenin ifadesidir ki bu halde sig-a-i atfiye yerine icabına göre “ve” veya “sonra” edatlarından biri de vazolunabilir. Mesela 𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿: 1𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿: 1𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿: 1𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿: 1𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿 *Kırkız budun ança yaratıp keltimiz* yani “Kırgız kavmini o derece ıslah edip geldik” ifadesindeki 1𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿 sig-a-i atfiyesi evvela ıslahın ve bade avdetin vukuunu yani iki fiilin zamanen teakup ve tekarubunu irae eder. Siga- atfiye bundan başka bazen sebebiyet manasına da delalet eder. Yani sig-a-i atfiye ile ifade olunan birinci fiil veya hal ikinci fiil veya halin sebep ve illeti olduğunu da ifade eyler. Mesela 𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿: 1𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿: 1𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿: 1𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿: 1𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿: 1𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿: 1𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿: 1𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿 *bilmez kişi ol sabığ alıp yağrup barıp üküş kişi öltük* [60] yani “cahil insanlar o fermanı alıp yakın gelip çok kişi vefat ettiğimiz” ibaresindeki sig-a-i atfiyelerde birincisi yani 1𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿 sigası sadece teakup-ı zamaniye delalet ederse de ikinci 1𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿 sigası 𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿 fiilinin sebep ve illetini ifade eder. Zira sibak ifadeye nazaran o kimselerin sebep-i mevti cehlen ferman hükmünü anlamayarak yakın gelmeleridir. Biz bu tarz istimalde sig-a-i atfiye yerine ...den dolayı, ...e mebni edatları kullanırız.

Siga-i tevkitiye yine bir fiilin zamanen mütekarip olduğu diğer fiili takibine ve sig-a-i zamaniye dahi iki fiilin zamanen takaddüm teahhir veya ittihadına delalet ederse de pek şüpheli sigalardır.

2. Siga-i hâliye: Siga-i hâliyeden başka olan sig-a-i raptiyelerin cümlesinde iki fiil ayrı ayrı mevcut olup yalnız sig-a-i rabtiye vasıtasıyla onlar arasında herhangi bir rabita irae olunur ise de sig-a-i hâliyede alelumum iki fiil birleşip yekpare bir fiil teşkil eder. Bu cihetle tarz-ı terkibine göre bu sigaya “siga-i ifadiye” veya “tevhihiye” demek layık olur. Gerek sig-a-i hâliye ve gerek efal-i mürekkebe hep bu sig-a-i vasıtasıyla teşkil olunur. Buna mebni sig-a-i raptiyeyi tarz-ı teşekküllerine göre “siga-i irtibatiye” ve “siga-i ittihadiye” diye ikiye tefrik etmek ve sig-a-i hâliyeyi ikinci ve diğerlerini birinci sınıfa idhâl eylemek mütenasiptir.

Bu sig-a-i ittihadîyenin istimalatına gelince bunlar da şudur:

1) Siga-i ittihadiye esasen iki fiilin muvakkiten beraber bulunmasına delalet eder. Bu takdirde asıl mana-yı fiil ikinci fiilin manası olup sig-a-i ittihadiye hâlinde bulunan birinci fiil ikincinin hükmünü daha ziyade tayin ve teyit eyler. Mesela ikinci fiilin şiddetine veya kendisiyle beraber olan ahval veya o fiilin hedef-i maksuduna veya veçhe-i istikametine delalet eder. Mesela [61] ١X€k: >D†1> *oplayu tegdi* yani “sıçrayıp hücum etti” ifadesinde >D↓1> sig-a-i ittihadiyesi *oplayu* fiilinin müterafik olduğu hâl vasfı gösterir. Kezalik ٲٳ|ٲ#H: Nk†9: NYN *ölü yitü kazğandım* yani “ölüp yitercesine kazandım” ifadesindeki NYN ve Nk↓9 sigaları kazanmak fiilinin şiddetini irae hizmet eder.

2) Bâlâda görüldüğü üzere sig-a-i ittihadiye alelumum kendisini takip eden fiilin ahvâl, evsâf, şiddet, istikamet hedef ilh... gibi ahval-i ârızıyesine delalet eylediği cihetle Orhun Türkçesinde bile bazen münferiden zarf makamında da istimal olunur. Mesela >D↓ٲS *başlayu* ve >◁↓> *ulayu* kelimeleri gibi ki haddizatında fiilden müştak sig-a-i ittihadiyeler oldukları hâlde birincisi “evvelen, birinci olarak”

ve ikincisi “müteakiben” manalarına tamamıyla bir zarf olarak kullanılır. Ezcümle $\Upsilon\Upsilon\epsilon\delta: \kappa 1 \downarrow \text{ş}\Upsilon: \downarrow D \downarrow \Upsilon \downarrow: \Upsilon \downarrow \Upsilon \Upsilon$ *külçür başlayı ulayı şadput begleri* ifadesindeki evvelen *külçür* ve müteakiben *şadput begleri* demektir. İstimali bu suretledir. Kezalik $\downarrow I D$ *yana* yani “yine” kelimesi de esasen *yanmak* mastarından müştak bir sig-a-i ittihadıyedir. Yanmak, Eski Türkçede *dönmek* manasına olduğundan o manalardan bilantikal tekrar vukua delalet eden bir zarf hâlini almıştır ki bugün Türkçemizde de böyle zarf olarak kullanılır.

3) Sig-a-i ittihadıyenin bâlâdaki iki manasında yine her iki fiilin manaları bir dereceye kadar mahsustur. Ve bahusus umumiyetle cümleye nihayet veren hüküm ikinci fiil tarafından ifade olunur. Fakat sig-a-i ittihadıyenin bir üçüncü tarz-ı istimali daha vardır ki bunda sig-a-i ittihadıye kendisini takip eden fiil ile tamamıyla birleşerek manen yekpare bir tek kelime hâline gelir. Ve bu hâlde terkinin manası ikinciden ziyade birinci fiil tarafından tayin olunur. Bu tarz istimal Türkçemizdeki efal-i mürekkebeğe müşabihtir. Mesela *oda basmak* yani “gaip olmak” mastarı haddizatında “kazanmak” manasına olan *odmak* veya *otmak* ve “mağlup etmek” manasına olan *basmak* mastarlarından mürekkep olup *oda* gelmesi sig-a-i ittihadıye hâlinde basmak mastarına zammedilmiş ise de mana tamamıyla terkip ederek kazanmak fikrinin galibiyetiyle olan alakası da meydandadır. [62] Bu gibi efal-i mürekkebenin terkinde en ziyade müstamil olan mastarlar, “varmak, vasıl olmak” manasına gelen *barmak*; “vermek” manasına *birmek*; “göndermek, isal etmek” manasına *itmak*, *iletmek* gibi mastarlardır. Mesela $\uparrow \text{ş}\Upsilon \downarrow \Upsilon \downarrow \downarrow$ *uçabardı* yani “uçuverdi” ki “vefat ediverdi” makamında müstamildir. Veya $\text{ş}\Upsilon \Upsilon \delta \downarrow \downarrow \downarrow \downarrow$ *kılı birdim* yani “yapıverdim” ve kezalik $\uparrow X \Upsilon \Upsilon \downarrow \downarrow D$ *yapaeltdi* yani “yapıverdi” fiilleri hep böyle teşekkül eylemiş efal-i mürekkebedendir.

Orhun Türkçesinde de ayrıca efal-i mürekkebeden bahse hacet olmayıp terkiyat-ı efal hep bu sig-a-i vasıtasıyla vukua gelir.

3. Siga-i ta' liliye veya gaiye: Bu sigâ ile illet-i gaiye murat olunduğundan buna sigâ-i gaiye de denilebilir. Burada müteakiben gelen fiil veya hâlin gayesi hedef-i maksudu olan fiil tezkâr olunur. Binaenaleyh sigâ-i gaibe kendisini takip eden fiilin hedef ve gayesine delalet eder. Mesela $\text{𐰽𐰺𐰠𐰢𐰤: 𐰺𐰠𐰢𐰤: 𐰺𐰠𐰢𐰤: 𐰺𐰠𐰢𐰤:}$ *𐰺𐰠𐰢𐰤 kişi oğlı 𐰺𐰠𐰢𐰤 ölgeli tirimiş* yani “insanoğulları hep ölmek için doğmuştur” ifadesindeki 𐰺𐰠𐰢𐰤 sigası hayatın gayesine delalet eder. Kezalik $\text{𐰽𐰺𐰠𐰢𐰤: 𐰺𐰠𐰢𐰤: 𐰺𐰠𐰢𐰤: 𐰺𐰠𐰢𐰤: 𐰺𐰠𐰢𐰤: 𐰺𐰠𐰢𐰤: 𐰺𐰠𐰢𐰤: 𐰺𐰠𐰢𐰤:}$ *𐰽𐰺𐰠𐰢𐰤 sanğar sūs ebgī barkıgı yılğalı sanğar sūs sūngüşeli kelti* yani “beriki ordu evi barkı yıkmak için öteki ordu ise muharebe arzusıyla geldi” ibaresindeki 𐰽𐰺𐰠𐰢𐰤 ve 𐰺𐰠𐰢𐰤 sigaları da gelmek fiilinden maksut olan hedef ve gayeye delalet eder. [63]

İşte Orhun kitabeleri hakkındaki sarf ve nahv tetkikatını bitirdikten sonra bunların tarihi ehemmiyeti hakkında da Rus müverrihlerinden meşhur Mösyö Bartold'un bir makalesini arz ediyoruz:

Eski Türk Kitabelerinin Ehemmiyet-i Tarihiyesi

Muharriri: V. Bartold

Petersburg Encümen-i Dâniş azasından Doktor Wilhelm Radloff'un arzusuyla Moğolistan'da bulunan eski Türk kitabelerindeki mevad-ı tarihiyenin tetkikini deruhte ettim. Bu vazife bana ihtimal, en ziyade Asya-i vusta tarihi ve bahusus kadim menâbi-i İslamiye tetkikatı ile iştigal ettiğimden dolayı tevdi olunmuştur. Bu menâbiin şimdiye kadar, layıkıyla, tettebbu edilmediği ve Avrupa'nın büyük kitaphanelerinde bunlara dair birçok tetkikat ve tettebbuat icrasına lüzum olduğu umumen müsellemedir. 1790 tarihinde Petersburg Darü'l-Fünunu tarafından telakki ettiğim bir memuriyet esnasında gerek oradaki koleksiyonlar gerek Paris, Londra, Oksfort kitaphanelerinde el yazması gayet kıymettar birçok asarı tetkik ve tettebbua muvaffak olmuştum.

Eski Türk kitabelerine gelince, bunların kıymet-i tarihiyelerini layıkıyla tayin ve takdir edebilmek için her şeyden evvel neler ihtiva ettikleri tamamıyla malum olmak lazımdır. Doktor W. Radloff ile Profesör W. Thomsen tarafından vücuda getirilip elimizde bulunan tercümeleler ise benim gibi Türkçesi (Turcologne) olmayan birinin bu vazifeyi ancak mümkün mertebe ifa etmesine kâfi olabilir. Gerçi bu tercümelerin bizim için pek mühim olan bazı parçaları birbirine tevafuk etmiyor. Mamafih mütercimlerin her ikisi kendi nokta-i nazarını ne gibi esbaba istinat ettirdiğini izah eylediklerinden lisandaki malumatımızın sathiliğiyle beraber mevcut ihtilafatı kendimiz de muhakeme ederek iki raiden birini kabul etmeye veya ikisi ortası diğeri bir hüküm vermeye imkân bulabiliriz. Kitabelerin üslub-ı tahririnde görülen hususiyet ve evsaf-ı mümeyyize delaletiyle de vazifemiz hayli hafifleşmiş oluyor. Profesör Thomsen buna dair âtideki izahat-ı mücmeleyi serdediyor:

Kitabelerin üslub-ı tahririnde şâyân-ı kayd ve tezkâr bir vasf-ı hususî mevcuttur ki o da aynı fikri aralarında muvazat veya tezat bulunmak üzere inşa olunmuş, iki cümle-i mütetabia [64] ile ifade etmek sanatıdır. Bu tarz tahrir-i üsluba yalnız büyük bir kuvvet ve güzellik vermekle kalmıyor, belki bir kere bu usulün mantık-i istimaline ehemmiyetle nüfuz ettikten sonra birçok fıkraların manasını hakkıyla anlamak hususunda da son derece mühim bir muavin mahiyetini kesbediyor. İşte bizzat Thomsen tarafından tevzih olunan bu usul bizimle kendi râî arasında zuhur edecek ihtilaflara bir nevi şâkül vazifesini görerek bize rehberlik edecektir.

Malum olduğu üzere Çin lisanında Türk akvamı hakkındaki haberler defaatle cem edilmiş ve ahiren Thomsen'den başka Her Parker tarafından da toplanmıştır. Bu menabia nazaran Türk kavmi altıncı asır miladi evailinde Âşnâd (âsnâ) aşiretinin riyaseti altında müctemi bulunup Altun Dağ'ında ikamet ediyor ve oradaki demir madenlerini o devirde Asya-yı vusta hâkimi olup Tunguz neslinden olan bu yan kavmin hükümdarı namına işletiyordu. Gayet hünerver, son derece azimkâr, eğilmez

bir meram sahibi olan bu Aşina aşireti sayesinde umum Türk kavmi Tunguzlardan harben hürriyetini istirdat ettiğinden başka komşularını da kendi hükümleri altına alabilmiş ve aynı asırda Türk hanlarının tesis ettiği devlet bahr-i muhit-i kebir ile Karadeniz arasındaki bütün memleketlere şamil olabilmisti. Türk hükümdarlarının payitahtı Dükin Dağı civarında idi. Bu asrın evahirinde devlet-i mezkûra garbî ve şarkî namıyla ikiye inkısam etmiştir. 630 tarihine doğru şarkî Türk devletinin hânı Çinin taht-ı esaretine girmiş ve Türk kavmini Çin hâkimiyeti altına teslim mecbur olmuştur. Bununla beraber mahalli idare Türk rüesasının elinde kalmış, ancak onlara Çince unvanlar verilmiştir.

Bu ahval 50 sene kadar devam etti. Sonra eski Aşina hanedanı zürriyetinden olduğunu iddia eden biri zuhur ederek onun sevk ve idaresi altında Türk devleti tekrar tesis ve ihya edildi. Bu yeni devlet eskisi kadar imtidat edemese de hâkimiyeti bütün Moğolistan'a şamil olmuş ve Çin için daimi bir tehlike teşkil edebilmişti. İşte kitabeler bu hanedanın üçüncü hükümdarı namına yazılmıştır.

En büyük ve en mühim kitabe Türk akvamının tarihine umumi bir nazar atfetmekle başlıyor. Anane-i tarihiye göçebe akvamın hatırasında uzun zaman kalamaz. Türk devletinin satvet-[65]i masiyesi yeni hanları tamamıyla meçhul görünmektedir. Ancak eskiden Kadirkan Dağı'nda Demir Kapı'ya kadar imtidat eden bir Türk devletinin mevcut olduğunu ve bu hudut dâhilinde ordularının cevelan ettiğini biliyorlar. Thomsen gibi biz de Kadirkan Dağı'nın Hingan Dağı olmak lazım geldiği fikrindeyiz. Bu dağ malum olduğu üzere Moğolistan'ı Mançurya'dan tefrik etmektedir.

Demir Kapı tesmiyesine gelince bu ismi Türkler, Mösyö Thomsen tarafından da hakkıyla izah ve beyan olunduğu üzere, hemen her mühim derbent ve dağ geçidi hakkında kullanırlar. Mumaileyhe göre bu meşhur boğazın Amuderya- Seyhun Nehrinin şimalinde ve Semerkand ile Belh arasındaki geçit olduğuna hiçbir şemme-i

iştibah bile mevcut değildir; istinat ettiği delil de hanın Soğdak (Soğd) kavmine nizam vermek için Yincü (Thomsen'e göre Zerefşan) Nehri'nden geçerek Demir Kapı'ya vasıl olmasıdır. Thomsen'in kanaatine rağmen bu fikir bana şüpheli görünüyor. Çin menabii Türk devletinin garba doğru bu derece imtidat ettiğini haber veriyorlar. O devirde Garbî Türkistan'da Türgiş aşireti hüküm sürüyordu. Kitabelerde bahsolunduğu üzere iki Türk sülalesi arasındaki muharebat bir sulh muahedesi ve bir izdivaç akdi ile hitam bulmuş ve Türk hanı o tarafların yalnız hâkimiyet-i âlisini muhafaza etmişti. Kitabelerde Bilge Han Türgiş Hanı'na *benim sevgili oğlum* namını veriyor. Kitabelere göre Türklerin Soğdak kavmi üzerine sevkîyat-ı harbiyesi 712- 721 tarihlerine tesadüf ediyor ki bu zaman Arap silahlarının Maveraünnehir'de ihraz ettiği en büyük muvaffakiyet seneleriyle tetabuk ediyor. 712 memleket-i Soğdiye Emir Kuteybe kumandası altındaki Arap orduları tarafından suret-i katiye ve nihaiyede zapt olunmuştu. 102 tarih-i hicrisinde -M. 720-721- ise Soğdîleri Araplara karşı Türklerle hal-i ittifakta buluyoruz; fakat menabi-i İslamiye ne Türklerin Demir Kapı'ya kadar ilerlemesinden bahsediyorlar ne de umum Türk akvamının bir heyet-i ittihadiye haline girmesinden. O halde kitabelere göre Türklerin mantika-i satvet ve kudreti hududunda kâin olmak lazım gelen Demir Kapı'yı nerede aramalı? Bize göre en makrun hakikat bir ihtimal olarak Moğolistan'dan İli vadisine sevk eden Talki geçidi kitabelerin bahsettikleri Demir Kapı olmak lazım gelir. Hususiyle ki Moğol hâkimiyeti [66] Orhun zamanında bu geçide Timir Kahlika⁴⁵ (1) namı veriliyordu. Şu cihet de nazardan dur tutulmamalı ki İrtiş Çayı'ndan Talki Boğazı'na kadar ilerleyen Türk ordusu birçok nehirlerden geçmeliydi. Kitabelerde Türklerin bu yol üzerinde mutlaka geçmiş olmaları icap eden Sir-i Derya ve İli nehirlerinden bahsolunmayıp nispeten ehemmiyetsiz sayılan Zerefşan Çayı'nın zikredilmiş olması garip olurdu. O halde biz kitabelerin Yincü Çayı'nı Urungo nehrinin aynı olmak üzere addedebiliriz. Filvaki Soğdak namıyla

⁴⁵ Reşidüddin: از پ شد تها بی که در آن ولایت آذر ت مور قه لقه کوید ند کد شد ته اموران ولاملد قرد لقه یمش کرده

Soğdiler kastedilmiş olsa bile bizim fikrimiz cerh ve nakz edilmiş olmaz. Soğdiler öteden beri tüccar bir kavim olduğundan bu sıfatla Asya-yı Vusta'da birçok müstamireler tesis etmiş olabilirlerdi. Hakikaten 372 tarih-i hicrisinde yazılmış Farisi bir kitabede Dokuz Oğuz memleketinde Soğdılere ait bir karye zikrediliyor ki onda Hristiyanlar, Mecusiler ve Sabiiler ikamet eder deniliyor.⁴⁶ (2) Bizim için daha mühim Beşbalık *Urumçi* 'den yedi menzil mesafede, Karakurum'dan İmil şehrine giden yol üzerinde Semerkand isminde bir şehrin mevcut olmasıdır. (*İmil şehrinin bugünkü Çevgüçak şehri civarında kâin olduğu malumdur.*) Tarih-i Cihan-güşâda beyan olunduğu üzere Karakurum'dan İmil şehrine seyahat etmekte olan Moğol Hakanı Kiyük bu Semerkand şehrinde vefat etmiştir(M.248). Bu şehrin mevzii de fikrimize göre Soğdak kavminin ikamet ettiği mahalle tevafuk idi.

O halde, Türk hanının kitabelerde kendi tebasına verdiği isimle ifade edelim, Kök ⁴⁷(3) Türkler *Mavi Türkleri* Hingan Dağı ile Boru-Horu arasında hüküm sürerlerdi.

Kitabelerin muharriri kavmin hükümdarı ve aynı zamanda devlet-i fikri ve ittihad-ı milli mümessili bu tabirler göçebe bir kavim tarafından ne derece kabil-i terakki ve istimal ise olan zat namına irad-ı makal ediyor. Bittabi bu hal kitabelerin muhteviyatı üzerine kati bir nüfuz icra [67] edebilmiştir. Bunlar da bahusus hükümdarın kendi hanedanı sayesinde umum tarafından ihraz olunmuş münkat naklolunuyor. Bütün muvaffakiyetsizlikler ise hükümdarların mezâyâsını takdir etmemek, eltafına karşı nankörlük irtikâp etmek veyahut minelezel üzerlerine hükümdar olan hanedana karşı kıyama cüret göstermek gibi sebeplerle vukua gelmiş olarak gösteriliyor.

⁴⁶ Buhara'da basılan bu kitapta şu ibare okunuyor:

دها ب ک تکین پ نچ دهست وازان سغدیان است وازدروی ترسایان وک برکان و صابان نشدیند.

⁴⁷ Thomsen bu Kök Türkler tabirini hakkıyla Cengiz Han taraflarına Moğol müverrihi Sanag Setese tarafından verilen Kök Moğol namıyla mukayese ederek her ikisinin semavi manasına kullanılmış olduğuna hükmediyor.

Bu kavmin efkâr-ı diniyesi ve münasebet-i iktisadiyesi hakkında bu kitabelerden hemen hiçbir şey istidlal edemiyoruz. Kitabelerde söz söyleyen hükümdar, evvelce de arz olunduğu gibi ecdadının daha eski tarihi hakkında pek az malumatı haiz görünüyor. Türk kavminin menşesine dair Çinliler tarafından nakledilen efsaneleri de zikretmiyor. Hilkat-i âlem hakkındaki beyanı gayet basittir: Bidayette mavi gök kara toprak (kök tengri yağız yir) ve bunların üzerinde kişi (insan) oğlu halk olunmuş. Kişioğlunun üzerine de kendi cediti Bumın Kağan hükümdar nasbedilmiş. İşte kitabeler müellifinin mebde-i hilkat ve kendi kavminin iptida-i tarihi hakkında nakledebildiği şey bundan ibarettir.

Bumın Kağan ve İştemi (Thomsen'e göre İstemi) Kağan Radloff'un reyine nazaran aynı zat olmak lazım gelir; Thomsen'in fikrinde ise kitabeler iki handan bahsediyor, o halde bu iki hükümdar hemen aynı zamanda hüküm sürmüş olacak. Kitabe suret-i zahirede yalnız bir devir saltanattan ve herhalde yalnız bir cenaze merasiminden bahsediyor. Radloff'un en yeni telakkisine göre kitabeleri telif eden han kendisinin (ihtimal esatirî) cediti olan İştemi Kağan ile Çincenin Ven-Min (Türk şivesiyle Bumın)'i şahs-ı vahit olarak gösteriyor. Malum olduğu üzere Çinliler kendi esatirî hanedanları olan Hi-ye (1866- 2205 k. m) nin müessesesini aynı zamanda Türklerin ecdadı olmak üzere maznun olan Hun(Hiyung-nu)ların cidali addetmektedirler. Köl Tigin namına olan Çince kitabede bu hükümdarın olmak üzere (iti-mi-şi-fü) isminde biri mezkûrdur, bizzat han (yani Bilge Han) namına olan mezar kitabesinde ise bilakis yalnız (Ven- Min) ismi zikrolunuyor. Bu halde Çin telakkiyatına göre dahi bu iki zatın şahs-ı vahit olup olmadığını bilemeyiz. Thomsen'in reyine muhalif olarak bize, burada, altıncı asrın iki büyük hükümdarının değil belki esatirî iki kahramanın ismi zikrolunmuş gayr-i [68] muhtemel görünmüyor. Nitekim Köl Tigin kitabesinde mezkûr olan (Yamı Kağan) dahi esatirî kahramanlardan biri olmak lazım gelir. Türklerin sekizinci asırdaki derece-i medeniyetlerine nazaran o devirde hakiki bir anane-i tarihiyeye mâlik olmalarına biz

ihtimal vermiyoruz. Efsanevi kahramanlar ile tarihi hanlar arasında müşterek bazı evsaf bulunabilir, fakat bundan fazlası mutasavver değildir; takriben (Dtrih fon Bren) ile (büyük Teodorih) arasındaki evsaf gibi. O veçhede görüldüğü üzere kitabelerde irad-ı makal eden zata nazaran esatiri Türklerin saha-i hükümranişi Kadırkan ormanı ile Demir Kapı arasında idi. Hanların müddet-i saltanatı bundan fazla tayin edilmemiştir. Kitabeler müellifi Altın Dağ ormanlarının kendi ecdadı için ne derece mühim olduğu hakkında haberdar görünmüyor. Bilahare Bilge Han'ın muharebelerinde rast geldiğimiz akvamın isimlerine yine cenaze merasimlerinde dahi müsadif oluyoruz. Müstesna olarak yalnız “Par Purum” yahut “Apar Apuram” kavmi veya kavimleri bir defa zikredilerek bir daha tezkar edilmiyor. Akvamın zikir ve tadadı sırasında müellifin coğrafi bir tertibe riayet ettiği müşahede olunur. Evvela Çinlileri sonra Tibetlileri, Par Purumları, Kırgızları, Kurıkanları, Tatarları nihayet Mançurî akvamını zikrediyor. Par Purumların ismi Tibetliler ile Kırgızlar arasında zikrolunduğundan mevzi-i coğrafilerini Şarkî Türkistan ile Yeniçay havalisi arasında aramamıza sebep oluyor. Çin menabiinde (Fü- Fü- Lü) isminde bir Uygur aşireti mezkûrdur ki beşinci asırda şimal-i şarkiye doğru çekilen ve orada (540) tarihine kadar payidar olarak Türklerin zuhurundan evvel Yuyan kavmi tarafından mahvedilmiştir. Fikrimize göre bu Fü-Fü- Lü aşireti kitabelerdeki Par Purum kavminin dolaştığı mahaller Türklerin vatan-ı asliyesi olan Altın Yış *Ormanlı Dağ*'dan pek uzak olmamak lazım gelir; bu suretle bu kavmin Türklerin hatırasından henüz çıkmamış olması ihtimali tavzih eder.

Eski zamanların mesut günlerinde hanlar, Tıpkı Homer'in kahramanları gibi muharebelerde cesur ve meclislerde hünerver, akil ve hakîm idiler. Kitabelerde hanların en yakın muavinleri olan *buyuruklara* da aynı evsaf isnat ediliyor. Bu da ispat eder ki ilk mütercimlerin ve onlardan sonra “Türk ve Moğol Tarihi” müellifi Mösyö Kahun'un fikrine muhalif olarak bu *buyuruklar* sivil bir memuriyeti *vazife-yi mülkiyeden birini* haiz değildir. Kelime bila[69]şüphe delalet ediyor ki buyuruklar,

gerek harpte gerek idare-i umur-ı devlette hükümdarın iradelerini icra ile mükellef en salahiyyetar vezirleri idi. Kitabelerde tesadüf olunan iç buyuruk- has buyuruk tabiri bu ümeradan bazılarının doğrudan doğruya hükümdarın kurbunda bulunduğunu gösteriyor. Diğerleri han namına küçük aşiretler üzerine icra-yı hükm edebiliyorlardı. Bu tabire son manada olmak üzere tekrar müsadif olacağız.

Kitabelerde buyuruk kelimesi yalnız halka değil, asillere ve beylere mukabil olarak da zikrolunuyor. Hanların ve buyurukların şecaat ve akıl ve fetanetlerinden bahsolunduğu yerlerde halkın ve beylerin ancak istikamet ve sadakatinden bahsediliyor. Kitabelerde kullanılan üslup ifadeye nazaran kendi namına idare-i kelimeden, gerek eski mesut zamanlarda gerek kendi zamanında, bir dereceye kadar daha demokrat bazı efkârın hüküm sürdüğüne ihtimal veriyor. Kitabelerde eski zamanlara ait olmak üzere “idi oksuz” kendi namına söz söyleyebilen hanın zamanı hakkında ise “beg idi yok ermiş” tabirleri istimal olunuyor ki bunların neye delalet ettiği maatteessüf malum değildir. Radloff’un en yeni tercümesindeki tevil-i sarf bir mantık nokta-i nazarından bize en ziyade mukarin görünüyor. Diğer cihetten vuzuh ile sabit oluyor ki “il tutsun” yani devletin idare-i umumiyesi yalnız hana değil umum kavme aittir. Fakat ağıleb-i ihtimal bu demokrat fikirler yeni hanedan zamanında zuhur etmiş, bununla beraber eski zamanlara da isnat olunmuştur.

Mesut ve şanlı zamanları müşkül zamanlar takip etti. Oğullar babalarına benzemediler. Korkak ve ahmak hanlar ve buyuruklar zuhur etti. Halk ile beyler artık müstakim ve sadık değil idi. Hanedan saltanatın ihtiyar ve genç azası, beyler ve halk arasında münazaalar baş göstererek devletin harabisine sebep oldu. Çin hükümeti de bilaistifade dâhili bu münazaaları kendi maksatlarına hadim kılmaktan geri kalmadı. Kitabeler dahi Çinlilerin bu vekayı’ esnasında ibraz ettikleri evsaf ve havastan bahsediyorlar maatteessüf bu cihete müteallik olan sözler şimdiye kadar meşkûk kalmıştır. Yine Çin menabiinden haberdar oluyoruz ki (M. 630) tarihine doğru Türk hanı bir hıyanet sebebiyle gafil avlanarak Çinlilerin esaretine giriftar olmuştur;

bunun üzerine devlet münkariz oldu. Bazı vilayetlerde ümera ilan-i istiklal etti. Çin hükümeti bunların kâh bazıları kâh diğerleriyle münasebet akdine fırsat [70] bularak onlara Çince unvanlar tevcih etti. Bundan dolayı kitabeler muharriri Türk beylerini takbih ve itham ediyor gibi görünüyor.

Mamafih Çin hükümeti taşralara, bozkırlara asıl Çin memurları göndermedi. Binaenaleyh Türk devleti dâhilinde ecnebi bir idarenin tesis ettiğinden bahsetmek caiz değildir. Buna rağmen kitabelerin müellifi bu elli senelik zamana asr-ı esaret nazarıyla bakıyor. O müddet zarfında Türk ümeras-ı iktidar-ı hükümeti elleri arasında tutarak ara sıra şarka ve garba doğru sevkiyat-ı harbiyede bile bulunurlardı. Fakat bütün bu hareketleri Çin unvanları altında ve Çin Hakanı namına icra ederlerdi. Şevket-i milliye-i iadeye sebep olan kıyam ümera ve beylerden değil bilakis halktan zuhur etti. “Ben bir il vücuda getiren kavim idim; şimdi benim güzel ilim nerede? Ben şimdi kimin için kavimler kazanayım? (Yani başka kavimleri taht-ı hükmüme alayım) Ben kendime ait bir han ile idare olunur bir kavim idim. Şimdi hangi hana işimi gücümü vereyim? (Yani hangi padişah uğruna sarf-ı mesai edeyim?) Kitabelerde “kara kamuk budun” (milletin aşağı sınıflardan müteşekkil kısm-ı küllisi] böyle söyleniyor. Halktan zuhur eden kıyamın hakiki sebebi tabi-i Çin’den alınan menfur bidatlerden dolayı umum nazarında ecnebi gibi telakki edilen ecnebilere satılmış addolunan beylere karşı beslenen husumet idi. Yoksa şevket-i maziyenin hatırası değil idi. Fakat yeni kıyamı akilane idare eden zat halkta bu hissi uyandırmaktan geri kalmadı. Yeni han, mebde-i ikbali böyle olmakla beraber her hük[üm]dar gibi tacını milletin iradesine değil Allah’ın inayetine medyun görünmek istiyor.

Çinliler, kıyamı bastırmak için asker sevk ettiler, fakat Türklerin tanrısı ve mübarek Yer-su’yu kendi kavmine merhamet ve muavenet ederek Türk milleti yok olmasın diye; İlteres kağanı ve zevcesi İl Bilge Kadını (yani sultanı) kavmin üzerine hâkim olmak üzere yükseltti. Bu İlteres ve İl Bilge kelimeleri ağleb- i ihtimal

unvanlar olup ism-i has değildir. Kitabelerde yeni hükümdarın etrafında yavaş yavaş 800 erin toplandığı görülüyor. Ve bu miktar müstakil bir il, bir devlet tesisine kâfi addediliyor. Biz bu adedi Aşrdizi namındaki İran müellifi Kıpçak aşiretinin tesisine dair [71] hikâyesinde de gördüğümüzden bu miktarı tarihi değil efsanevi bir adet olarak kabul etmekte Thomsen'in fikrine tamamıyla iştirak ederiz. Asya-ı vusta göçebe akvâmı indinde kesretle müstamil olan 27, 70 ve 700 adetlerinin delaletiyle 7 adedinin bir ehemmiyet-i kudsiyeyi haiz olduğu anlaşılıyor.

Yeni hükümdarın hakikatte taraftarlarının nasıl bir miktar azim teşkil ettiğini bilmiyoruz. Herhalde iptida nüfuzu, bütün Türklere değil hatta kendi tarafından hitabelerde kendi kavmi olmak üzere gösterilen Dokuz Oğuz kavmine cari olmuyordu fakat bilaşüphe altıncı asırda en evvel Türk devletini tesis ederek Türk ismini alan aşiret Oğuzlar idi. Yeni han ise bütün Oğuzlar ile değil ancak Töles ve Tarduş isminde iki kabile ile iltihak ediyor. Ve öyle anlaşılıyor ki Tarduş, han tarafından payitaht ittihaz edilen memleketin garbında; Töles de şarkında ikamet ederdi.

Bizim malumumuz olan kütüp ve asarın hiçbirinde Tarduş kelimesi bir hanın ism-i hası ve unvanı olarak mezkûr değildir. Biz, Thomsen gibi Töles ismi ile Çinlilerin “Tiye-le”si arasında değil Töles ile Töles ile Çin menabiinde tesadüf olunan “Tö-li” arasında bir müşabehet buluyoruz.

Malum olduğu üzere Çinlilerce “Tiye-le”nin daha vasi bir manası olduğu halde “Tö-li” bizim kitabelerde, olduğu gibi, bir aşiret boyu olarak kullanılmıştır.⁴⁸

(1) Bu namı haiz bir aşiretin hala Altaylarda yaşamakta olduğu malumdur.⁴⁹ (2) On

üçüncü asırda yaşayan bir İran muharriri Kafkas'ta bu namda bir Türk aşiretinin mevcudiyetini haber veriyor.⁵⁰(3)

⁴⁸ Larouseor I, 317: Parker A Housaud gears 267

⁴⁹ Thomsen 146. Nach Radloff (Aus Sibirien)

Yeni hükümdarın zikrolunan kabileler üzerine hükmü nafız olmaya başlıyor, aynı zamanda milli il ve törelerin (devlet ve nizam-ı milliyenin) de muhibbi ve bani-i sanisi olarak görünüyor. [72] Kendi ilinden ve kendi hanından mahrum kalan millet, oğulları kul, kızları cariye olan millet artık kendi Türk törelerine riayetkâr olmayan millet... Han bu milleti ecdadının [t]öreleri üzerine tertip; Töles ve Tarduş kavimlerinin ahvalini tanzim ederek onlara “yabgu” ve “şâd” adını verdi. Milli kıyamın intaç ettiği aksülamel o derece şiddetli oldu ki kitabelerde mezkûr olan kuvvetli münasebete rağmen Çin tesirat-ı maneviye ve harsiyesinden hemen hiçbir şey görmüyor ve Çince den alınmış pek az kelimeye tesadüf ediyoruz. Umumiyetle kitabelerde okuduğumuz fikirler tamamıyla Türk’tür. Bugün dahi göçebe Türk kavimlerinde, bahusus ecnebi bir harsın tesirinden masun kalanlarda bu aynı fikirler dini, siyasi, iktisadi hayata hâkim bulunuyorlar.

Eski Türklerde en büyük Allah olarak- sonradan Moğollarda olduğu gibi- Kök Tengri’ye⁵¹(*) tapılırdı. Tengri kelimesi kitabelerde mavi sema manasına olduğu kadar mebud “sema” manasına da delalet eder. Biliyoruz ki on birinci ve on ikinci asırlarda dahi Türkler ilahlarına “Kök Tengri” namını veriyorlardı; bu tabiri ise on birinci asrın İran muharrirlerinden biri yanlış olarak “semanın ilahı” suretinde tercüme etmiştir. ⁵² (**)

Kitabelerde Türk Tanrısı, milletin hamisi olarak tecelli ediyor. Hükümdar da iktidarını Tengri’den ahzediyor ki göçebe kavimlerde böyle bir vicdan-ı milliyenin mevcudiyeti son derece nadir bir şey olduğu halde eski Türklerde vicdan-ı milliyenin teşekkül etmiş olduğuna asla şüphe caiz olmayacak derecede sarahat-i tama vardır.

⁵⁰ Cait. Mus. Britt. Or. 2676 f. 67:

اوپايدانوازكوهست دونوعكوه تارك ايد نككه فرويدكدي كرخواند ندطولا سراقوم راكنيد ووي (ازغر) اسد تپ يوس ته ت فاسد بزم ي ناب نكوه
ب لادخزطوي لولاي تي و عردض است و بريك طرف

⁵¹ Kâf-i Arabi kök, fetha-i hafife ile tengri; mavi gök demek.

⁵² Yeni Türkçeye göre göğün tanrısı suretinde

İkinci ilah olan “yer” arzın “Tengri” sema ile münasebeti vazih değildir. Kitabelerde iptidada “kök tengri” ile “yağız yer” halk olunmuş deniliyor; fakat kimin tarafından? Bu hususta hiçbir şey söylenmiyor. Herhalde “yer” mabudunun ehemmiyeti pek az idi çünkü nail olduğu muzafferiyetten dolayı Han yalnız “Tengri”ye şükrediyor ve yalnız bir yerde “üze tengri asra yer” *yukarıda sema aşağıda arzın kendisine inayetkar olduğunu* zikrediyor. Diğer bir mahalde geçen “yer sub” toprak [73] ve su tabirinde ise gerek maddi toprak gerek mabut arz birleşmiş bulunuyor. Hala Altaylarda şamanlar “toprak ile su”dan ve “20 Dağ”dan istimdat ederler. Eski Türkler nezdinde dahi vatanlarındaki “dağlar”ın bir nevi perestişe mazhar olduğundan bazı dağların tavsif ve taziminde kullanılıp mübarek ve âli manalarına gelmek icap eden “ayduk ıduk” kelimesi delil tutulabilir. Herhalde “Türk tengrisi” namıyla kendisinden istimdat olunan ilah bir heyet-i ıstılahi olmadığı gibi hanın münacat esnasında zikrettiği “yer”den yalnız kendi vatanına ait olan “mübarek ve âli toprağı ve suyu” kastettiğine şüphe yoktur.

Eski Türklerin dini ve ayinleri hakkında kitabelerde fazla tafsilat yoktur. Hayat-ı âdiyede ayinler, ağleb-i ihtimal, en büyük mabuttan ziyade ehemmiyeti haizdi; lakin kitabelerin mevzuunu her günkü hayat teşkil etmiyor. Kitabelerde şamanlar asla zikrolunmadığı gibi “Yenisey- Yeniçay” kitabelerindeki yiti sanemler, “bel”⁵³(1) denilen putlar da zikrolunmamıştır. Kezalik halkın makam-ı münacatında zikrettiği haberlerin dahi ismi anılmamıştır. Yalnız çocukların himayekâr [p]erisi olan “Umay”⁵⁴ (2) müstesna olarak mezkûr olup han, validesini ona teşbih ediyor.

Kitabeler müellifi bize nücumperestlik hakkında dahi hiç malumat vermiyor; bizzat güneşi bile maddi manasıyla zikrediyor. Çin menabiinden ise eski Türklerin ve bilahare Moğolların doğan güneşe tapındıkları sarahatle olmaktadır. Çadır kapılarının şarka müteveccih olması da aynı sebepten neşet eder. Bundan da kitabelerdeki

⁵³ Aettürtrische Inschriften v. 376

⁵⁴ (Bizim lisanımızdaki umacı)

“ileriye, geriye, sağa, sola” tabirlerinin şarka, garba, cenuba, şimale manalarına geldikleri anlaşılıyor. Buna *elsine-i samiyede*⁵⁵(3) dahi tesadüf edildiği erbabınca malumdur, bu da şemsperestliğin vüsat ve şümulüne ayrı bir delildir.

Kitabelerde ölümlere ait itikat hakkında da bundan fazla bir şey söylenmemiştir. Eski Araplar gibi Türklerin de onların ruhu uçup giden bir kuş suretinde tasavvur ettikleri [74] anlaşılıyor. Evvelen hakkında “uçabardı *uçuverdi*” ve daha sonraları “şunkar boldı *sungur, şahin oldu*” tabirleri kullanılıyor.

Kitabelerde “yug” namıyla zikredilen cenaze merasimi, Çin menabiine göre müteveffa ilbaharda terk-i hayat etmiş ise sonbaharda, bilakis hazan mevsiminde ölmüş ise fasl-ı baharda icra olunuyordu. Bundan maada Çinliler naklediyorlar ki her sene han ve maiyeti ecdadının makberesine giderek kurbanlar keserlerdi. Kitabeler de gösteriyor ki haftanın bütün günleri cenaze merasimine muvafık olmayıp ancak bazıları münasip addolunmamaktadır. [addolunmaktadır.] Kitabelerde mezkûr olan üç cenaze merasiminin icrası –ağleb-i ihtimal Çin takvimine göre- otuz yedinci güne fakat muhtelif aylara tesadüf ediyor. Köl Tigin namına icra olunan birinci cenaze ayını dokuzuncu aya; ikinci yedinci aya; hanın cenaze merasimi ise beşinci aya müsadif olmuştur. Cenaze merasiminde muhtelif memleketler ve muhtelif kavimlerden ağlayıcı ve sızlayıcılar geliyor. İzhar-ı matem maksadıyla saçlarını yoluyor, kulaklarını ve göğüslerini yaralıyor. Büyük kumandanların cenaze merasiminde namlarına heykeller veya taşlar da dikiliyordu ki bu abideler müteveffa kahramanın katletmiş olduğu düşmanları irae ediyordu. Bu abidelerin “balbal” tesmiye olunduğunu da kitabelerden öğreniyoruz. Bahsettiğimiz merasimin her üçünde “balbal” denilen eşhası müteveffaların en büyük düşmanları olarak tanıyoruz. Onlar da İlteres Kağan’ın düşmanı “Baz Kağan” İlteres Kağan’ın biraderinin adu-yı ekberi “Kırgız Hanı” bir de Bilge Han’ın oğlunun hasm-ı canı “Kog Sengün”dür. *Alperin ölürüp balbal kılı irtim* “Kahraman erkeklerini öldürüp [kendime] balbal

⁵⁵ (kudam, halef, yemin, şimal)

kılıverdim” tabiri de pek manidardır. Çinliler de naklediyorlar ki Türkler bazen türbeye yakın yerde bina inşa ederek duvarları üzerine kahramanın resmi ve hayatına müteallik harp sahneleri tersim ederlerdi.

Eski Türkler nezdinde merî olan tarz-ı defin hakkında Moğolistan’da keşfolunan han mezarlarının ne dereceye kadar bir fikir verebileceğini söylemek müşküldür. Çin ile hanlar arasındaki faal münasebet sayesinde bu abidenin inşasında Çin’den gelmiş mahir işçilerin mühim bir hassa-i iştiraki olmuştur. Radloff’un haklı bir reyine göre Ötüken’de keşf [75] olunup Bilge Han’ın pederi İlteris Han’a ait olması lazım gelen abide dahi Çin amelesinin bir eseridir. Her ne kadar Türk kitabelerinde buna dair hiçbir şey denmiyor ve bunun yanında hiçbir Çince kitabe bulunmuyorsa da granit arslanlarıyla bu mezar da Radloff’un fikrinde ancak Çinliler tarafından inşa edilmiş olabilirdi. Hakikaten bu abideleri inşa eden amele, Radloff’un düşündüğü gibi Çin hakanı tarafından gönderilmiş olmayıp Çin esra-yı harbinden iseler kitabelerde hassa-i iştirakleri hakkındaki sükût kâfi derecede kabil-i fehm bir şeydir. Fakat Orhun’da keşfolunan iki mezar buna benzemez, onların yanında Türk kitabelerinden başka büyük bir Çin kitabesi de bulunmuştur. Hatta Çin menabi’-i tarihiyesi naklediyor ki Köl Tigin’in vefatında Çin hakanı tarafından hanların payitahtına bir heyet-i sefaret gönderilmiş kitabelerle beraber heykeller ile taş rezdedilmiş, bir de bina inşa olunarak dört duvarına harp sahneleri resmolunmuştur. Bu işlerde maruf altı sanatkâr çalışmış ve o zamana kadar o havalide böyle bir eser-i sanat görülmemiştir. Bilahare bizzat hanın vefatı münasebetiyle diğer böyle bir heyet-i sefaret gönderilmiştir. Türk kitabeleri dahi o resimli binalardan *bark*, heykeltıraşlık işinden *bediz* ve kitabeyi havi *bitik taş*’ından bahsediliyor. Moğolistan’dan başka yerlerde bu gibi *bark*ların inşa olup olunmadığını bilmiyoruz. Kitabelerin bazı yerlerinde han düşmanlara ait *eb barklann* tahrip olunduğundan bahsediyor. Lakin *eb bark* tabirinin medlulü mezarların yanındaki binalar mı yoksa herhangi diğer haneler midir, bunu katiyetle söylemeye muktedir değiliz. *bediz* kelimesinin umumiyetle

taşçılık işlerine gerek mezar heykellerinin yapılmasına, gerek yazı harflerinin taş geçirilmesine delalet ettiği zannolunuyor. Barkların inşasını da bedizci denilen işçiler deruhte ederlerdi. *bediz* kelimesi bazen de bark inşaatına huruf-ı hak ve nakrına muhalif olarak yalnız heykeltıraşlık manasında kullanılırdı. Bütün bu işlerde en büyük hassa-i iştirak tabii Çin amelesine aittir. Her iki abide Çin hakanının “iç” yani has bedizcileri tarafından vücuda getirilmiştir; fakat bu sanatkârlar hanın sözlerini değiştirmemişlerdir yani han her ne emretse ancak onu taş üzerine hakketmişlerdir. Çin hakanının bir sanatkârı veya memuru da barkların inşa olunmasına heykellerin yapılmasına ve kitabelerin hak ve nakr edilmesine nezaret etmiştir. Köl Tigin’in defin-i merasiminde [76] ise bunlardan başka toygun ve ilteberden veya tuygun ilteberden gelmiş işçiler de vardı. İlteber unvanını muahharen göreceğimiz gibi bazı Türk aşiretlerinin rüesası haizdir. Toygun kelimesi ise her ne kadar lafzının şekil ve tanantı ile Çince bir kelimeye benziyorsa da “oğlan” kelimesiyle beraber hanedan saltanat azası hakkında istimal olunurdu. Bu işçiler Çin hükümeti değil belki bazı Türk ümerası tarafından gönderilmiş olabilirler. Türk kitabelerine gelince bunların her ikisinin kâtibi hanların hanedanına mensup “Yolluk Tigin” namında biri olduğu tayin ediyor. Birincisi bu zat tarafından yirmi gün ikincisi ise -kısım-ı azami birincinin bir tekrarından ibaret olmakla beraber- bir ay dört gün zarfında tanzim ve tahrir olunmuştur. Bu münşinin bir de muavini olup olmadığı ise kitabelerden anlaşılmadıktan başka *yazmın* ne derecelerde münteşir olduğu ve mezar taşlarından başka yerlerde mesela idare-i umur-ı devlette müstamil olup olmadığı da asla malum olamamaktadır. Kitabelerde *bitikçi* yazıcı kelimesi kullanılmış değildir. Yalnız garp Türk devletinin hükümdarı Türkiş Han’ın nezdinde bir tamgacı, Oğuz milletinin bilge *âlim*, *hakîm* tamgacısı bulunuyor. Tamgacı kelimesinin manası herhalde bizim zamanımızdaki *mühürdar* veya *mühürler muhafızı* değildir. Tamgacı, ağleb-i ihtimal umur-ı tahririyesiyle meşgul bir daire-i müdüriyenin vezâifini icra ederdi. Bundan başka bir de Cengiz Han ile onun en yakın halefleri nezdinde böyle bir tamgacıya müsadif oluyoruz; fakat maatteessüf bizim Orhun Türklerinde böyle bir memuriyetin

ve böyle memurun mevcut olup olmadığını bilemiyoruz. Radloff'un dermiyan ettiği bazı ahvale istinaden Türk yazısının garp'ta Türk devletinin garbî kısmında neşet ettiğine hükmeylemek mümkündür. Malum olduğu üzere Mösyö Donner bu yazının bütün harfleri hakkında beşinci, altıncı ve yedinci asırlarda Asya-ı Vusta'da müstamil olup kısm-i azami meskûkât üzerinde bulunan Pehlevî elifbaları üzerinde tetkikat icra ederek eski Türk yazısının menşei bulmaya çalışmıştır. Fakat bu meselenin kati cevabı tabii ancak Türkistan'da daha birçok kitabeler keşfetmeye muvaffakiyet hâsıl olduktan sonra verilebilir. Ancak bu keşfi memul kitabelerde tesadüf olunacak harflerle Yenisey ve Orhun kitabelerindeki harfler arasında icra edilecek bir mukayese bizi bu yazının müstamil olduğu Mösyö Kalaur tarafından Talas vadisinde keşf [77] olunan ve maatteessüf pek küçük olan kitabede sabit oluyor. Bir de yalnız garp Türklerinde bir tamgacının bulunması ve bu büyük memurun umum Oğuzlar tamgacısı addolunması, ihtimal Türk yazısının menşe-i garbiyesi ile münasebettardır.

Bizim kitabelerde suret-i umumiyyede müşahede olunan imla düzgünlüğü gösterir ki bunların münşisi olan Yolluğ Tigin şayet Oğuzların bilge tamgacısı tarafından mazhar-ı muavenet olmamış ise kendisi herhalde yazı ile büyük bir ünsiyet sahibi olduktan başka tanzim-i muharrirat ile de pek çok iştilal etmiştir. Kezalik bu işlerde kitabelerin namlarına yazılmış oldukları hanların bir hassa-i iştilakleri olup olmadığı hakkında da malumatımız yoktur.

Biraderinin vefatında ihtiyar hanın ve daha sonra pederinin vefatında genç hanın matemini izhar için istimal ettiği kelimeler derin bir his ile meşbudur. Malum olduğu üzere can emniyetini kan davalarıyla ve mal emniyetini aşiretlerin ittihadı ile temin eden göçebe akvamda bhusus harp ve ihtilal zamanlarında karabet-i münasebati daha sıkı bir hal kesbeder.

Kavmin refah ve serveti tezayüt ettiği takdirde ise aşair-i efradi rüesa ve erenleri müstesna olmak üzere kendilerine müstakil birer yurt tesis etmek arzusunu tabii olarak izhar ederler. Bu sebepten han kendi hâkimiyeti esnasında kavmin kesb-i refah ve servet ettiğine alamet olmak üzere küçük biraderlerin ağabeylerini ve oğulların babalarını tanımadığını söylerse biz taaccüp etmeyiz.

Asya'nın göçebe akvamında mukim ahaliye nispeten kadınların daha yüksek bir mevki-i içtimaiyi haiz olduğu malumdur. Bütün ev işleri onlara ait olduktan başka malın muhafazası –istihsali değilse bile- yalnız onlara taalluk eden vazaiftendir. İşte bu meşguliyetler erkekleri onlara tabi kılmış ve her iki cins arasında bir dereceye kadar müsavat hukuku intaç eylemiştir.

Meralar ile saydgâhlar erkeklere aittir, çadırda, hatta hanın otağında kadın hükümandır. Bizim kitabelerde han, babasının ve validesinin beraber tahta cülus ettiğinden bahsediyor; validesine İl Bilge Hatun unvanını tevcih ediyor *ki bu devletin âlim ve hakîm melikesi manasını haiz olabilir* kocası han vefat ettiği zaman iki sabi oğul terk etmiş [78] idi; *biri yedi diğeri sekiz yaşında idi* şehzadelerin terbiyesi tamamıyla annelerine tevdi olunmuştur. Âtideki sözler de herhalde buna delalet eder: *Umay gibi olan Validem Hatun sayesinde biraderim kahraman namını kazandı*. Bununla beraber hanların ve şehzadelerin kadınları, Moğollar zamanında olduğu gibi tahtı ihata eden büyüklerden sonra zikredilmemektedir. Bu gibi ahvalde han yalnız erkek akrabasına müracaat ediyor Kök Tigin'in şecaati ile temin olunan hanedanın selameti mevzubahis olduğu zaman han sülalesine mensup kadınlara hitaben diyor ki: “Sizler, Validem Hatun, hala ve teyzelerim, ablalarım, kadınlarım ve kızlarım; hasılı bütün sultanlar tehlikede idiniz. Ya esaret altında yaşayacak veyahut çadırlarda öldürülüp yollara atılacak idiniz.” Hanın kendi zevcesi ki bilahare kocasının ve büyük oğlunun vefatında idare-i umur-ı devlet hususunda mühim bir nüfuz icra etmiş olmak lazım gelir han onun hakkında tek bir kelime bile sarf etmiyor.

Arz olunduğu gibi taht yalnız erkekler tarafından ihata olunur. Usul-i idare ve hususiyle ümeranın unvan-ı vazifeleri üzerinde inkılab-ı milliyenin büyük bir tesiri olduğu anlaşılıyor. İteres Kağan cülus eder etmez kavmine bir yabgu ile bir şad tayin etti. Çin menabiine nazaran bu makamların her ikisi altıncı asırda Türk devletinde mevcut idi. Bu iki memba Oğuzların şubesinde Türgişlerde dahi görüyoruz: Bilge Han naklediyor ki 721 tarihinde Türgişleri mağlup ederek hanlarını, yabgu ve şadlarını öldürdü. Biz bu iki unvanı Arapların sekizinci asırdan beri mücadeleye giriştikleri Türk akvamında dahi buluyoruz. Taberî daha yedinci asırda Toharistan Türklerinde bir *cabguya* bir de *şad* bulunduğunu zikrediyor. *Cabguyan*ın yabgudan başka bir şey olmadığı anlaşılıyor. Bilahare Karluk kavminin kumandanı ve ihtimal Oğuzların kumandanı dahi yabgu unvanını haiz idi. Şad, Kimek kavminin esatiri hükümdarlarından birisinin ismi idi. Köktürklerin şu'batından Töles ile Tarduş rüesası yabgu ve şad unvanlarını haiz idi yahut Töles üzerine yabgu; Tarduş üzerine de şad hüküm sürerdi.

Kitabelerin müteaddit yerlerinde yüksek memurlar sırasında iki şad zikrolunmuştur. Aşikâr surette burada yabgunun şad gibi telakki edildiği görülüyor. Umumiyetle Han bu [79] makamları en yakın akrabasına tevdi ederdi. İteres Kağan tarafından yabgu ve şad olarak tayin olunan zatlar Çin menabiine göre hanın biraderleri idi. Bizim Bilge Han da eçisinin *amcasının* zaman-ı saltanatında Tarduşların Şadı idi.

Hanın tebaasına hitaben irat ettiği sözlerde umumiyetle evvela kendi akrabası, saniyen diğer beyler, salisen basit halk zikrolunuyor. *İnki künim oğlanım* veya *arğa künim oğlanım* sözleri bilaşüphe hanedan saltanat azasına delalet ediyor; bunların başında ise handan sonra gelmek üzere iki şad bulunurdu. Uğuş ve uğış kelimesi ile Thomsen'in zannettiği gibi hanedana mensup birinin veya Radloff'un fikrine nazaran hana tabi bir prensin kastedildiği pek vazıh değildir.

Zadegân üç sınıfa münkasim idi:

1. Şadpıtlar, 2. Tarkanlar, 3. Buyuruklar. Bu üç sınıfa ve ihtimal yalnız ikisine mensup olanlar bey tesmiye olunurdu. Kitabenin maatteessüf bozukça bir yeri merasim günlerinden tahtın sağ tarafının Şadpıtlar tarafından iştilgal edildiğini gösteriyor. Tahtın sol tarafında Tarkanlar ile Buyuruklar duruyorlar veya oturuyorlardı. Radloff hükmediyor ki şadpıtlar asıl zadegân olduğu halde tarkanlar ifa ettikleri hizmetlerden dolayı hanın tevcih ve ihsanları ile mevki-i iktidara yükselmiş avama mensup zatlar, buyuruklar ise hanın yüksek memurları idi. Radloff'un şadpıtlar hakkındaki bu fikrine muvafık veya muhalif bir şey söyleyebilmek için maatteessüf kitabelerde hiçbir delile destres olamıyoruz. Esasen kelime yalnız bir defa yeni hanın cülusu münasebetiyle arz-ı biat etmek üzere zadegân murahhaslarının geldiği beyan olunurken zikredilmiştir. Kitabenin bizim için pek mühim olan bu mahalli dahi maatteessüf gayet bozuktur. Evvela başta Köl Çor olmak üzere Tarduş aşiretinin sonra başta Apar Tarkan olmak üzere Töles aşiretinin şadpıtları zikrolunuyor.

Bunları takip eden kelimeler okunamıyor; fakat bu bozuk kelimelerden sonra gelen sözler gayet vazih olarak iki buyuruk zümresinin zikredildiğine delalet ediyor. Bir zümrenin başında Tarkan ile Tonyukuk Boyla Baga Tarkan diğer zümrenin [80] başında ise Bey Köl Erkin bulunuyor. Bu zata ilk buyuruk denilir ki ağleb-i ihtimal hanın has buyuruğu manasınadır. Burada da vazihen anlaşılıyor ki Tarduş buyurukları Töles buyuruklarından ayrı tutulmuş ve o suretle zikredilmiştir. Sarihen müsteban olunuyor ki Tarhan kelimesi Radloff tarafından kabul edildiğine göre Türkçenin maruf Tarhan kelimesinin aynıdır. Moğollar Çingiz ve halefleri zamanında bu nam sadece fertlere değil, belki tekmil şehirler ve vilayetler ahalisine

verilirdi. Ve birtakım hukuk ve imtiyazat ile bahusus vergilerden muafiyet ile merbut idi. Kelimenin kitabelerdeki istimaline göre tarkanların *tarқан* ayrı bir sınıf teşkil edip etmediği pek şüphelidir; tarkan ve buyuruk kelimelerinin her ikisinin birden istimal edilmiş olması da mümkündür. İşte buyuruklar ve işgal ettikleri makam hakkında fikrimizi arz ettik. Yabgu ve şad unvanları gibi buyuruk unvanı dahi Türklerin garp şubesinde, Türgiş Han'ın nezdinde mevcut buluyoruz.

Bahsolunan zattan Çin menabiinde yalnız Bilge Han'ın kayınpederi ve birinci müşaviri *veziri Tonyukuk Çince yazı ile Ton-yun-ku* zikrolunmuştur. Bizim kitabelerde Apar Tarkan ikinci bir defa olarak hem de bütün unvanıyla *İnançu Apa Yargan Tarқан* şeklinde zikrolunmuştur. Tarduşların Köl Çor'u da kitabelerden birinde *şu-ritü-temir* suretinde muharrer olduğu zannolunur.

İşte bu suretle yeni hanedan saltanatı da tealisini tamamıyla halkın aşağı tabakalarına medyun olduğu halde bariz bir zadedânlık ile muhat görüyoruz. Şüphesiz bu Türk devletindeki zadedânlık azamet ve cebr ve şiddetten arı idi. Halk da bilahare Moğollar zamanında olduğu gibi hakaretle muamele görmezdi. Bir veçhe maruz il tutmak yani devlet tesis etmek hususu umum millete isnat olunuyor ki idi oksuz ve bey idi yok ırmış tabirlerini Radloff'un düşündüğünden başka tarzda tercüme etmek lazım gelse bile herhalde bundan bir demokrasi fikrinin mündemiç olduğu sabit oluyor. Çingiz Han'a ve onun haleflerine muhalif olarak Bilge Han yalnız kendi akrabasının ve en yüksek zadedânın muavenetine müracaat etmekle iktifa etmiyor; daima beylerin yanında millet dahi zikrolunmaktadır. Moğol hanı devlet tesis ederek yakın akraba ve taallukatını mal ve servete [81] nail etmek ve halkı taht-ı itaatte bulundurmakla iftihar ederken Bilge Han *az milleti çok, fakir milleti zengin* kılmayı kendi cülusunda *içerde aşsız, dışarda tonsuz yani esvapsız* aç ve çıplak olan milleti müreffeh bir hale getirmeyi kendisi için en büyük meziyet addediyor. Han mezarlarının Moğol hakanlarının türbeleri gibi halktan gizli tutulmaması da pek ehemmiyetlidir. Bütün millet abide üzerinde muharrer olan

hükümdarının hitabesini okumaya davet olunuyor. Bundan evvel de halkın han mezarlarına takarrüp edip edemediği yoksa bu adetin demokrat hanedan ile beraber ittihaz olunduğu suali varid-i hatır olursa da buna ancak Køl Tigin abidesinden daha eski han mezarları keşfolunduktan sonra bir cevap verilebilir. Bu hususta Klementsü vesairleri tarafından icra edilen tebligat ve tetkikat bizi şimdiye kadar hiçbir neticeye isal etmemiş ise de eski hanedanlar hanlarının İlteres Kağan ailesinin makberesinden daha az kabil takarrüp mahallerde metfun olduklarına hükmedilebilir.

Kitabelerimizin başlıca muhteviyatı, arz olunduğu üzere Töles ve Tarduş kavimlerinin hükümdarı tarafından icra edilerek yeni hanedanın hâkimiyetini umum Moğolistan'a ve hemcivar memleketlere neşr ve teşmil etmeye hizmet eden muharebatın tasviri teşkil eder. İlteres Kağan cenuptan Çin'e, şimalden düşman kalan Oğuzlar kısmına kendisini müdafaa etmek mecburiyetinde idi. Bu düşmana Oğuzların reisi Baz Kağan tesmiye olunuyordu. Çinliler dahi yeni hanın dokuz aşiret kitabelerdeki Dokuz Oğuz karşı icra ettiği muharebelerden bahsediyorlar fakat onların reislerinin adını zikretmiyorlar. Baz Kağan bizim Türk hanının en büyük hasmı idi: İlteres Kağan'ın merasim-i tedfiyesinde Türk âdetince kahraman tarafından mağlup edilmiş düşmanları temsil etmek üzere namına dikilen taşların balbalların başında bu düşmanın heykeli bulunuyordu. Hanın sair düşmanlarından ise Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatar, Kıtaylar ve Tatabiler zikrolunmuştur.

Kırgızlara malum olduğu üzere o zaman Yenisey'in membaları cihetinde ikamet ederlerdi. Memleketleri kitabelerin bir mahallinde Kökmen yiri suyu olarak gösterilmiştir. Türk ordusu Kırgızlara karşı icra ettiği seferde Kökmen Dağı'nı aşmaktan; Thomsen'in ve Radloff'un reyine göre Kökmen kelimesinden Taŋgnu-Ula'yı veya Sayan Dağı'nı anlamak [82] icap eder. Bize ancak birinci faraziye mümkün görünüyor: İran müellifi Gerdizi'ye göre Türklerin Kökmen Dağı'nı Dokuz Oğuz memleketinden şarkî Türkistan'dan Kırgızların memleketine giderken aşmış olmaları iktiza eder. Beşeriyat fennince de Kırgızlar Türk akvamına mensup değildi.

Bu hususta Gerdizi'nin beyanatı Çin menabiine tamamıyla tevafuk etmektedir. Harici kıyafet ve şemailerinin tavsifine göre Kırgızlar aslen Aryani akvamdan madut olmak lazım gelir; anane onları İslavların akrabasından bir kavim olarak göstermektedir.

Kurikanlar Çin menabiine göre Baykal Gölü'nün şimalinde ikamet ederlerdi. Bu kavmin bugünkü Rus İrkutsisk vilayetini de işgal etmiş olmaları icap eder. Daha eski zamanlara ait ahvalden bahsederken kitabeler bu kavme üç Kurikan namını veriyor. Bu kavmin aslı nesli hakkında hiçbir ize malik değiliz. Elyevm bu kelimeye yalnız Moğolcada hurina ve harf-i Tengri ile ħurigan şeklinde tesadüf ediyoruz. Bu lisanda koyun manasına gelir. Moğollar, Cengiz ve halefleri zamanında bu kelime hatta ism-i adetle beraber şahıs adı olarak kullanılmıştır. Mesela Çöçi'nin en büyük şehzadesi Ordu'nun bir hafidi beş kurikan ve üç kurikan namında iki erkek çocuğa malik idi.

Tatarlar burada Thomsen'in hakkıyla mülahaza ettiği üzere birinci defa olarak tarihe dâhil oluyorlar. (Çinliler onları ancak dokuzuncu asır dâhilinde zikrederler.) Burada ve Urzeiv'e ait mebhasta bu kavim Otuz Tatar namıyla yâd olunuyor. Başka bir mevkide Dokuz Tatar hanın düşmanı olan Oğuzlarla müttefik olarak zikrediliyor. Aşikâr bir surette bu iki isim aynı kavmin iki kısmını irae eder. Thomsen'e göre Tatarlar şark ve cenub-ı şarkî cihetlerinden Baykal Gölü'nden Yablunevi Dağı'ndan Hingan Dağı'na kadar, cenup cihetinden ise ancak Kerulen Nehri'ne kadar olan havalide ikamet ederlerdi. Bu son faraziyenin neye istinat ettiğini biz vazıh olarak göremiyoruz. Bize göre Tatarların bir kısmı Moğollar zamanında asıl Tatarların memleketi olarak maruf olan bu Nirnur Gölü'nün etrafında daha o vakitler ikamet etmiş olabilirlerdi. Herhalde biz bu Tatarları aksi sabit oluncaya kadar beş asır sonra namlarını Asya ve Avrupa dâhilinde dehşetle neşreden büyük milletin ecdadı addedebiliriz.

Kıtaylar ile Tatabılar görüldüğüne nazaran Mançurya'nın en büyük kısmını iştilgal ederlerdi [83] Tatabı adı Çin menabiinde hiç geçmiyor. Thomsen bu kavmin Çince Hi namıyla yâd olunduğunu farz ediyor; çünkü bizim kitabelerde Tatabı kavmi daima Kıtay kavmiyle beraber zikrolunduğu gibi Çin tarihlerinde de Hi kavmi daima daima Kıtaylarla beraber olunmaktadır. Bu faraza sahih olduğu takdirde Tatabılar Kıtayların garbında ihtimal cenub-ı garbiyesinde ikamet etmiş olmak icap eder. Hakikaten bizim kitabelerin diğer bir mevkiine göre Tatabıların memleketi Hingan Dağı'na kadar mümtet olurdu.

Mervi olduğuna göre İlteres Kağan on sene imtidat eden zaman-ı saltanatında kırk yedi harp seferi açmış, yirmi muharebe icra etmiş ve bütün düşmanları yenmiştir. Anlaşılan bu mesut muharebeler kendisine yalnız Çin menabiinde tesadüf olunup Kitabelerde mezkûr olmayan Kutluk Han *Bahtiyar Han* lakabını kazandırmıştır.

Bu hükümdarın vefatında iki oğlu ancak sekiz, yedi yaşlarında idi. bu sebepten dolayı makam-ı saltanat Çinlilerin Meçeu namını verdikleri müteveffanın biraderine intikal etti. Bilge Kağan amcasının ahd-i hükümdarisini ahiren zuhur eden inkılaba rağmen hayırkâr olarak tavsif ediyor. Türk milletini yükseltmiş, fakirleri zenginleştirmiş, az milleti çoğaltmış... Çinliler Meçeu'nün şarktaki muharebatından bir tafsil bahsediyorlar. Bu muharebelerde han, Çin ile Kıtay arasındaki husumetten pek güzel istifade etmek yolunu bulabilmiştir. Bizim kitabeler bu zaman saltanatın vakayından ancak hanın iki yeğeninin iştirak ettiklerini zikrederler. Bu vakayın birincisi 708 tarihinde iki şehzadenin büyüğü olup Çinliler tarafından Mekilyen tesmiye olunan prensin Tarduş kavmine şad tayin olunması teşkil eder. Han her iki yeğeniyle beraber 25 harp seferi açmış ve yirmi üç meydan muharebesi vermiştir. Bu seferler cenuptan Yeşil Çay'a (başlayan Huang Hu'ya) ve Çin'in Şantung vilayetine, garptan Demir Kapı'ya şimal-i garptan Kırgız memleketine kadar sevk ve icra edilmiştir. Bilhassa atideki esfar-ı harbiye tezkâr edilmiştir:

1. Mekilyen (Bilge Han) tarafından Tangutlara karşı 711 tarihinde icra olunan gazve.

2. Garpta Soğdak kavmine karşı sefer 712 bu sefere şehzadelerin her ikisi, Bilge Han ile Köl Tigin iştirak etmiştir. Soğdak kavminin ikamet ettiği memleket hakkında [84] evvelce bahsetmiş idik. Soğdak kelimesinden önce Altı Çub kelimesi zikrolunmuştur. Aşikâr surette anlaşılıyor ki bu son kelime Soğdak kavmiyle müttefik diğer kavmin ismidir. Muhakkak bu muharebe Türgiş kavmine karşı icra edilen muharebat ile münasebettar olup gerek kitabelerin diğer mahallinde herak Çin menabiinde tezkâr olunmaktadır. Kitabelere nazaran Meçeü Türgiş Hanı'na kendine tabi bir prens nazarıyla bakmaktadır. Lakin cehalet sebebiyle bu kavim hataya düşerek bu yüzden hanları, buyuruk ve beyleri mahvolmuştur. Bunun üzerine ecdatları tarafından fetih ve işgal olunan yer su hükümdarsız kalmasın diye Meçeü o memleketi taht-ı hükmüne almıştır.

3. Bismil yahut Bismil kavmine karşı 713 tarihinde sefer. Bu kavim Çinliler tarafından Pa- Si- Mi olarak gösterilmektedir. İkamet ettikleri yerler daha ziyade tayin edilmiş değildir. Bu aşiretin reisi İdi Kut unvanını taşıyordu ki buna biz tekrar Moğollar zamanında Beş Balık Uygurlarında tesadüf ediyoruz. Bu reis dahi hana tabi bir prens olarak gösteriliyor. Kezalik buna karşı icra olunan sefer kendisi vazifesini ifa etmediğinden ve vaktiyle icap eden haracı hamil olan kervanları yola çıkarmadığından dolayı ihtiyar edilmiştir.

4. Mekilyen Bilge Han'ın Beş Balık'a karşı seferi 714. Bu sefer Çinliler tarafından zikrolunmaktadır; Çin tarihlerinin verdiği malumata nazaran bu seferin riyasetinde Meçeü'nün oğlu bulunuyordu. O zaman şehir Çince Pe-tin yani şimal vilayet merkezi tesmiye olunup bir Çin hudut muhafızının merkez-i idaresi idi. Bu muhafız göçebe Türklerin hücumuna karşı muvaffakiyetle müdafaada bulunmuştur. Türk ordularının bir kısmı bir daha hanın nezdine avdete cesaret etmeyerek Çin

hudutlarında ihtiyar-ı ikamet eylemiştir. Bizim kitabeler de altı defa tekrar eden hücumlara rağmen Beş Balık şehrinin zapt edilmediğini tasdik eyliyorlar. Kitabeler müellifi tarafından bu muharebelerin nasıl tasvir ve adem-i muvaffakiyetin ne suretle izah edildiğini layıkıyla tayin etmek mümkün değildir çünkü kitabelerin o mahalli gayet bozulmuştur. Metnin Radloff tarafından icra edilen tashih ve tamiratını kabul ettiğimiz takdirde anlıyoruz ki han, düşmanı açık meydan muharebelerinde mağlup ettiğini yalnız müstahkim şehrin mukavemet ettiğini, fakat ahali adaletine istinat ederek kendi arzularıyla kendisine teslim olduğunu iddia ediyor. [85]

5. Karluklara karşı sefer 715. Çin menabiine göre bu kavim o zaman Kırgızların garb-ı cenubiyesinde, bilaşüphe Altay'da ve elyevm semi palatinsk denilen havalide ikamet ederdi. Sekizinci asrın nısf-ı ahirinde daire-i hâkimiyetlerini cenuba doğru tevsi ederek merkez idaresi Çü nehrinin mecra-ı ulyasında kâin olan zikudret bir devlet tesisine muvaffak olmuştu. Bu sebepten Karluk namı Arap tarihlerinde dahi kesretle zikrolunmaktadır. Bu kavmin reisi gerek Çin gerek garp manabiine nazaran yabgu veya cabguya unvanını hamil idi. Bizim kitabelerde Karluk kavminin riyasetinde bir ilteber bulunmektedir. Bu unvana biz başka aşiretlerde Uygurlarda ve Az kavminde dahi tesadüf ediyoruz. Bu sebepten bu kavimlere kağanlık millet namına mukabil olarak ilteberlik millet namı verilmektedir. Han, amcası zamanında icra olunan bu muharebeyi kendi tarafından Karluk kavmine karşı açılan esfar-ı harbiyeyi naklederken zikrediyor.

Karluklara karşı 715 tarihinde ihraz olunan muzafferiyet Tamağ Dağı veya membaı civarında kazanılmıştır. (Radloff tarafından metnin bu noktası tımağduğ suretinde tashih edilmiştir). Bu muharebeye hem Mekilyen Bilge Han hem de Köl Tigin iştirak etmiştir. Çin menabiine nazaran Meçeü birkaç defa Karluklara karşı ihtiyar-ı sefer etmiş ve bu muharebelerde Çin hükümeti bu kavme muavenette bulunmuştur.

6. Kırgızlarla muharebe. Tarihi tayin edilememiştir. Çinliler bize bu muharebe hakkında hiç malumat vermiyorlar. Kırgız sergerdelerinden Bars Bey, Meçeü'den han unvanını ahzetmiş Mekilyen *Bilge Han*'ın bir hemşiresi de ona tezviç edilmiş idi. Lakin sonradan yanıldığından, isyan ettiğinden kahr ve gazaba uğramış, mahvedilmiştir. Milleti kulluğa cariyeliğe düştü. Kökmen yeri suyu sahipsiz kalmasın diye de Türkler memleketlerini almış, baki kalan kavim ve aşiretine nizam vermiştir. Kırgız hanının heykeli de bilahare Meçeü'nün mezarına balbal olarak dikilen taşların *abidelerin* başında bulunuyordu. Bu sebepten Kırgızlara karşı icra olunan muharebenin Türkler için büyük ehemmiyeti haiz olduğu anlaşılıyor. Kitabelerde buna dair pek az bir malumat verilmiş olmasının sebebi ise iki şehzadenin bu muharebeye iştirak etmemiş olmalarıdır.

7. Bu aynı zaman zarfında şarkta dahi bir muharebe icra edilmiştir. Çin menabiine nazaran [86] bu muharebede Meçeü Kıtayları kendi hükmü altına almıştır. Bizim kitabeler ise yalnız hanın *Kadırkan Yişni astaran* kavminin bir kısmını orada iskân ettirdiği ve o memlekete nizam *tüzük* verdiğini haber veriyor.

Çin'e karşı olan muharebat ki ona karşı pek az malumatı haizdir. Hâlbuki Çin tarihleri tabiatıyla bu muharebeleri tafsilat-ı mahsusa ile tasvir etmektedirler. Kitabelere göre evvelce de görüldüğü üzere, Türkler bu esfar-ı harbiyede Şan-dun eyaletine kadar ilerlemişlerdi. Bu müteaddit muharebelerden yalnız biri, 712 tarihinde vukua geleni, zikredilmiştir.

Bu muharebede Meçeü, Mekilyen ve Köl Tigin kumandası altındaki Türk ordusu 50 bin mevcutlu bir Çin ordusunu mağlup etmiştir. Bu ordunun kumandanı Ong Tutuk isminde idi. Thomsen bu ismin birinci *ong* hecesini Çincenin kral manasına gelen *vang* kelimesinin aynı farzediyor. Moğollar zamanında dahi İran muharrirleri *vang* yerine *ong* yazarlardı. Mösyö Kahun da diğer bir izah teklif ediyor. Bu muharrir *ong* kelimesi ile Çin'e doğrudan doğruya mücavir havalide ikamet eden

Ongut kavminin ismi arasında bir mukarenet taharri ediyor. Malum olduğu üzere Moğollar sedd-i Çin'e *ongu* namını veriyorlar. O halde *ongut*, *ongdan* değil *ongudan* müştak olup bundan Kahun'un reyine muhalif bir netice çıkabilir. Tutuk kelimesi Thomsen'e göre hiç olmazsa bu mevkide Çinlilerin hudut kumandanlarına, hatta Türk neslinden olanlara tevcih ettikleri Tü-Tü unvanının aynıdır. Unvanın Çince bir cevherden mi yoksa Türkçenin *tukmak- kurmak* ve *idare etmek* fiilinden mi müştak olduğu bizce malum değildir. Fakat *tutuk* kelimesi Türk unvanı olarak bizim kitabelerde ve İslam tarihlerinde defaatle kullanılmıştır. O halde iptidaen bu iki unvan arasında bir münasebet olmasa bile bihare tutuk ile tü-tü kelimeleri halk nazarında iştikaken biri birine mukarin addolunabilmiştir. Çin hudut kumandanının Türklere karşı icra ettiği muharebeler evvelce de gördüğümüz gibi 712 tarihinde Han tarafından Soğdak memleketine karşı icra olunan muharebelerle herhalde münasebettar olmak lazım gelir. Mösyö Parker ise ong tutuk'u Çin'in generali Vang Yesun ile bir tutmak istiyor ki ismi birinci defa olarak 720'de tarihlere geçmiştir. Filvaki Çin menabiinin 720 tarihinde naklettiği hadisat ile burada tasvir [87] olunan vakayı' arasında büyük bir müşabehet vardır; (Vang Tesün) birçok aşairi ve bunlar miyanında Şarkî Türkistan'da Bismil kavmini Türklere karşı tahrik etmişti. Türkler de gerek garp düşmanlarını gerek Çin ordusunu mağlup etmeye muvaffak olmuştu. Bu kabil vakayı' ve tahrikât başka seferler de huduse gelmiş olabilir. Türklerin Karluklara karşı ihtiyar ettikleri muharebelerde de Çinlilerin Karluklara ibraz-ı muavenet ettiklerini az evvel görmüş idik. Meçeü'nün sal ve vefatı olan 712 tarihinde vukua gelerek kısa bir zaman için Türk devletinin büyük bir zaafını intaç eden vakayı' mufassal surette nakl ve tasvir edilmiştir. Çin menabiine nazaran Meçeü ihtiyarlık zamanında tebasına karşı zalimane davrandığından kendi kavminden büyük bir kısım Çin memalikine ihtiyar-ı hicret etmiştir. Bu esnada han şimalde hal-i isyanda olan Dokuz Oğuz'a karşı icra-yı sefer etmişti; Tula Pa-ye-ku, kitabelerde Barku kavmini mağlup etmeye muvaffak oldu. Lakin avdetinde bu aşirete mensup erhas tarafından tutularak katledilmişti, başı da Çin'e götürülmüştü. Hanın

vefatından sonra ihtilal zuhur etti. Asilerin başında müteveffanın yeğeni Köl Tigin bulunuyordu. Evde biraderi Mekilyen Bilge Han'ı tahta iclas etti. Meçeü'nün oğlu ve bütün yakın taallukatı katledildi. Yalnız Bilge Han'ın kaynatası ihtiyar Tonyukuk bu katliamdan hariç bırakıldı.

Kitabelerde Oğuz kavmi kendi hatasıyla hanına ve devletine karşı hareket etmiş olmakla itham ediliyor. "Sana muharebe hevesi nereden geldi? Seni kim perişan etti? Sana salah muhabbeti nerden geldi de seni dalalete sevk etti? Sen mübarek Ötüken-Yış kavmi kâh şarka sefer ederek kâh garba sefer ederek ve her sefer ettiğin memlekette gördüğün ilk şu olmuştur: Kanın su gibi aktı, kemiklerin dağ gibi yığıldı. Güçlü oğulların kul, temiz kızların cariye oldu. Akılsızlığın sebebiyle fenalığın sebebiyle hakan amcam helak olmuştur."

Burada hanın vefatı, milletin nankörlüğü, akılsızlığı ve fenalığı ile ta' lil ve izah ediliyor. Kitabenin diğer bozuk bir yerinde ise Thomsen'e göre hanın kabahati itiraf ediliyor. Başına gelen bu felaket yalnız kavminin nankörlüğünden ileri gelmiş addolunmayıp belki kendi amelinin bir ceza-i sezası olarak gösteriliyor. Aşikârdır ki kitabeler burada bir hanın hatasından ve Oğuzların Çin'e karşı icra ettikleri meşum seferlerden bahsediyorlar. Hemen [88] bunu müteakip olarak da han kendi cülusundan bast-ı makal ediyor. O halde han, şayet kendi amcasını Tanrı tarafından terk olunan bir günahkâr olarak göstermiş olsaydı kendi kendisine büyük bir tenakuza düşmüş olacaktı. Eğer burada Radloff da kabul ettiğine göre muvakkaten mevki-i iktidara irtika etmiş bir hanın hatasından bahsolunuyorsa o halde bu han Meçeü'nün kendisi değil olsa olsa oğlu olmak lazım gelir.

Han, kitabelerde kavmin ana vatan olarak ormanlı dağları terk edip Çin'e hicret etmek hususundaki karar-ı meşumundan bir tafsil bahsediyor ki Thomsen bu kısmı bütün metne bir mukaddime gibi telakki ediyor. Vatanda kalanların menafii de gayet canlı ve büyük kuvve-i iknaiye ile tasvir edilmektedir. Kavmin anavatanı ve

hanın mukarrer hükümeti olmak üzere Ötüken Yış addediliyor. Radloff'un reyi bu nam tahtında Orhun membalarından Kosgul Gölü'ne kadar imtidat eden bütün dağlık arazinin kast edildiği merkezindedir. Reşidüddin'e göre Orhun nehrinin membalarını teşkil eden on dereden biri Ötüken namını haizdir. Radloff ile Thomsen kitabelerin bahsettiği Ötüken ile bu kelimeyi yaklaştırıp aralarında büyük bir münasebet görüyorlar. İhtimal bu nam Orhun'un memba taraflarında kâin bir dağa da verilirdi. Thomsen, Ötüken kelimesini bir de altıncı asırda hanların mukarrer hükümeti olan tü-kin Dağının müradifi olarak kabul ediyor. Muahhir zamanlarda bize Çin tarihinde Ö-te-kyen ve Yü-tü-kün dağ isimlerine tesadüf ediliyor? Thomsen'in kitabında işar edildiğine göre Parker'in reyi bu isimlerin iki dağ irae ettiği bunlardan birinin Orhun kurbunda, diğerinin Koko-nur şimalinde ve büyük çöllük cenubunda kâin olduğu merkezindedir. Ö-tü-kyen Dağı ile Kun (Orhun) nehri arasındaki memleket bilahare de Türk akvamının asıl anavatanı olarak kabul edilmiştir. Hanın bahsettiği dağ herhalde Büyük Çöl'ün cenubunda değil, şimalinde kâin idi.

Hanın nazarında Ötüken Yış il tutmak devleti idare etmek için en muvafık memleketdir. Oradan azim harp seferleri ihtiyar etmiştir. şarktan şan-dun eyaletine hemen denize kadar; cenupta Dokuz Ersin'e... hemen Tibet'e kadar. Garptan Demir Kapı'ya şimalden yer Bayırku memleketine kadar ordular göndermiştir. Bu isimlerden yalnız Dokuz Ersin kavminin namı tamamıyla meçhul olup bizim kitabelerin dahi hiçbir yerinde zikredilmemektedir. [89] Bu gazveler Türk milletine muhtaç oldukları şeyleri temin edebiliyordu. Fakat gazvelerle değil medeni memleketlerle ezcümle Çin ile akdedilecek dostane münasebet ile de kıymettar emtia ve emval kazanmak mümkündü. Lakin Çin ile başlayan ticari münasebet göçebe bir kavim olan Türklerin kudret ve satvetine büyük bir muhatara teşkil ediyordu. Çin emtia-i nefisesiyle açık ovaya, Çin hududuna cezbedilen dağlar, ovalar çocukları yavaş yavaş hürriyet ve istiklallerini kaybediyorlar veya bir ihtilal neticesinde Çin asakiri tarafından mahvedilebiliyorlar. Bu sebepten han kavmini Çinlilerin tatlı

sözlerime ve yumuşak kumaşlarına kapılmamak için ikaza çalışıyor. Teessüf olunur ki bu mühim mevkiin birçok kelimesi okunmuyor. Ve hanın tembihatını kelime be kelime takip edemiyoruz. Mamafih manen suret-i umumiyyede müstefad olabilmektedir. Çinliler Türklere çok miktarda altın, gümüş, sert müskirat ve ipek mensucat verirlerdi. Bu sayede uzak aşiretleri kendilerine cezbederlerdi. Çin hududuna yakın havalide dolaşan aşiretler medeniyetin rehavet-bahşa tesirâtı altında kalmıştır. *İyi bilge kişiler ve iyi alpler (kahramanlar)* bittabi metanetlerini muhafaza edebilmişlerdir. Lakin kara budun kitle-i avam bu kıymetli eşyanın cazibesine mukavemet gösterememiş ve hanın atideki tembihatına kulak asmamıştır. *“Türk milleti senin için helaktır! Eğer cenuba kara dağların bulunmadığı yerlere, açık ovaya göçer konarsan sen helak bulursun!”* Hanın halkı hırs ve tamah sevki ettiği için sarf ettiği atideki sözlerin tesiri daha büyük olmuştur: *“Uzakta oturanlar fena mal verirler, yakında oturanlar iyi mal verirler”*. Cahil halk bu gibi tembihata tabiatıyla daha ziyade kulak asar, hanın hiss-i milliyi ve umumun vatanperverliğini tahrik için söylediği sözler ise tesirsiz kalır: *“Türk milleti, her nereye göçecek olursan orada mahvolmak muhatarasına maruz kalırsın. Lakin memleketinde kalırsan etrafa kervanlar gönderirsin. Ötüken Yışı’nda nefis metalar yoktur lakin endişe de bulunmaz. Orada oturursan ilelebet il sahibi kalırsın.”* Bu tembih takip olunmamıştır. Milletin daha büyük bir kısmı Çin’e hicret etti ve gördüğümüz gibi gurbet diyarında halleri iyi bir akıbeta düşer olmadı.

Kitabelerin bu mühim fıkrası bize hanın veya müşavir (vezir)lerinin ahval-i siyasiyeyi ne kadar doğru muhakeme ettiklerini gösterir. Sakin ve medeni milletlerin servetleri daima Çin hudutlarında [90] olduğu kadar İran ve Rum âlemlerinde dahi Moğolistan’ın, Türkistan’ın ve şarkî Avrupa’nın göçebe kavimleri için büyük bir cazibe teşkil etmişlerdir. Hunlar, altıncı asır Türkleri ve daha sonraları Moğollar gibi handa şimdi karşısında zayıf bir Çin hükümeti görse de suhuletle fakir vatanını terk ederek Çin’in zengin ovalarına inmeye karar verir. O memleketi ve hiç olmazsa bir

kısmını zîr-i hükmüne alırdı. Fakat hakikat-i hal başka surette tecelli etmişti. Tang sülalesinin nüfuz ve iktidarı henüz kırılmamıştı. Yeni Türk devleti vüsat-i azimesine rağmen ondan evvel tesis etmiş olan ve daha sonra tesis eden cesim göçebe akvam devletlerine muadil bir kudret ve satvet sahibi değil idi. Mamafih Türk kavmi kendi harbî meziyetleri ve vatanın resanet-i tabiiyesi sayesinde yalnız hürriyet ve istiklalini muhafaza etmekle kalmayıp komşu medeni devletlerin ziyanına olarak kesb-i servet dahi edebilmişlerdi. Lakin bu müsaade-i şeraitten ayrılıp da Çin hududuna yerleşmiş olsaydı Çin medeniyetinin tesiri ve Çin hükümetinin nüfuzu altında kalmaktan kurtulamazdı. Bilge Han'ın Türk kavminin bütün bunları ne kadar hakimane mülâhaza ettiğine Çinliler dahi şهادet ediyor. Mekilyen Bilge Han kendi memleketinde Buda ve Lausta namına iki mabet inşa etmek arzusunda idi. İhtiyar Tonyukuk, kendisine ispat etti ki iki mezhep kavmin harbî dehasına hanel getirecek ve bundan en muhataralı avakıp zuhur edebilecektir. Türk kavmi Çin ahalisinin ancak yüzde biri olduğu halde yalnız harbî meziyetleri sayesinde ehemmiyet-i faikasını kazanmış ve muhafaza edebilmiş idi.

Amca çocuklarının taraftarları olan muharebat ve onların vefatı han tarafından zikredilmiyor. Mamafih (Bozuk olan 35 fıkrası da buna delalet edebilir.) han kendisine Tanrı tarafından gönderilen nazarıyla bakıyor, kitabede kendisine Tanrı inayetiyle tahta cülus etmiş Tanrı gibi Bilge Türk Kağanı namını veriyor. Mukaddima Tanrı devletlerin vahib-i hakikisi olan Tanrı, kendi ebeveynlerini Türk kavminin nam ve şöhreti (adı küsi) mahvol[ma]sun diye yükseltmiş olduğu gibi şimdi de aynı maksatla kendisini, onların oğlunu hakanlığa intihap etmiştir. Vaktiyle olduğu gibi şimdi de devletin mevcudiyeti düçar-ı tehdit oluyordu. Millet geçirdiği felaket esnasında aşsız donsuz (yemeksiz esvapsız) kalmış idi. Çin'e hicret edenler de çıplak, yalın ayak veya yaya olarak vatanlarına geri döndüler. Kardeşinin ve iki şadının muavenetiyle [91] Han milletin refahını temine muvaffak olmuştur. Geceleri uyku uyumamış, gündüzleri istirahat etmemiş; her cihete ve her memlekete karşı

yirmi iki sefer harp açmak mecburiyetinde kalmış; bu sayede ölmek üzere bulunan millet dirilmiş, esvapsız kalan halk giyinmiş kuşanmış, fakir olan millet zengin olmuş; az olan milletin miktarı çoğalmış ve bütün düşmanlar zîr-i hâkimiyetine inkıyat etmiş.

Çin tarihleri ve bizzat kitabelerde meşhûr olan cereyan-ı ahval bize gösteriyor ki han hiç olmazsa ilk zamanlarda halkın refahından ziyade kendi tac ve tahtını temin ve takviye için muharabeler açmak mecburiyetinde kalmıştır. Garbda Türgişler kendilerine mahsus bir hanın zir-i idaresinde olarak ilan-ı istiklal etmişlerdi. Şarkta daha birkaç sene için akd-i musalaha etmek ümidi mefkut idi. Çin'e göçen müfrezeler çok geçmeden tekrar hanları nezdine avdet ettiler. Çin'de kalan Türkler Çin memurlarından gördükleri tazyikat üzerine Büyük Çöl'ün cenubundaki memleketi terk ile tekrar eski vatana döndüler. Mamafih 817 tarihinde kitabelerden de istihraç ettiğimiz gibi kavmin bir kısmı yine Çin'e hicret teşebbüsünde bulunmuştur. Şimalde ikamet eden Oğuzlar hanın iktidarına tabi olmamış, han da uzun zamanlar cenuptan Çin'e, şimalden kendi kavimdaşlarına karşı hal-i müdafaada bulunmak mecburiyetinde kalmış idi.

Kitabeler 712 tarihinde Çin'e karşı icra olunan bir seferi haber veriyor ki buna gerek Mekilyen Bilge Han gerek Köl Tigin iştirak etmiştir. Çaça Sengün kumandası altındaki 80000 mevcutlu bir Çin ordusu Türkler tarafından mağlup edilmiştir. Çin tarihleri bu muharebeyi zikretmiyor; vakıa bahsolunan Türklere karşı iki meydan muharebesi kaybetmiştir. Fakat bu muharebeler Çin menabiinde 706 ve 707 tarihlerinde vukua gelmiş gibi gösteriliyor. Aynı sene zarfında şimalde Türki Yargun Gölü civarında Uluğ Erkin kumandası altında bulunan bir Bayırku kavmi mağlup edilmiştir. Kitabelerde bu harbin amca zamanında mı veya yeğen ahd-i saltanatında mı icra edildiği istihraç edilemiyor; ⁵⁶ (*) Herhalde bu harp Çin'e karşı icra olunan muharebeden muahhar olarak vukua gelmiştir. Burada ismi geçen gölün

⁵⁶ Bu tehalüf Türk sayılarından ileri geliyordu.

hangisi olduğunu tayin etmek mümkün değildir. Kezalik burada ismi sebkat eden şahsın (Uluğ Erkin) Meçeü'nün katlinde zi-medhul olup olmadığı malumumuz değildir.

[92] Aynı tarihlerde, Thomsen'e göre 717'de, Oğuzların Çin'e firarı vukua geldi. Han bu kavgayı tahta cülusuyla beraber zikrediyor, aynı sene zarfında şimalde Selenga Nehri'nin mansap cihetinde bir harp seferi daha icra olunmuştur; asi Oğuzların evleri barkları tahrip edilmiştir. Bu havalide hanın Uygurlara tesadüf ettiği zannolunuyor ki bu kavim bir İlteber riyaseti altında bulunuyordu. Bu seferin ganayımı mühim olmak icap eder çünkü han Türk kavminin evvelce aç olduğunu fakat kendisi iğtinam ettiği davar sürüleri ile onu müreffeh bir hale getirdiğini söylüyor.

718 tarihinde hanı tekrar Çin'e hicret eden Oğuzlarla ve iki ilteberlik kavim ile hal-i harpta görüyoruz. Bundan sonra kitabeler (metinde açık kelimeler var) o devirde Çin'e tabi olan Tatabı kavmine karşı ihtiyar olunan diğer bir seferden daha bahsediyorlar. Aynı zamanda han cenuba, ağleb-i ihtimal cenub-ı garbi cihetine, Karluklara karşı da Tudun Yamtar namında bir kumandan sevk etmiştir. Hemen bunu müteakip olarak hanın bir Çin ordusuyla harbe giriştiğini görüyoruz. Birinci gün 17000- on yedi bin mevcutlu olan Çin süvarisi mağlup edilmiş, ikinci gün de piyadesi imha edilmiştir. Görüldüğüne nazaran bu hadizat Çinlilerin Türklere karşı akdettikleri evvelce görülen heyet-i ittifakiye muharebatı olmak lazımdır. Çinliler bu ittifakın vukuunu 760 tarihinde naklediyorlar. Ve Karluk kavmi yerine Bismil kavmini zikrediyorlar.

Bu muharebelerden sonra Türk devletinin kudret ve satveti Meçeü'nün zaman-ı saltanatında olduğu gibi iade olundu. Çin ile 761 tarihinde musalaha akdedildi; Çin hakanı hana evladım diye hitap etti, bir prensesin dest-i izdivacını da kendisine vadetti. Fakat bu vaadi Çin hükümeti, Mekilyen'in vefatına kadar ifa

etmemiştir. Bilahare Tibetliler hana bir ittifak teklifinde bulunmuş han da Çin imparatorunu bundan haberdar ederek bu suretle Çin ile olan münasebat-ı dostanesi bir derece daha sıkı bir hale getirmiştir; göçebe kavimler için faydeli olan Çin ticaret vesair münasebatı yeniden mazhar-ı terakki olmuştur. Thomsen'e göre kitabelerin 611. fıkrası bu ahvali ima ediyor; han burada kavmine kazandırdığı kıymettar menafii naklediyor. Köl Tigin'in ve daha sonra bizzat hanın defin merasiminde Çinlilerin iştirak etmesi de pek manidardır. Bu münasebat-ı hasene kısa bir zaman [93] için ihtimal Mançuri muharebeleri esnasında bulanık olmuştur. Bizim kitabeler bu kabil muharebelerin 763-766 ve 734 tarihlerinde vukua geldiğinden bahsediyorlar. Bu son tarihte han Mançuri'de Kök Sengün kumandası altındaki 40000 mevcutlu bir orduyu mağlup etti; bu kumandanın heykeli hanın (babasından evvel vefat eden) büyük oğlunun mezarına balbal olarak dikildi. İsim Çince olmakla beraber bu şahsın Kıtay prensi olması ağleb-i ihtimaldir. Çin menabii Kıtay memleketinde 732 tarihinde böyle bir muharebenin vukuunu naklediyorlar.

Çin ile akdedilen musalaha hana kendi kavmiyle daire-i müsalemette bulunmak imkânını vermiştir. Devletin eksilen satvet ve kudreti yerine getirildi. Çin'e hicret teşebbüsü tekerrür etmedi. Çin tarihlerine bakılacak olursa inanmak lazım gelir ki ihtiyar Tonyukuk'un metanet ve dirayeti hanın şefkat ve adaleti biraderinin mezaya-yı askeriyesi sayesinde her şey düzelmişti. Ancak bizim kitabelerden öğreniyoruz ki han bu esnada şimalde kendi tebaasına karşı büyük seferler açmak mecburiyetinde kalmış, bu muharebeler sebebiyle kendisi ve hanedanı uçurumun kenarına kadar sürüklenmiştir. Bir yıl zarfında beş defa muharebe edilmiş bu muharebelerin tasvirinden o tarihte Moğolistan'da müstahkem mevkiilerin mevcudiyeti gibi mühim bir vakia öğreniyoruz. Daha birinci muharebe Tula Nehri'ne yakın mahalde kâin doğu şehri önünde icra olunmuştur. Ondan sonra kuşlagakta Oğuzlara –Thomsen'e göre Ediz askerine- karşı ihtiyar-ı sefer edilmiş, üçüncü muharebe ise Andargu civarında icra olunmuştur. Bu muharebelerin üçü de suret-i

umumiyede hanın ve biraderinin lehinde mürur etmiştir. İkinci muharebeye hanın iştirak etmediği anlaşılıyor çünkü kitabe-i seng-i mezarında o sene yalnız dört muharebenin vukuu ihbar edilmektedir. Çuş Başında, ya Çuş Dağı'nın tepesinde veya Çuş Nehri'nin membaında, cereyan eden dördüncü –hana göre üçüncü- müsademe ise daha az muvaffakiyetli olmuştur. Kolay anlaşılır sebeplerden dolayı hikâye-i ahval burada pek mühim olmuş, metin de mütercimler tarafından muhtelif surette izah ve tenvir edilmiştir mamafih şurası vazıhan anlaşılıyor ki Türk kavminin ayağı zayıf oldu, yoruldu ve ondan sonra kendisi yablak –korkak- oldu. Ancak hanın ve biraderinin akilane tedbirleri sayesinde ordu uçurumdan kurtarıldı. Biz fıkranın tamamıyla okunmayan yerlerin imkân dairesinde tevil ve tenvir ederek [94] mealen anlıyoruz ki bozgun ordunun enkazı hanın etrafında karman karışık olarak toplanmış; han da bir dereceye kadar intizamı iadeye muvaffak olarak birçok kişiler helak olmakla ramak kalmışken bu sayede sanki cümlesi yeniden hayat bulmuştur. Bu vahim ahval içinde han dini ahkâm-ı tahrimiyesine bile riayet etmeyerek düşmanı Tonga Tigin isminde birinin namına icra olunan cenaze merasimi esnasında basıp mağlup etmiştir. Tonga Tigin Tongra aşiretinin alpagularından idi. Tongra aşireti Thomsen'e göre Orhun ile Tula arasında ikamet eden Çinliler tarafından Tun-Lun tesmiye olunan aşirettir. Alpagu kelimesini biz Thomsen'e muhalif olarak Tatarcanın alpagut –alyaut, alpagit- kelimesinin müradifi addederiz. Bu kelime Radloff'a göre asilzade, arazi beyi, derebeyi manasındadır.

Buna kühanı taarruz anlaşılan büyük ganayım-ı istihsaline ve ordunun esaslı bir surette tahlis ve ihyasına sebep oldu. Ezkenti'nin aşağısında yahut diğer bir raiye göre Ezkenti Kadaz önünde bir beşinci müsademe vukua gelmiş ve burada han ile biraderi ihraz-ı muzafferiyet etmiştir. Her iki birader bunun Mangı veya Amgı istihkâmında kışladılar. İlkbaharda bu göçebe kavim için mütesavvir olan felaketlerin en büyüğü –Kayıcı Ton- vukua geldi. Ve bunun neticesi olarak davarlar arasına kıran düştü. Han ancak yazın ordusunun yarısıyla ilerleyebilmiş diğerleri ise ağleb-i

ihtimal dağılmıştır. Düşman bu fırsattan istifade ederek hanın müstahkem karargâhı olan “ordu” etrafında taarruza geçtiler. Han tam zamanında biraderinin kumandası altında bu tazyik edilen imdadına bir müfreze gönderdi. Köl Tigin’in şecaati sayesinde düşmanın taarruzu akim bırakıldı. Ve hanedan-ı saltanatın kadınları muzib-i şeyn ve ar bir esaretten halas buldu.

Radloff ile Thomsen bu vakayı 730 ve 731 tarihlerinde vukua gelmiş olarak gösteriyorlar. Ve Köl Tigin’in ordu muharebesinde telef olduğunu kabul ediyorlar. Mamafih ne Çin menabiinden neden bizim kitabelerden bunu istidlal etmek mümkün görünemiyor. Filvaki Köl Tigin namına olan kitabede hemen ordu muharebesinde tasvirinden sonra “Biraderim Köl Tigin öldü” deniliyor. Lakin bunda biz bu muharebede maktul düştüğüne ima edecek hiçbir işaret görmüyoruz. Her iki kitabe de vefeyatın nakli esnasında tarihi sıraya her zaman tamamıyla riayet olunmuş değildir. Köl Tigin namına olan kitabe, pekâlâ kahramanın en parlak nümune-i şecaatiyle hitam bulabildi. Yoksa kitabenin nihayetinde mutlaka son muharebesini nakl [95] etmek zaruri değildi. Köl Tigin hakikaten asi Türk aşiretine karşı icra olunan muharebede maktul düşmüş ise bu mühim vaka Çin müverrihlerince elbette mahfi kalamazdı. İkinci kitabede ise bu muharebeler, han amcasının vefatından sonra zuhur eden vakayı naklettiği sırada tasvir olunmuşlardır. O halde ihtimal bu muharebelerin tarih-i vukuu Türkler ve hanedan-ı saltanatları için pek vahim olan o hadisat zamanına tesadüf ediliyor. Ordu muharebesinden sonra Agu önünde vukua gelmiş bir çifte muharebe zikrediyor, bunda han düşman Oğuzları ve onların müttefiki olan Dokuz Tatar aşiretini mağlup etmiştir. Bu muzafferiyetten sonra hanın Oğuzlar üzerine hâkimiyeti kati olarak tahkim ve temin edilmiştir.

Görmüş olduğumuz üzere Meçeu’nün vefatından sonra garp Türkleri bizim hanedana tabiiyetlerini fekkederek ilan-ı istiklal eylemişlerdi. Onlara karşı ihtiyar olunan sefere 760 tarihinde ağleb-i ihtimal zamanları esnasında İzgil kavmine karşı ihtiyar olunmuş yalnız bir muharebe daha zikrolunmuştur. Bu kavmin ikamet ettiği

mahaller tayin edilmemiştir. Lakin bu muharebe garp akvamına karşı icra olunan muharebat ile beraber zikrolunduğundan bu kavmin de bizim Türklerin anavatanları olan garpta ikamet ettiklerini kabul edebiliriz. Thomsen, İzgil kavmini Reşidüddin tarafından zikredilen İşkil nam Uygur kavminin aynı addediyor. Bu garp muharebatı hakkında Çin tarihleri hiçbir şey söylemediğinden bizim kitabeler bu hususta yegâne membadan ibaret kalmış oluyor.

760 tarihinde han, zannolunduğuna göre biraderi bulunmayarak müttehit Çik ve Kırgız kavimlerine karşı ihtiyar-ı sefer ederek her ikisini Kem –Yenisey-Nehri'nin ötesinde kâin Örlen önünde mağlup etmiştir. Çik kavmi Çinlilerin Si-kie dedikleri Türk aşireti veya Parker'e nazaran Bismil kavminin müttefiki olan Sih aşireti olmak ihtimali vardır.

[96] [97] İkinci Kısım

Yani Baykal Gölü'ne tabi Orhun Nehri vadisinde on üç asır evvel rekedilen iki dikili taşın havi olduğu yazılar.

Avrupa meşahir-i müsteşrikininden Thomsen ve Radloff'un keşif, hal ve tercümelerinden ittihap ve muhakeme tarikiyle ahzederek hattımızla tahrir ve lisanımıza nakil ve haşiyeler ilave olunmuştur.

[98] İfade-i Meram

Çin asarıyla uğraşan Avrupa müsteşrikinini bu büyük ve eski kavmin şayan-ı i'tida ve itimad-ı tarihlerinde Türklerin bazı hanları namına Çin imparatorunun muaveneti ve Çinli sanatkârların marifetiyle rekedilmiş birtakım yazılı taşlardan bahsolunduğunu görmüşlerdi. Bu taşların nerede buldukları meçhul olup o vakitten beri erbab-ı tahakkukun merakını celp etmekte iken nihayet bu son zamanlarda Rusya ve Finlandiya Cemaat-i İlmiyesinin taharriyat-ı mütemadiyesi üzerine bu “Bengü Taşlar” Moğolistan'ın münteha-yı şimal-i şarkiyesinde,

Sibirya'da Baykal Gölü'ne mansıp olan Selenga Irmağı'na tabi Orhun Nehri vadisinde keşfolunmuş ve bu münasebetle Orhun abideleri diye şöhret bulmuşlardır. Bu asar iki cesim dikili taştan ibarettir, ikisi de büyücek bir kaidenin üzerine merkuiz bulunmuş iken, ikisi de yıkılıp yere düşmüş ve birincisi bütün kalmış ise de ikincisi parçalanmıştır. Bunlardan birincisinin oyu 332 santimetre ve eni aşağıda 132 ve yukarıda 122 santimetre ve kalınlığı da aşağıda 46 ve yukarıda 44 santimetredir. İkincisi buna karip cesamette ise de kırık olması sebebiyle ölçülmesi mümkün olamamıştır. Bu taşların her dört yüzü yazılı olduğu gibi, köşelerinin yukarıdan aşağıya kesme olmasıyla bu köşelerde vücuda gelen dar safhalar da yazıyı havidir. En çok yazılı olan cihet, şark cihetidir; garp cihetinde de Çin hattıyla muharrer bir sahife ve yanında yine birkaç satır Türkçe yazı bulunuyor. Bu yazıların birçok yerleri okunamayacak derecede silik ve mahzuf olup kırık olan ikincisinin silik ve bozuk yerleri ziyade ise de birçok yerleri birinci abidedeki ibarenin aynı olduğundan ondan ikmali mümkün olabilmıştır.

Bu yazıların birtakımında Køl Tigin, birtakımında selefi ve biraderi ve birtakımında halefi ve yeğeni olan Yollug Tigin ağzından söyleniyorsa da ağzından söyleniyorsa da cümlesini tertip ve tahrir ile hakkettiren üçüncüsü olduğu anlaşılıyor.

Herhalde bu yazıların fotoğrafla resimlerini istampa usulü ile kalıplarını alıp Avrupa'ya [99] nakletmekle müsteşrikin hal ve kıraatlerine koyulup iptida Kopenhag Darü'l-Fünunu müderrislerinden Mösyö Thomsen meçhul olan harfin mahreçlerini ve suret-i kıraatlerini keşfe muvaffak olmuş ve elifbasını neşretmiştir. Bir kere kıraat mümkün olduktan sonra Rusya Türkologlarından müteveffa Mösyö Radloff tercümelerine muvaffak olmuş, asıl metnini suret-i kıraatlerini Latin ve Rus harfiyle tasvirini ve Almanca tercümelerini havi bir kitabe yazıp Petersburg'da neşretmiştir. Müşarünileyh Mösyö Thomsen ise Mösyö Radloff'un bazı tahmin ve tercümelerini tasvip etmeyerek ayrıca Fransızca tercümesini ve Latin harfiyle metnini ve birçok

haşiyeye ve tafsilatı havi olarak bir kitap tertibiyle Finlandiya Cemaat-i Aliyesinin masrafiyle Helsingfors'ta tab ettirmiştir.

Bu kitabeler vasıtasıyla bugün Orhun Abideleri medeniyet âleminin malumu oldu, o vakitki Türk hattıyla Türk lisanı meydana çıktı. Bu hat Uygur hattından çok daha eski ve daha mükemmel olup ne vakitten beri Türkler arasında kullanıldığına dair sağlam malumatımız yoksa da ikinci karn-ı hicride yazılmış olan bu taşlardaki ibare pek düzgün ve imlası muayyen olduğundan çok daha eski bir zamandan beri müstamil ve Türklerin ta o vakitlerden beri oldukça bir edebiyata malik bulunmuş oldukları anlaşılıyor.

O zamanlar Türklerin en kuvvetli buldukları bir zaman olup biri şarkta ve diğeri garpta olmak üzere iki büyük Türk devleti var idi. Bu abideler de ahval ve fütuhatları beyan olunan devlet, şark devleti idi ki elyevm Moğolistan ismiyle maruf olan memalik ve Asya'yı ve bütün Çin'in şimal-i garbî kısmını cami olup ekseriya Çinlilerle muharebe ve muhasamada bulunur ve çok defa Çin imparatorları kendileriyle sulh edip mesalihayı devam ettirmek için Türk hanlarına kıymetli hedaya irsaline mecbur olurdu. Bu taşların rekzi de Çin imparatorlarının Türk hanlarına olan cemileleri cümlesindedir.

Bu taşların havi oldukları ibare on iki asır evvel söylenilen Türkçedir, o vakit Türklerin Arap ve Acemlerle hiçbir münasebetleri olmadığından bundaki kelimelerin cümlesi sarf ve halis Türkçedir. Bu asardan üç yüz yıl sonra Türklerin din-i İslam'a duhullerini müteakip yazılmış olan Kutadgu Bilig manzume-i meşhurasının bugünkü [100] Türkçemizden ne kadar farkı var ise Orhun abideleri lisanının da Kutadgu Bilig lisanından o kadar farkı olduğundan dilimizin ahval-i kadimesiyle asıl ve esası hakkında malumat edinmek arzusunda bulunan erbab-ı tetkik için pek ziyade ehemmiyeti haiz olduğu aşikârdır.

[101] ORHUN ABİDELERİ

Birinci abide

Şark Ciheti

[1] Öze /üze/ Kök ⁵⁷ (1) Tengri asra⁵⁸(2) yuğız /yagız/ yer /yir/ kılınıdıkda
/kılınıtukda/ ikin⁵⁹ (3) ara kişi oğlu

Üstte mavi gök, altta yağız yer kılınıdıkta ikisi arasında kişiöğlü

kılınımış; kişi oğlında /oğlınıta/ öze /üze/ açum/eçüm/ apam⁶⁰ (4) Bumın Kağan,
İstemi Kağan olarmış ⁶¹ (5) /olurmuş/

kılınımış; kişiöğlunun üzerinde ecdadım Bumın Han, İstemi Han beyümüş.

olarıpan /olurıpan/Türk budunıng /budununıng/ ilin törüsün⁶² (6) tuta birmiş, itü⁶³ (7)
/iti/birmiş.

Büyüyüp Türk kavminin ilini töresin tutuvermiş. Tanzim edivermiş.

[2] Türt /tört/ bölünğ⁶⁴ (8) /bulunğ/ kóp⁶⁵ (9) yağı ermiş⁶⁶ sü sülepen⁶⁷ (10) türt /tört/
bulunğdaki

⁵⁷ Asıl manası gök yani semadır; sonra lafza-i celal gibi kullanılmıştır.

⁵⁸ “As” alt demektir. Astar bundandır. Ahirindeki “ra” zarfiyet edatıdır. Kesreye verdiğimiz “esre” adı bundandır.

⁵⁹ Ahirindeki /n/ mefuliyet edatıdır.

⁶⁰ “açı” ile “apa” lügatlerinin asıl manaları malum değildir. Çağataycada “eçe” valide ve büyük hemşire ve “abu” peder demektir; belki vaktiyle büyük akraba demek imiş. Herhalde ikisi beraber burada ecdadım manasınadır.

⁶¹ “olarmak” “uluğ”dan büyüme ve mevki-i iktidara geçmek.

⁶² “törü” nizam ve kanun ve tesisat-ı medeniye. İbranice türe ve Tevrat ile münasebeti olmalı.

⁶³ “itmek” tanzim ve tertip eylemek.

⁶⁴ “bölünğ: cihet

⁶⁵ Çağatayca “köp” ve bizim “hep” bundandır.

⁶⁶ Fiil isnadı “ermek” suretinde kullanılır.

⁶⁷ “sü” askerdir, subaşı bundandır; “sülemek” asker sevk etmek.

Dört cihet hep düşman imiş. Asker sevk edip dört cihetteki

[102] **budunıĝ⁶⁸(1) /bodunug/ ƙop almış, ƙop baz ƙılmıř; bařlıĝıĝ⁶⁹ (2) yũkũndũrmiř**
/yũkũntũrmiř/, **tizligig**

akvamı hep zapt etmiş, hep asayışte etmiş; başı olanları eĝdirmiř, dizi olanları

sũkũrmiř. İlgerũ Ƙadırdan yıřka⁷⁰ (3) tegi, kirũ Temir Ƙapıĝka tegi ƙondurmiř
/konturmiş/

çũktũrmiř. İleri Kadırdan Ormanı'na dek geri Demir Kapı'ya dek kondurmuş.

İkin ara⁷¹ (4) [3] idi ořsız⁷² (5) /oksuz/ ũkũř/kũk/Tũrk ança olurur⁷³(6) ermiş;

İkisi arasında sahip (emr) silahsız (raiye) birçok Tũrkler ũylece oturur imiş

Bilge ƙaĝan ermiş, alp ƙaĝan ermiş; buyuruķı /buyrukı/ yeme bilge ermiş erinç,⁷⁴(7)
alp

ũlim han imiş, yiĝit han imiş, zabitanı hep alim imiş idi cesur

ermiş erinç; begleri yeme budunı /bodunu/ yeme tũz⁷⁵(8) ermiş. Anı ũçũn ilig ança

imiş idi beyleri hep, kavmi bũtũn doĝru imiş, onun için memaliki o kadar

tutmiş erinç, ilig tutup tũzũk⁷⁶ (9) /tũrũĝ/ itmiş. ũzinç⁷⁷ (10) /ũzi ança/

⁶⁸ “budun” ve “butun” kavim demektir. Ahirindeki /ĝ/ mefuliyet edatıdır.

⁶⁹ **liĝ** edat-ı nispet, /ĝ/ edat-ı mefuliyettir.

⁷⁰ Bu iki nev /k/ hakkında da ũstũndeki iki /ĝ/ hakkında sũylediĝimizi tekrar ederiz.

⁷¹ Ormanlı daĝ.

⁷² “idi” sahipsiz ve “ok” silah ve teşkilatsız yani yeni teřekkũl eden hũkũmete iltihak ve iltica eden sahipsiz ve silahsız Tũrkler.

⁷³ “olurmak” fiilinden “sakin olmak” demektir.

⁷⁴ “olurmak” fiil-i isnadinin bir siga-i mahsusasıdır, “olunca” demektir. İmdi ve binaberin makamında edat gibi kullanılır. Divanũ Lũgati't-Tũrk'te “lealle” tercũme ediliyor.

⁷⁵ Dũz, doĝru, mũstakim ve adil.

⁷⁶ Dũzlũktũr, nizam ve kanun.

⁷⁷ Kendince demekten maksat sırası, eceli gelince demektir.

zapt etmiş idi. Memaliki zapt edip kanun tanzim etmiş. Sırasınca (kendisince)

[103] [4] **kergek**⁷⁸ (1) **bolmuş**. **Yuğçı** /yogçıl/, **sıgıtçı**⁷⁹ (2), **öngre**⁸⁰ (3) **kön** /kün/
toğuşıkıda /togsıkda/

Müteveffa olmuş. Nalan, giryan önde gün doğusuna (şarka) doğru

Böklü⁸¹ (4) /Bük ili/ **Çölig**⁸² (5)/Çöl(l)üg/il, **Tabğaç**⁸³ (6) **Tüpüt**/Töpüt/, **Apar**,
Apurım /Apa Urum/, **ƘırƘız**, **Üç ƘurıƘan**

Kutlu Çöllü halk, Çinliler, Tibetliler, Aparlar, Apurım, ƘırƘız, Üç (kabile) ƘurıƘan

Otuz Tatar, **Ƙıtay**, **Tatabı**, **bunça budun** /bodun/kelipen, **sıgtamış**, **yuğlamış**
/yoglamış/ **andağ** /antag/

Otuz (kabile) Tatar, Hita, Tatabı bu kadar akvam gelip sızlamış, ağlamış o kadar

külig⁸⁴ (8) /külüg/ **Ƙağan ermiş**. **Anda**/anta/**Ƙisre inisi Ƙağan** [5] **bolmuş erinç**. **Oğlı**
atı⁸⁵ (9) /oglıtı/

meşhur han imiş. Ondan sonra küçük biraderi han olmuş idi. Oğlu (nun) adı

Ƙağan bolmuş erinç. **Anda** /anta/**Ƙisre inisi eçisin teg Ƙılınmadık**⁸⁶ (10) /kılınmaduk/

ismi han olmuş idi. ondan sonra küçük birader büyük biraderi gibi yaratılmadığı

⁷⁸ Gerek, lüzum demek olduğundan eceliyle fevt olmak.

⁷⁹ “yuğ” ağlamak ve nale; “sıgıt” sızlanma ve girye. Burada ism-i faille ağlayarak ve sızlayarak makamındadır.

⁸⁰ Sonra olduğu gibi bu da “ön” ile “re” edat-ı zarfiyesinden mürekkeptir.

⁸¹ Bük: kut.

⁸² Çöllig, Çöllü, Çöl halkı, bedeviler.

⁸³ Tapmak, mahdum, metbu’ yani Çinli çünkü Türkler onlara tabi idi, yahut mabudi, ilahi, semai yine Çinlilerdir.

⁸⁴ Kü, ses demektir, bundan külig, sesli, namdar.

⁸⁵ Anlaşılan oğlu küçük olduğundan ismen han olmuş. Veyahut “atı” yeğen veya torun manasına gelip oğlu torunu (ya yeğeni) yani evlat ve ahfadı demektir.

⁸⁶ Yani halef selefinin ahlakıyla mütehallik olmayıp gittikçe tedenni ettikleri için.

erinç, oğlu akakin⁸⁷ (11) /kanġin/ teg kılınmadık/kılınmaduk/ erinç, biligsiz kağan olarmış/olurmuş/

cihetle oğlu babası gibi yaratılmadığına binaen, ilimsiz hanlar mevki-i iktidara geçmiş

[104] erinç yablağ⁸⁸ (1) kağan olarmış/olurmuş/ erinç, buyurığı /buyrukı/ yeme biligsiz erinç,

İmdi korkan hanlar mevki-i iktidara geçmiş binaenaleyh zabitanları (da) hep ilimsiz olunca

yablağ ermiş erinç, [6] begleri, budunı /bodunı/ tüzsis⁸⁹ (2)/tüzsüz/ üçün Tabğaç budun /bodun/ teblig⁹⁰ (3)

korkak bulunmuş olunca, beyleri, kavmi adem-i istikametleri için Çinli kavmi ittifakını emniyetlerinden

kürlig⁹¹ (4) /kürlüg/ üçün aramaçısın⁹² (5) /armakçısın/ üçün inili eçili⁹³ (6) kingşürtekin⁹⁴ (7) /kikşürtükin/

dolayı talep ettikleri için, büyük birader, küçük birader, müşavere ettikleri

⁸⁷ “akag” peder manasına kullanılmıştır, ağa lafzıyla bir esastandır.

⁸⁸ Korkan, alçak, kötü.

⁸⁹ Tüzsüzlük yerine isim kullanılmıştır.

⁹⁰ “teb” dost ve arkadaş “tebliğ” dostluk, ittifak.

⁹¹ “amâ” demektir, mecazen kör körüne olan itimattır.

⁹² Aramaktan bir siga-i mahsusadır. Talep ettiklerinden dolayı demektir.

⁹³ “ini” küçük birader, “eçi” büyük birader.

⁹⁴ “king” meşveret, şura manasına gelen “kengeş” bundandır. ش müşareket içindir.

üçün, begli, budunlğ⁹⁵ (8) /bodunlug/yoᅇᅇşurtukın⁹⁶ (9) /yoᅇᅇaşurtukın/üçün, Türk budun/bodun/ illedük

için, beyi de kavmi de münazaa ettikleri için Türk kavmi devlet haline kurduᅇu

ilin içᅇinu⁹⁷ (10) ıdmış, [7] қағанladuk қағанın yitirü⁹⁸ (11) ıdmış. Tabᅇaç budunka/bodunka/

mülkünü fevt [?] etmiş. Hanlğā terfi ettiᅇi hanını kaybetmiş; Çinli kavme

beglik urı oᅇlın kul boldı/boltı/silik/işilik/kız oᅇlın⁹⁹ (12) küᅇg boldı/boltı/

beyler erkek oᅇulları kul oldu; Pakize kız evlatları cariyeye oldu;

[105] Türk begler Türk atın ıtı¹⁰⁰ (1) /it(t)ı/Tabᅇaçᅇi begler Tabᅇaç atın tutapan/tutupan/Tabᅇaç Қағанка

Türk Beyler Türk adını bırakıp Çinli beylerin Çince adlarını alarak, Çin Hanı'na

[8] körmış¹⁰¹ (2) elig yıl işig, küçig /küçüᅇ/birmış¹⁰² (3) ilgerü küᅇ toᅇsıᅇda /toᅇsıᅇda/

Muti olmuş elli yıl işi [ve] kuvvetini vermiş. İleride gün doğusunda [şarkta]

Bökli /Bük ili/ қағанка tegi süleyü birmış, қurıᅇaru Temir Қапıᅇқа¹⁰³ (4) tegi

Kuvvetli hana [hakan-ı Çin'e] dek sevk-i asker ediyormuş; geride Demir Kapı'ya dek

⁹⁵ Bu iki kelimedeki “lı” “lğ” edatları bizdeki irili ufaklı tabirinin “lı” edatlarına muadildir.

⁹⁶ “yoᅇᅇ, niza. Bunda da /ş/müşareket içindir.

⁹⁷ Fevt manasıyla kullanılan bu lüğatin asıl manası iç içine oynatmak.

⁹⁸ Bu lüğat Anadolu'da elyevm “yitirivermek” veya “yitirmek” derler.

⁹⁹ Oᅇlu, aleliltlak erkek olsun kız olsun, evlat.

¹⁰⁰ “armak” yani göndermek fiilinden “ıttı” diye muhaffef siga-ı atfiye, gönderip yani bırakıp ve terk edip.

¹⁰¹ “k[ü]rmek” mecazen itaat ve emniyet etmek ve teslim olunmak.

¹⁰² Malen ve bedenen hizmet edip vergi vermiş ve kan dökmüş.

¹⁰³ Bu Demir Kapı, Ceyhun Nehri üzerinde veya Buhara Vadisi'nde olsa gerek.

süleyü birmiş; Tabğaç қағанқа ilin, törüsin alı birmiş¹⁰⁴ (5) Türk

Asker sevk edivermiş; Çin hanına mülkünü, töresini zapt ettirivermiş. Türk

қара қамығ /қамығ/ [9] budun /bodun/ ança timiş: İllig budun /bodun/ ertim, ilim emti /amti/ қанı; kimke ilig

avam nas kavmi böyle demiş: devlete nail [bir] kavim idim, devletim şimdi nerede; kime devlet

қазғанур мен¹⁰⁵ (6) tir ermiş; қағанліг budun /bodun/ ertim, қағанım қанı? Ne қағанқа işig

kazandırayım; der imiş; hana nail kavim idim, hanım nerede, hangi [semere-i]

[106] күчіг /күчүг/ birür men? tir ermiş ança tip Tabğaç қағанқа yağı bolmış. [10] yağı

Say ve kuvvetimi vereyim; der imiş. Böyle deyip, Çin hakanına düşman olmuş, düşman

bolup itünü /itinü/, yaratunu¹⁰⁶ (1) umuduk /umaduk/. Yana içikmiş¹⁰⁷(2), bunça işig күчіг /күчүг/

Olup tanzim, teşkil olunmak umdular. Tekrar girmiş (avdet etmiş) bu kadar işi (ve) gücü

¹⁰⁴ “alı birmek” mükerreren müteaddi aldırayım yani teslim edeyim.

¹⁰⁵ Mükerreren müteaddi olarak “kazandırayım” veyahut kime yani kimin için kazanayım.

¹⁰⁶ Bu iki siga “etmek” ve “yaratmak”tan mastariyet ifade ederler.

¹⁰⁷ “iç”ten girmek ve dâhil olmak ki vatanlarına avdet ettiler demek gibidir.

birtükgerü¹⁰⁸ (3) saşınmatı¹⁰⁹ (4) Türk budun /bodun/ ölüreyin, uruğsıratayın¹¹⁰ (5) tir ermiş;

verdiler, geri düşünmeksizin Türk kavmini öldüreyim neslini kurutayım der imiş;

yoğadu¹¹¹ (6) barrır ermiş, öze /üze/Türk Tengrisi Türk ayıduğ¹¹²(7) /ıduğ/yiri [11]

mahvetmeye gider imiş yukarıda Türk seması (mabudu) Türklerin mukaddes yeri

subı¹¹³(8) ança itmiş. Türk budun /bodun/ yok bolmazun¹¹⁴ (9) teyin /tiyin/, budun /bodun/bolçun¹¹⁵ (10)

suyu öyle etmiş. Türk kavmi yok olmasın diye millet olsun

teyin /tiyin/, akıkim /kağım/ İteres /İtiriş/ Kağanığ ögim¹¹⁶(11)/ögüm/ İbilge Kağanığ tenğri töpüsünde /töpüsinte/ tutup

diye, babam İteres Han, annem İbilge Hatun 'u gök tepesinde tutup

[107] yögerü /yügerü/ kötürmiş erinç, akağım /kağım/ kağan yiti yigirmi erin taşıkmiş¹¹⁷ (1) tağka /taşra/[12]

yukarı götürmüş olunca babam han on yedi adamı çıkarmış, dağa

¹⁰⁸ Yani malen ve bedenen hizmet edip cizyegüzar oldular.

¹⁰⁹ Düşünmek ve gaile etmek.

¹¹⁰ Bu veçhile "sıratmak" ile hitam bulan fiiller tehassür beyan ederler. "uruğ" nesil ve zürriyet demek olmakla nesillerini keseyim demektir.

¹¹¹ Yok lafz-ı malumundan hal olup mahva ve mahv için demek gibidir.

¹¹² Mukaddes, mübarek.

¹¹³ Türkler göğe, yere, suya vesair anasıra ulûhiyet verirlerdi.

¹¹⁴ /s/ yerine /z/ kullanılmıştır.

¹¹⁵ /s/ yerine /ç/ kullanılmıştır.

¹¹⁶ "ög" valide, bizim "öksüz" bundandır, anasız demektir.

¹¹⁷ Dışarı ve hariç demek olan "tış" ve "taş"dan müteaddi ve lazım olarak çıkmak tış (dış), tışun (dışı), taşra (dışarı) ilh. bundandır.

yoruyur teyin /tiyin/ kü eşidip balıkdağı taşıkmış /tağıkmiş/, tağdağı inmiş,
yitirilip/tirilip/ yetmiş /yitmiş/

geliyor diye ses (haber) işitip şehirdekiler çıkmış, dağdakiler inmiş, dirilip, yetmiş

er bolmuş Tengri küç birtük üçün ağanım /kaŋım/ kağan süsi böri teg ermiş,

kişi olmuş, Tanrı kuvvet verdiği için, babam han askeri kurt gibi imiş,

yağısı koy /koñ/ teg ermiş, ilgerü kırıgaru¹¹⁸(2) sülep tirmiş/ti[r]miş/
kobrattmış/kubratmış/.

Düşman koyun gibi imiş. İleriye geriye asker sevk edip toplamış, kaldırmış.

kağı /kamagı/ [13] yeti /yiti/ yüz er bolmuş, yeti /yiti/ yüz er bolup ilsiremiş,

cümlesi yedi yüz kişi olmuş, yedi yüz kişi olup [hanları] mülksüz bırakmış,

kağansıramış; budunıĝ /bodunug/ ¹¹⁹ (3) küngdemiş/küngedmiş/, kuldamiş¹²⁰(4)
/kuladmiş/budunıĝ /bodunug/ Türk

mülkleri hansız bırakmış akvamı cariye etmiş (bir) kul etmiş (esir); akvamı Türk

törüsün /törüsün/ içginmiş¹²¹ (5) budunıĝ /bodunug/ eçüm apam törüsünçe yaratmış,
buşgurmış/boşgurmış/;

*kanunuyla hayrette bırakmış; halkı ecdadım kanununca tanzim etmiş, teheyyüç
eylemiş.*

¹¹⁸ “ilgerü” ile “kırıgaru” daki “gerü” ve “garu” edatları birdir. Birincisindeki “il” lafzının da manası malum olup, ancak ikincisindeki “kor” ya “kori” demektir. Korunulan.

¹¹⁹ Eski Türkler ekseriya cem yerine müfret kullanırlarmış.

¹²⁰ Cariye ve bende demek olan “küŋg” ve “kul”dan.

¹²¹ Bir daha geçen “içginmak” fiili şaşırtmak ve kaybetmek manasıyla kullanılır. Törüsündeki “ün”, “ile” manasını ifade eder edattır ki makabline göre /n/ ve “in” suretlerinde de kullanılır.

[108] Tölis, Tarduş [budunıĝ /bodunug/ anda /anta/ itmiş] [14] yabĝuĝ, şadıĝ¹²² (1)

Tölis, Tarduş kavimlerini orada tertip etmiş; (bunlara) yabgu, şad

anda /anta/ birmiş. Biriye Tabĝaç budun /bodun/ yaĝı ermiş yırıya¹²³ (2) Baz¹²⁴ (3)

Kaĝan, Toĝuz

Orada vermiş. Beride Çin kavmi düşman imiş; uzakta Baz Hanı, Dokuz (kabile)

Oĝuz budun /bodun/ yaĝı ermiş; Kırkız, Kırıkın, Otuz Tatar, Kıtay¹²⁵(4) /Kıtań/,

Tatabı

Oĝuz kavmi düşman imiş, Kırız, Kırıkın, Otuz (kabile) Tatar, Hitay, Tatabı

**ķop yaĝı ermiş. Aķanĝım /ķanĝım/ ķaĝan bunça...¹²⁶(5)/[bodunug] / [15] kırķ artuķı
yeti /yiti/ yolu¹²⁷(6)**

hep düşman imiş. Babam han bu kadar..... kırķ zaidi (47) defa (sefer)

**sülemiş, yigirmi süngü¹²⁸(7) şüngüşmiş/süngüşmüş/. Tengri yavlıkaduk/yarlıkaduk/
üçün,**

asker sevk etmiş, yirmi muharebe etmiş Tanrı yardım ettiĝi için.

illigig ilsiretmış, kaĝanlıĝıĝ kaĝansıratmış, yaĝıĝ baz kılmış,

ashab-ı mülkü mülksüz bırakmış, hanı olanları hansız bırakmış düşmanları .....etmiş

¹²² “yabĝuĝ” ve “şad” eski Türklerde vezir ve kumandan gibi iki büyük mesnet sahipleri idi. o kavimlere böyle büyük memurlarnasbetmek demek istiyor.

¹²³ “yır” lafzı bade delalet edip “yırak” “ırak” bundandır.

¹²⁴ Memleket ismi olsa gerektir.

¹²⁵ Tarihlerde Hitay ismiyle mezkûr kavim ve memleket.

¹²⁶ Buradaki mahfuz akvama karşı manasını ifade eder bir cümleden ibaret olmalı.

¹²⁷ Sefer, kere, defa, nöbet manasına olan “yol” vaktiyle böyle “ى” ile kullanılmış.

¹²⁸ “süngü” ve “harbe” demek olan “süng”den. “süngüsü deprenmesin” “süngüsü düşmesin” tabirleri bundandır. Şimal Türkleri “süyük” derler. “süngüsü” bundandır.

[109] tizligig sökürmüş, başlıgıg yükündü[rmiş. /yüküntürmüş/ Aqanġım /qanġım
(kagan anqa ilig)/kaġan]

Dizlileri (...) çöktürmüş, başlıları (serleri) eġdirmiş, babam han

[16] törüg kazġanı¹²⁹ (1) uqa¹³⁰ (2) barmış. Aqanġım /qanġım/ kaġanqa başlayu Baz

Kanunu iktisap edip vefat ederek gitmiş. Babam han riyaset etmeye Baz

Kaġanıġ balbal¹³¹(3) tikmiş. Ol türüde /törüde/ öze /üze/eçim¹³²(4) kaġan olartı.

hanını matemci nasbetmiş. O kanun üzerine ammum han büyüdü (cülus etti)

eçim kaġan olarapan/olurupan/, Türk budunıġ/bodunug/yiçe¹³³ (5) itdi,

ammum han büyüyünce (cülus edince) Türk kavmini iyice tanzim etti.

**igiti¹³⁴ (6) /igit(t)i/ çıġayıġ /çıġanıġ/ [bay kıldı /kıltı/, azıġ öküş /üküş/kıldı¹³⁵ (7)
/kıltı/ [17] eçim kaġan**

ilerletti (releval) fukarayı zengin etti. Azı çok etti. Ammum han

¹²⁹ “kazġanmak” fiilinin hem kazanmak ve itisap etmek hem çalışmak ve sa’y etmek manasına geldiġini söyledi idik.

¹³⁰ “uçmak” cennete gitmek.

¹³¹ “balbal” veya “bulbul” okunması lazım gelen bu lügat eski Türklerin cenaze alayına riyaset eden adam. Bu sıfat büyük bir şeref idi ve müteveffanın akrabası tarafından münasip bir zata tevdi olunurdu.

¹³² Amca.

¹³³ “یچہ” İyice manasına.

¹³⁴ Aslı “igitdi”dir. “igitmek” tedenniden sonra terakki ettirmek ve bozulduktan sonra iyileştirip ıslah etmek.

¹³⁵ Bu satırın içindeki ibareye muvafık olan şimal cihetinde fazla olarak [Aqanġım kaġan uçduqta özüm sekiz yaşda qaltım] ibaresi bulunur ki “Pederim han öldükte kendim sekiz yaşında kaldım.” demektir.

olartuğda /olurtukda/ özim Tarduş budun /bodun/ öze /üze/ şad ertim. Eçim қаған birle

mevki-i iktidara geçtikte, kendim Tarduş kavmi üzerine şad (vali) idim. Ammum han ile beraber

[110] ilgerü Yaşıl Ögüz, Şandung /Şantung/yazıka tegi süledimiz; Қуриғару Темір

İleride Yeşil Irmak'a Şandun Ovası'na dek asker sevk ettik. Geride Demir

Қарығқа tegi süledimiz; Көкмен аша, Кі[r]қыз yiringe tegi

Karı'ya dek asker sevk ettik; Kökmen (Dağı'nı) aşarak Kırgızların memleketine dek

süledimiz] [18] қамағы биş otuz¹³⁶ (1) süledimiz; üç yigirmi süngüşdimiz /süngüşdümüz/;

asker sevk ettik. Cem'an yirmi beş defa asker sevk ettik; on üç (kere) muharebe ettik.

İlligig ilsiretdimiz, қағанлығы қағansıratdımız; tizligig

Ashab-ı devleti devletsiz bıraktık, hana tabi olanları hansız bıraktık; dizlilere (diz)

sökürtdimiz/sökürtümüz/; başлығы yükündürtimiz /yüküntürdümüz/. Түргіш Қаған Түркүмүз, [budunımız/[bodunum(uz)]

çöktürdük, başlılara (baş) eğdirdik. Түргіш Ханı Түрклерimizден, kavmimizден

¹³⁶ Eski Türklerde ehadin aşeratından evvel gelip mesela “biş otuz” şeklinde kullanılması halinde otuz beş değil yirmi beştir. Otuz beş, otuz artukı biş diye ifade olunur.

erti. Bilmedükin] [19] için bizge¹³⁷ (2) /bizinġe/ yangıluġın¹³⁸(3)/ yangıl(t)uġın/
üçün, ġaġanı

idi. Bilmediġi (cehaleti) için, bize (karşı) kusur ettiġi için, hanları

[111] ölti¹³⁹ (1) ; buyuruġı /buyrukı/, begleri yeme ölti; Onuġ /On Ok/budun /bodun/
emgek körti¹⁴⁰ (2) eçümüz

Telef oldu; zabitanı beyleri hep öldü; sevgili tebası zahmet çekti. Ecdadımızın

apamız tutamıġ/tutmıġ/yir sub¹⁴¹ (3) idisiz bolmazun tiyin az budunıġ /bodunug/

zapt etmiġ oldukları (memalik) sahipsiz olmasın diye az olan kavmini tanzim

itip yara[tdı]/yara(tıp...)/ [20] Baras/Bars/ Beg erti. ġaġan at bunda/bunta/ biz
birtimiz,

edip yoluna koydu. Bars (nam zat) Bey idi. Kendisine han adını burada biz verdik,

altı elim [sinġilim] ġonçayug¹⁴² (4) /konçuyug/ birtimiz. Özi yangıl(t)ı, ġaġanı¹⁴³ (5)
ölti,

? küçük hemşiremi zevce verdik. Kendisi hata etti hanı öldü.

¹³⁷ Meflülüileyh alameti yukarıda sağır kef ile geçmiş iken burada Çaġataycada olduġu gibi kaf-i Arabi ile görülüyor. Demek ki ikisi de caiz.

¹³⁸ “yangılmak” yalnız sehv manasına gelmeyip kusur ve haksızlık etmek manasıyla da kullanılır.

¹³⁹ Burada öldü veya telef oldu manasınadır.

¹⁴⁰ “emgek” burada sa’y değil zahmet demektir. “körmek” çekmek.

¹⁴¹ “yir su” arz ve ma yani memleket.

¹⁴² Bu lügat taġta yüzü bozukçadır. Mösyö Radloff “altı elim” suretinde kıraat ederek bazı tevilatta bulunmuş ise de Mösyö Thomsen’in “sinġilim” suretinde kıraati daha makul görülüyor. “sinġil” elsine-i Türkiye’de küçük hemşire demektir.

¹⁴³ Zamir altındaki “budun” ve onun da zamiri buna racidir.

Budunı /bodunı/ **küng**, **kol** /kul/ **boltı. Kükmen**¹⁴⁴ (6)/Kögmen/ **yir sub idisiz**
qalmazun tiyin

Kavmi cariye, kul oldu. Kükmen memleketi (yeri suyu) sahıpsiz kalmasın diye,

Azı /Az/ **Qırqız budunıg** /bodunug/ **yaratıp, keltimiz,**
süledimiz./(s)[ünğüş](dümüz...ilin)/

Kalil olmakta olan Kırgız kavmini tanzim edip, geldik, asker sevk ettik.

[112] [21] **yana birtimiz**¹⁴⁵ (1). **İlgirü** /ilgerü/ **Qadırqan yışıg aşı budunıg**
/bodunug/ança¹⁴⁶(2)

Yine (hürriyetlerini) verdik. İleri Qadırkan Ormanını aşarak kavmi öylece (oralara)

qondurtımız /konturtumuz/, **ança idimiz/itdimiz.** **Qarıgaru Kengü Tarmanqa**¹⁴⁷ (3)
tegi Türk

iskan ettirdik. Öylece tanzim eyledik. Geride geniş Tarman'a dek Türk

budunıg /bodunug/ **ança qondurtımız** /konturtumuz/, **ança itdimiz. Ol ödke qul qullıg**
/kullug/bol-

kavmini öylece kondurduk, öylece tanzim eyledik. O zamanda köle kul sahibi ol-

¹⁴⁴ Her ne kadar taştta “kök: men” suretinde iki kelime gibi yazılmış ise de, Türklerin menşe-i asliyesi olan ormanlı bir dağ ve memleket ismi olduğu malumdur. Manası Allah tepesi.

¹⁴⁵ Burada “birtimiz” yani “verdik” fiilinin mefulü mezkûr değil ise de hürriyetlerini ve istiklallerini verdik denilmek istenildiği anlaşılıyor.

¹⁴⁶ Öylece veyahut oraca ve oralarda diye tercüme olunabilir.

¹⁴⁷ “kengü” geniş ve vasi demek olup “Tarman” dahi bir ova veya mahallin ismi olarak malum ise de (vasi Tarman) diye bu isim mürekkeple yâd olunduğu anlaşılıyor.

muş erti; küng [künğlig /künğlüğ/bolmuş erti] /[inisi (eç)isin bilmez erti, oğlı kağın bilmez erti.]/[22] ança kazğanmış itmiş¹⁴⁸ (4)

muş idi; cariyeye cariyeye sahibesi olmuş idi. Öylece iktisap olunmuş, tanzim edilmiş

ilimiz törümüz /törümüz/ erti. Türk, Oğuz Begleri, budun /bodun! Eşiding: Öze /üze/

ülkemiz, kanunumuz idi. (ey) Türk, Oğuz Beyleri, millet! Dinleyin: Yukarıda

Tengri basmasar, asra yir telenmeser¹⁴⁹ (5) /telinmeser/ Türk budun /bodun/ !
ilingin, törüingin

Gök batmayınca aşağıda yer çökmeyince (ey) Türk milleti! Ülkeni, kanununu

[113] kim artadı¹⁵⁰ (1) ? Udaçısı¹⁵¹ (2) /[udaçı] (ert)[i] ?/ Türk budun /bodun/ ertiz...
/[ertin]/[23] ökün¹⁵² (3) Körgün /küregüngün/

kim bozdu? Hâkimi (galibi) (?) Türk kavminin idiniz.... akılane mücerribane

üçün igidmiş bilge kağanıngın ermiş, barmış.

sebebiyle (sözü) ıslah etmiş olan alim hanınız bulunmuş (gelmiş), gitmiş.

Ezgu ilingi /ilinge/ kendü /kentü/ yangıldığ, yablağ kigürtik¹⁵³ (4)/kigürtüg/

Yaraqlıg¹⁵⁴ (5) kıandan /kantan/kelip

İyi ülkene kendi hatanı kötülüğünü getirdin. Müsellah (adamlar) nereden gelip

¹⁴⁸ Bu surette olan ism-i meful bizde maziye ait olarak malum suretinde kullanılıyorsa da vaktiyle meçhul olarak kazanılmış ve edilmiş manasıyla dahi kullanıldıkları anlaşılıyor.

¹⁴⁹ “basmasar” ve “telinmeser” fiilleri “basmak” ve “telinmek” “delinmek” tendir.

¹⁵⁰ “artmak” “artımak” bozmak ve harap, berbat etmek.

¹⁵¹ Veya “utacı” ocak sahibi, hâkim.

¹⁵² Thomsen bunu (nadim ol) manasıyla emir itibar ediyorsa da “ök” akıl ve (ؤ) ile demek olduğundan böyle tercüme ettik.

¹⁵³ Yani güzel memleketleri kendi hatalarınız ve kötülüklerinizle berbat ettiniz.

¹⁵⁴ “yarağ” silah. “yaraqlıg” müsellah.

yaya/*yaña*/ilettdi? Süngüglüg¹⁵⁵ (6) *qandan/kantan/ kelipen, süre ilettdi /ilttdi?*

(sizi) dağıtarak götürdü? Süngülüleri nereden gelip (sizi) sürerek götürdü?

Iduq Ötüken yış /y[ir]/[budun!¹⁵⁶ (7) /bodun/ bardıq¹⁵⁷ (8) ilgerü] /(barıgma)[24]

bardıq Qırıqaru

(ey) mukaddes Ötüken ormanının kavmi! Gittiniz ileri gittiniz geri

barıgma/*barıgma/ bardıq. Barduq yirde ezgüg¹⁵⁸(9) ol erinç, qanıng subça
yügürti¹⁵⁹(10)*

varanlarınız vardı. Vardığınız yer de iyi olduğundan kanın su gibi aktı.

[114] süngükün tağça yatdı¹⁶⁰ (1) beglik urı oğlıng /oglung/ qul boldı /boltı/,
silig/işilik/

Kemiklerin dağ gibi yığıldı; beyzade erkek evladın kul oldu, pakize

qız oğlıng /oglung/ küng boldı/boltı/ bilmedük [yablaqıngın üçün, eçim qağan uça

*kız evladın halayık oldu. Cehaletinden dolayı cebanetinden dolayı ammun han
cennete*

bardı.] [25] Başlayu Qırqız qağanıq balbal tikdim. Türk budunıq /bodunug/, atı
küsi¹⁶¹ (2)

gitti. Riyaset etmeye Kırgız hanını matemci nasbettim. Türk kavmini, adı şöhreti

¹⁵⁵ Kemik demek olan “süngük” ile “lüg” edat-ı nisbetinden mürekkep “sünüklü” demektir.

¹⁵⁶ Türklerin menşe-i aslıyesi “Ötüken” ormanı olmakla bu tabirden maksat Türk kavmidir.

¹⁵⁷ Bu sigalardaki “g” edat-ı hitaptır.

¹⁵⁸ Sonraki mefuliyet alameti olan “k” burada pek de yerinde değildir. Bunun için belki “”edgü ög” okunması icap eder ki “ög” hem ve dahi demektir.

¹⁵⁹ “yügürmek” aslen yürümektir, burada akmak makamındadır.

¹⁶⁰ Asıl manası bildiğimiz gibi “yattı” yani “yere düşüp kaldı ve yığıldı”.

¹⁶¹ Asıl manası ses, bundan sayt ve şöhret.

yok bolmazun tiyin aḡanġım /ḡanġım/ ḡaġanıġ öġim /öġüm/ ḡatunıġ /katunug/
kötürmiş¹⁶² (3) Tengri il

mahvolmasın diye babam hanı, annem hatunu terfi etmiş olan Hüda devlet

birigime /birigme/ Tengri Türk budun /bodun/ atı küsi yok bo[lmazun tiyin özimiz¹⁶³
(4) /özümün/ ol

veren Hüda, Türk kavminin adı şöhreti mahvolmasın diye kendimizi o

Tengri] [26] ḡaġan olartdı /olurtdı/ erinç. Neḡ¹⁶⁴ (5) yılsaġ¹⁶⁵ (6) /yılsıġ ?/ budunḡa
/bodunka/ olarmadım /olurmadım/; içre

Hüda, han nasbetti, imdi, asla parlak millete han olmadım; dâhilen

aşsız, taşra tonsız¹⁶⁶ (7)/tonsuz/ yabız¹⁶⁷ (8) yablaḡ budunda /bodunta/ öze /üze/
olartım /olurtum/. İnim Köl

aç, haricen çıplak, kötü korkak (bir) milletin üzerine han oldum. Küçük kardeşim Köl

[115] Tigin birle sözleşdimiz. Aḡanġımız /ḡanġımız/, eḡimiz ḡaz[ġanmış

Tigin ile sözleştik (mukavele ettik) babamızın, amcamızın çalışmış oldukları

budun /bodun/ atı küsi yok bolmazun [27] tiyin Türk budun /bodun/ üçün tün¹⁶⁸ (1)

milletin adı şöhreti mahvolmasın diye Türk milleti için gece

¹⁶² “kötürmek” “kötermek” yükseltmek, terfi etmek.

¹⁶³ Burada her ne kadar alameti yoksa da mefulübih.

¹⁶⁴ Bu lügatin asıl manası şey ve nesne olup hiçbir şey, hiç, asla manalarıyla da cümle-i menfiyede müstamildir. Mükerrer “neḡ neḡ” dahi “her ne” demektir.

¹⁶⁵ “yılmak” “parlamak”. Yıldırım, yıldırım bundandır. “yılsaġ” da sıfatıdır.

¹⁶⁶ “ton” esvap, tediben şalvar donatmak bundandır.

¹⁶⁷ “yabız” yavuz, kötü.

¹⁶⁸ Bizim “dün” bundandır; “tün ü gün” tabirinde de görünüyor.

uzımadım¹⁶⁹ (2) küntüz olurmadı[m]¹⁷⁰ (3) inim Köl Tigin birle iki şad

uyumadım, gündüz oturmam. Küçük biraderim Köl Tigin ile, iki şad (vezir)

birle ölü, yitü¹⁷¹ (4) kazgandım /kazgantım/. Ança kazganıp bilki /biriki/ budunıg
/bodunug/

*ile beraber ölecek, mahvolacak derecede çalıştım. O kadar çalışıp belli maruf
(milleti)*

ot sub¹⁷² (5) kılmadım. Men /(özüm kagan olurtukuma)/[yir sayu]¹⁷³ (6) [28] barmış

*ateş su (gayrı mümteziç) etmedim. Ben ... her tarafa (müteaddit yerlere) gitmiş
(dağılmış)*

budun /bodun/ ölü yitü yadağın yalangın /yalıngın/ yana kelti. Budunıg /bodunug/
igideyin tiyin,

milleti ölüm bitkin halinde, yayan çıplak yine geldi. Milleti ıslah ettim diye,

yırıgaru Oğuz budun /bodun/ tapa, ilgerü Kıtay /Kıtañ/Tatabı budun /bodun/ tapa,
birigerü Tabğaç

geride Oğuz milletine karşı, ileride Hitay, Tatabı milletlerine karşı, beride Çin'e

[116] {ta}pa uluğ sü¹⁷⁴ (1) iki yigir[mi süledimiz....¹⁷⁵ (2) /süledim/süngüşdimiz /
süngüşdüm anta/]

karşı büyük ordu (ile) on iki (defa) asker sevk ettik... Muharebe ettik.

¹⁶⁹ “udımak” uyumak.

¹⁷⁰ “olurmak” oturmak, mecazen istirahat etmek.

¹⁷¹ “yitmek” kaybolmak ve “yitirmek” kaybetmek, burada “telef olmak”.

¹⁷² Ateşle su adem-i imtizaç ve tefrikadan kinayedir.

¹⁷³ “sayu” lafzı “saymak” fiilinden “yir sayu” müteaddit yerlere yani her tarafa.

¹⁷⁴ Bu “uluğ sü” zirindeki “süledimiz” fiilinin mefulüdür, on iki defa büyük ordu sevk ettik demektir.

¹⁷⁵ Buradaki silik muharebelerin adetinden ibaret olmalı.

[29] kisre Teṅri yarlıkazu¹⁷⁶(3), **ķıtım** /kutım/bar **üçün**, **ülügim**¹⁷⁷(4) /ülügüm/bar
üçün,

Sonra Tanrı yarlıgadıǵı, talihim olduǵu için, kısmetim olduǵu için,

ölteçi budunıǵ /bodunug/ **tirgerü**¹⁷⁸(5) /tirgürü/ **igitim** /igit(t)im/, **yalanǵ** /yalınǵ/
budunıǵ /bodunug/ **tonlıǵ** /tonlug/, **çıǵay** /çıǵań/

ölecek olan milleti yeniden (bitekrar) islah ettim; çıplak milleti esvaplı, fakir

budunıǵ /bodunug/ **bay kıltım**; **az budunıǵ** /bodunug/ **öküş** /üküş/ **ķıltım Iǵar**¹⁷⁹ (6)
iligde ka[ǵanlıkda]¹⁸⁰(7)

Milleti zengin ettim. Az kavmi çok ettim. Muti ahaliye hanlıǵımda (hanlık dâhilinde)

yeg /yig/ **ķıltım**. **Tört bulunǵdaǵı]** 30 **budunıǵ** /bodunug/ **ķop baz kıltım**. **Yaǵısız**
kaǵanım /kiltım/. **ķop**

Pek âlâ ettim. Dört cihetteki milletleri hep sulhperver ettim. Düşmansız (bir) hanım.
Hep

manǵa ķorti; **işig**, **küçig** /küçüg/ **birür**. **Bunça törüg kaǵanıp**,

bana muti oldular; Say (ve) kuvvetleri (nin semeresini)veriyorlar. Bu kadar kanunlar
(vazına) çalışıp

¹⁷⁶ Bu lüğatin ahirindeki “zu”diğer lehçelerdeki “yu” mukabilidir, yarlıgadıǵı demektir. İkinci abidenin buna muvafık yüzünde “yarlıkadık” suretinde muharrer olunduǵuna bakılırsa, bu tevciyedeki hakkımız teslim olunur.

¹⁷⁷ “ülmek”ten nasip, behre demektir. “üleşmek” bundan.

¹⁷⁸ Bu lüğatin canlı dahi demek olan “tirig” veya toplamak demek olan “tirmek” ile münasebeti var mıdır?

¹⁷⁹ Muti ve sadık.

¹⁸⁰ İl, memleket ve “illig” memleketli yani ahali. Hanlıǵım zamanında veya hanlıǵım dairesi dâhilinde.

inim Kül Tigin özinçe /özi ança/ kergek¹⁸¹ (9) boltı. Akaŋım /kaŋım/ kağan uçdıqda /uçdukda/

küçük biraderim Kül Tigin sırası gelince müteveffa oldu. Pederim han vefat ettikte

[117] inim Köl Tigin yed[i yaşında /yaşda/ ıaltı] [31] Umay¹⁸² (1) teg ögim /ögüm/ ıatun

küçük biraderim Köl Tigin yedi yaşında kaldı. Umay (nam-ı mabude) gibi olan annem hatun

ıatun ıutınga inim Köl Tigin er at¹⁸³ (2) buldı/bultı/. Altı yigirmi

talihine, küçük biraderim Köl Tigin erdü [erkek namını] buldu.

yaşınga eçim kağan ilin törüsin ança kazgandı /kazgantı/. Altı Çub¹⁸⁴(3)

yaşında amcam han devletini, kanununu o kadar tanzime çalıştı. Altı Çup [ve]

Soğdağ¹⁸⁵ (4) tapa süledimiz: bozdımız /buzdumuz/. Tabgaç Onğ Tutuğ¹⁸⁶ (5)

Soğd'a karşı asker sevk ettik; bozduk. Çinli Onğ Tutuğ (kavmi)

biş t[ümen sü kelti; iduğ yışda /Başda/ süngüşdimiz¹⁸⁷ (6)] [32] Köl

elli bin asker [olarak] geldi; mukaddes ormanda muharebe ettik. Köl

¹⁸¹ Kendince yani sırası, nöbeti ve eceli gelince, “gerek”ten gelir.

¹⁸² Eski Türklerin mabudelerinden “umay”dır, umut, ümit bundandır.

¹⁸³ “er at” terkibi bugün Çağataycada ordu manasıyla kullanılıyor.

¹⁸⁴ Mana-i lagvisi zahir olan bu terkip bir kavmin adıdır.

¹⁸⁵ Buhara ve Semerkand cihetindeki Soğd Hitay ahalisi.

¹⁸⁶ Çin akvamından biri.

¹⁸⁷ Buraları mevcut nüshalarda muhtelif surette ve asıl taşa eksikliği olup bu suretle ikmalî istihracını teshil ediyor.

Tigin yadağın oplayu¹⁸⁸(7) tegdi¹⁸⁹ (8) Ong Tutuk yorçın¹⁹⁰ (9)/yurçın/

Tigin yayan olarak hücum edip bastı. Ong Tutuk kumandanını

[118] yaraqlıg eligin tutdı; yaraqlıgdı kağanka ança uladı/ ançuladı/.

Müsellah ile (silahbedest) tuttu; silahla (müsellahan) hana öylece mülaki oldu.

Ol süg anda /anta/ yok kışdımız. Bir otuz yaşına Çaç Söngi¹⁹¹ (1) /Sengünke/ süngüşdimiz.

O askeri orada mahvettik. Yirmi bir yaşında Çaç söngi (söngün ile) muharebe ettik.

Engliki¹⁹² (2) /eng ilki/ Tadıq /Tadıkm̄g/ Saçorıng /çorun̄g/boz [atıg binip tegdi. Ol at anda /anta/] [33] ölti.

İptida Tadak Saçorun boz atına binip bastı. O at orada öldü.

İkinti¹⁹³ (3) İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anda /anta/

İkinci (defa, saniyen) İşbara Yamtar (nam) boz ata binip bastı. O at orada

ölti¹⁹⁴ (4) . Üçünç Yegensil /Yigen Silig/ Beginḡ kezimlig¹⁹⁵ (5) torıḡ /torug/ at binip tegdi.

öldü. Salisen Yegensil Beyin Kedimlig (nam) doru atına binip bastı.

¹⁸⁸ “oplayu” hoplamak, fırlamak ve hücum etmek.

¹⁸⁹ “tegmek” vasıl olmak, yetişmek ve düşmanı basmak.

¹⁹⁰ “yorç” yürüten ve sevk eden yani kaid ve kumandan ahirindeki (yen) mefuliyet edatıdır.

¹⁹¹ Mösyö Thomsen bu ismi “Sengünke” suretinde ve mefulüileyh olarak yazıyor. Böylece “süngüşmek” fiiliyle raptı daha münasip düşüyor.

¹⁹² Bu lügat, edat-ı tafdil olan “en” ile “ilk” ve “iptida” demek olan “ilki”den mürekkeptir.

¹⁹³ “nti” saniyen demektir. İkinci bundan.

¹⁹⁴ Eski Türkler harpte bindikleri atları ve bunların ne olduğunu kemal-i ehemmiyetle zikretmek adetleri idi.

¹⁹⁵ Bu lügatı, atın ismi olmak üzere ilm-i itibar etmişler. Ahirindeki “lig” edatına bakılırsa atın sıfatı olup çok allı gibi bir manası olsa gerektir. “kedimlig” giyimli, mülebbes demektir.

**Ol at anda /anta/ ölti. Yarağında /yarıkınta/ yalmasında¹⁹⁶ (6) /yalmasinta/ yüz artuğ
kūn¹⁹⁷ (7) /okun/ urtı;**

Ol at orada öldü. (her) silah parlamasında yüzden ziyade esir urdu;

**[119] yüzine /yüzinġe/ başınġa bir [tümen ağın altı /tegürmedi/] [34] tegdikin
/tegdükin/, Türk**

mukabilinde beher reisine on bin akçe aldı. Hücumlarını [ey] Türk

Begler, kōp bilir siz. Ol süg anda /anta/ yuğışdımız /yok kışdımız/. Anda /anta/ kisre

Beyleri hep bilirsiniz. O askeri orada yok ettik. Ondan sonra

**yer /yir/ buyuruğı /Bayırku/ uluğ irkin yağı boldı /boltı/. Anı yayıp /yañıp/ Türği
Yarağun¹⁹⁸ (1) /Yargun/**

memleket hakimi büyük İrkin düşman oldu. Onu perişan edip Türği Yargun

költe bozdımız /buzdumuz/. Uluğ İrkin azkıya¹⁹⁹ (2) /azkıña/ erin tizip /tezip/ bardı.

Köl Tigin

Gölde bozduk. Büyük İrkin azıcık adamlar dizip gitti. Köl Tigin

[tegdı] [altı otuz 35 yaşınġa]²⁰⁰ (3) Kırkıız tapa süledimiz.

Hücum etti. Yirmi altı yaşında Kırgızlara karşı asker sevk ettik.

¹⁹⁶ Bu iki lügatın mana ve suret istimali hakkında muhtelif teviller beyan olunmuş, bize kalırsa “yalma” “yılma” parlak manasına olup her silah istimalinde demek olur.

¹⁹⁷ Bu lügat hakkında da muhtelif suret kabul olup, hiçbiri muvafık olmadığından “kul” yerine galat olmak ihtimali vardır.

¹⁹⁸ “Türği Yargun” terkibi bir göl adı olmak üzere kabul edilmiştir. “yargun silahla” ve “Türki” dahi Türk lafzından müştak bir şey olarak mana-i lagvisiyle istimal edilmiş olmak ihtimali de vardır.

¹⁹⁹ “kıya” ve “kına” edat-ı tasgir.

²⁰⁰ “tegdı” kelimesi Mösyö Radloff’un ve “altı otuz yaşına” cümlesi Mösyö Thomsen’in kitabında tazmin olup asıl abide de burası siliktir.

süñgü batımı karşı söküp, Kökmen yışığ toğa yorıp Kırkız

süñgü batacak kadar karşı söküp Kökmen Ormanı'na çıkararak, yürüyüp Kırkız

budunıg /budunug/ **uda**²⁰¹ (4) **basdımız; қағанın birle Songa**²⁰² (5) **yışda süñgüşdimiz**
/süñgüşdümüz/. **Köl Tigin**

kavmi üzerine bastık; hanlarıyla gerideki ormanda muharebe ettik. Köl Tigin

[120] **bayırkun**²⁰³ (1) /(**unğ ak adgırığ**)/ [atıg] [36] **binip oplayu tegdi. Bir erig oğun**
urtı, iki

bayırkunun atına binip fırlayarak hücum etti. Biraderimi okla urdu, iki

erig udişru²⁰⁴ (2) /**udu aşuru/ sançdı. Ol tegdigde** /tegdükde/ **Bayırkunıñ**
/Bayırkununıñ/ **aq azgırığ, uzlıkım** /udlukın/

adamı müsademe süñgü ile deldi. O hücumda Bayırkunun beyaz aygırını uyluğunu
(bacağını)

siyayu²⁰⁵ (3) /**siyu/ urtı, Kırkız қағанın ölürtimiz/ölürtümüz;** **ilin altımız. Ol yılka**
Türgiş

kırarak urdı. Kırkız hanını öldürdük; ülkesini aldık. O yıl Türgişlere

[**tapa Altun yışığ**] [37] **toğa Ertiş** /**İrtiş/ ögüzig /ögüzüg/ keçe yorıdımız. Türgiş**
budunıg /bodunug/**uda**

Karşı altun ormanına çıkararak Artış Nehri'ni geçerek, yürüdük. Türgiş milleti üzerine

²⁰¹ Karşı, üzerine.

²⁰² Büyükten sonra geride bulunan.

²⁰³ Thomsen'in kitabında burası "Bayırkununıñ aq aygırı" yani Bayırku'nun beyaz aygırına suretinde ikmal olunmuştur.

²⁰⁴ Yukarıdaki "uda" kelimesine "şaru" ilavesiyle müteşekkildir. Karşılaştıkta, esna-i müsademede.

²⁰⁵ "saymak" "kırmak": Sırp Sındığı.

basdımız. Türgiş қаған süsi Bulçuda otça burça²⁰⁶ (4) /borça/kelti.

Bastık. Türgiş hanı askeri Bulçu'da (nam-ı mevki) ateş gibi bora gibi geldi.

Süngüşdimiz/ Süngüşdümüz/. Köl Tigin başgu boz at binip tegdi. Başgu boz at binip tegdi.

Muharebe ettik. Köl Tigin başgu(nam) kır ata binip hücum etti. Başgu (nam) kır...

Başgu buzke /boz/ [38] tutuztı²⁰⁷ (5) ikisin özi altızdı²⁰⁸(6). Anda /anta/ yana kirip Türgiş қаған

men etti. İkisini kendisi alt (mağlup) etti. Oraya yine girip Türgiş hanı

[121] buyuruķı /buyrukı/ Azatu taķuğ /Az tutukug/ eligin²⁰⁹ (1) tutdı. Қағанın anda /anta/ ölürtimiz /ölürtümüz/, ilin altımız.

zabitanından az esir eliyle tuttu. Hanlarını orada öldürdük; ilini aldık.

Қара²¹⁰ (2) Türgis /Türgiş/ budun /bodun/ қоп іçigdi²¹¹ (3) /іçikdi/ ol budunıғ /bodunug/Tabarda

kara (avam) Türgiş kavmi hep іçeriye girdi. O kavmi Tabar (nam-ı mahal)de

[қondırtımız /konturtumuz] [39] Soğdaқ budun /bodun/ iteyin tiyin, Yinçü²¹² (4) ögüzig /ögüzüg/keçe Temir Қапıғқа

kondurduk Soğdlu kavmini eyleyeyim diye İnci Nehri'ni geçerek Demir Kapı'ya

²⁰⁶ Bu iki kelimedeki “çe” edat-ı teşbih.

²⁰⁷ “tutuzmak” “alikoymak” ve “men etmek” demek ise de üstü eksik olduğundan meal anlaşlamıyor.

²⁰⁸ “alt”dan.

²⁰⁹ “el”in aslı “ilig” ahirindeki “n” [ile] manasına edattır.

²¹⁰ Ya “Kara Türgiş” Türgiş kavminin bir kabilesidir veyahut “kara” burada da “avam” manasına gelmekle bu kavmin avam kısmı demektir.

²¹¹ “iç”den “girdi” yani mağluben çıkıp gittikten sonra girdi.

²¹² “yinçü ögüz” yani İnci Irmağı Soğd hittasındaki “Zerefşan” Nehri.

tegi süledimiz. Anda /anta/kisre **Ḳara Türgiṣ budun** /bodun/ yağı bolmış. **Kenġeres**

Dek asker sevk ettik. Ondan sonra kara Türgiṣ kavmi düşman olmuş. Kengeres'e

tapa bardı. **Bizinge** sü atı **toruḳı**²¹³ (5) /toruk/ azuḳı yoḳ erti; yablaḳ kiṣi

karşı gitti. Bizim askerin hayvanları, menzili, erzakı yok idi; korkak adamlar

er[ti] [40] alp er **bizinge tegmiş** erti. **Andağ** /antag/ ödke ökünip²¹⁴ (6) /ökünüp/ **Köl Tigining**

idi. Cesur adamlar bize hücum etmiş idi. öyle zamanda nadim olup Köl Tigin'i

az eren /erin/ irtürü²¹⁵ (7) ıtımız²¹⁶ (8) /ıt(t)ımız/. **Uluğ süngüş süngüşmiş**. **Alp Şalçı**²¹⁷ (9) aḳ

az adam ile isal edip gönderdi{k}. Büyük muharebe etmiş. Cesur Şalçı kır

[122] atın binip tegmiş. **Ḳara Türgiṣ** /Türgiṣ/budunıġ /bodunug/ölürmiş, almış.

Atına binip hücum etmiş, kara Türgiṣ kavmini orada itlaf etmiş, zapt eylemiş,

Yana yorıp...²¹⁸(1)

Yine yürüyüp...

²¹³ “toruk” ismi “turmak”dan duracak ve oturacak mahal, konak, durak.

²¹⁴ “ökünmek” nadim ve pişman olmak.

²¹⁵ “irtürmek” “erdirmek” “yetiştirmek”.

²¹⁶ Aslı “ayıtdımız” olup göndermek demek olan “ayıtmak”dan.

²¹⁷ Atlardan birinin adı.

²¹⁸ Ahirindeki silik tahmin edilemeyip meali natamam bırakıyor.

[123] Şimal Ciheti

[1]... a birle /birle/Luşu /Koşu/Tutuk²¹⁹ (1) birle süngüşmiş; erin

İle Aluşu Tutuk (kavmi) muharebe etmiş; erkeklerini

ıop ölümiş. Abın /ebin/barkın /barımın/bozup /kalısız/ süsin ıop kelürtimiz²²⁰ (2)
/kelürti/

hep öldürmüş (idi) evlerini baklarını yıkıp askerlerini hep götürdük.

Köl Tigin yeti /yiti/ otuz yaşınğa²²¹(3) Karluk budun /bodun/ erür²²² (4) barur erkli
yağı boldı /boltı/.

Köl Tigin yirmi yedi yaşında Karluk kavmi muktedir ve müstakil kuvvetli düşman oldu.

Tamağ Iduğ Başda süngüşdimiz /süngüşdümüz/ [2] [Köl] Tigin ol süngüşde otuz
yaşayur²²³ (5)

Tamağ (nam) mukaddes tepede muharebe ettik. Köl Tigin o muharebede otuz yaşında

erti. Alp Şalçı akın²²⁴ (6) binip oplayu tegdi. İki erig²²⁵ (7) udışru /udu aşuru/

idi. Cesur Şalçı kırına binip fırlayarak hücum etti iki adamı müsademedede

²¹⁹ “tutuk” esir, “alışu” “almak”tan müştak bir kelime olabilirse de bu terkinin bir kavim adı olması muhtemeldir.

²²⁰ Yukarıda bir şahs-ı gaibin ve ihtimale göre Köl Tigin’in icraatından bahsolunurken burada yazan kendini de katarak cemi mütekellim sigası kullanıyor.

²²¹ Yani Köl Tigin yirmi yedi yaşında iken.

²²² “erür” fiil-i isnadinin müzari olup bulunur ve yaşar ve “barur” varır demek olup bu terkip müstakil ve muktedir manasıyla kullanılır.

²²³ Mesela otuz yaşında idi diyecek yerde “otuz yaşıyur” denir.

²²⁴ Mevsufu mukadderdir, “ak atın” takdirindedir.

²²⁵ Mösyö Radloff bu terkip yerine “kirü” kelimesini kabul ediyorsa da beriki suret münasip görülüyor.

[124] sançdı Karluğ /Karlugug/ ölürtimiz /ölürtümüz, altımız/. Az budun /bodun/ yağı boltı.

sançtı. Karluk (kavmini) öldürdük. Az olan bu kavim düşman oldu.

Ƙara Költe süngüşdimiz /süngüşdümüz/. Köl Tigin bir kırk yaşayur erti. Alp Şalçı aqın [3]

Kara Göl'de muharebe ettik. Köl Tigin otuz bir yaşında idi. Cesur Şalçı kırına

binip oplayu tegdi. Az elteberig /ilteberig/ tutdı az budun /bodun/anda /anta/ yok

binip fırlayarak hücum etti. Az ilteber tuttu (zaten) az olan kavim orada

boltı. Eçim qağan ili kamaşığ²²⁶(1) /kamşag/ boltıkınta /boltukunta/ budun / bodun/ ölüg ... /ilig/ igilik²²⁷ (2) /ikegü/

oldu. Amcam han milleti fütura düçaroldukta millet ölüm halinde hastalıklı

boltuqında /boltukunta/ İzgil budun / bodun/ birle süngüşdimiz /süngüşdümüz/. Köl Tigin Alp Şalçı

oldukta İzgil kavmi ile muharebe ettik. Köl Tigin cesur Şalçı (adlı)

aqın binip [4] [oplayu tegdi] Ol at anda /anta/ töş[di] /tüş(di...)/ İzgil budun /bodun/

kırına binip fırlayarak hücum etti. O at orada düştü. İzgil kavmi

ölti. Toquz Oğuz budun /bodun/ kentü budunım /bodunum/ erti. Tengri yir bulğaqın²²⁸ (3) üçün

telef oldu. Dokuz (kabile) Oğuz milleti kendi kavmim idi. Gök yer karıştığı için

²²⁶ “kamşag” kamaşmak bundan mecazen fütura düşar olmuş.

²²⁷

²²⁸ Yer gök bulanıp karıştığı için.

[125] yağı boltı. Bir yılka biş yolu süngüşdimiz /süngüşdümüz/. İnglîgi²²⁹ (1) /Eng
ilk/Toğu Balıkda

Düşman oldu. Bir yılda beş defa muharebe ettik. Toğu Balıkda (şark şhrinde)

süngüşdimiz/süngüşdümüz/. [5] Köl Tigin azman ağı binip oplayu tegdi; altı

muharebe ettik. Köl Tigin (ayrı, azgın) kırına binip fırlayarak hücum etti. Altı

erig sançdı; süngüşisinde /sü (t)egişinte/ yetinç /yitinç/ erig kılınçladı /kılıçladı/
ikinti

adamı süngüledi; asker halkı içinde yedinci adamı kılıçladı. İkinci

**Koşulgakada /Koşulgakda/ Oğuz /Ediz/ birle süngüşdimiz /süngüşdümüz/ Kül Tigin
Az yağızın**

Koşulgak (nam-ı mahal)de Oğuzlarla muharebe ettik. Kül Tigin azgın yağızına

binip oplayu tegip bir erig sançdı. [6] Tokuz erin gerü²³⁰ (2) /erig egire/tokıdı²³¹ (3).

binip hücum ederek bir adamı sançtı. Dokuz adamı çevirip çarptı.

**Oğuz /Ediz/ budun /bodun/ anda /anta/ ölti. Üçünç yol /Bul(çu)/...nda Oğuz birle
sünüşdimiz /süngüşdümüz/**

*Oğuz kavmi orada öldü. Üçüncü defa Bul... Nam mahalde Oğuzlarla muharebe
ettik.*

²²⁹ Bu lügati Mösyö Radloff (silik ǰYǰI) okuyup yine böyle tercüme ediyor. Hâlbuki öyle bir lügat bilmiyoruz. Thomsen'in zehabı üzere (ǰYǰI eng ilki) olmalıdır.

²³⁰ Mösyö Radloff "geri" ve "tekrar" diye tercüme ediyor.

²³¹ "tokımak" bizim "dokumak"ın aynıdır. Takmak, çarpmak ve yetiştirip vurmaktır.

Köl Tigin Azman aķıĝ binip tegdi. Sanĝdı. Süsin²³² (4) sanĝdımız,

Köl Tigin iri kırına binip hücum etti. Harbe ile deldi. Askerini süngüledik

İlin altımız. Törtinĝ /törtünĝ/ Çuş Başında /Başında/ süngüşdimiz. Türk [7] budun /bodun/

Memleketini zapt ettik. Dördüncü (defa) Çuş (nehri)membainda muharebe ettik. Türk milleti

[126] azak kaçşadı²³³ (1) /kaçşatdı/ yablaķ²³⁴ (2) bo.....²³⁵ (3) /boltaĝı erti/ biriye ozmiş ermiş /oza kelmiş/.

Ayaklarını yordu (yoruldu) Korkak oldu. Beriye tekaddüm etmiş (ilerlemiş) idi.

Süsin Köl Tigin aĝıtıp Tongra bir oĝışu /oĝuş/ alpaĝu

Askerlerini Köl Tigin daĝıtıp Tongra (kavmine mensup) bir asil Alpagu (adlı adamı)

On erig Tonga Tigin²³⁶ (4) yoĝında /yoĝında/ egirip ölürtimiz. Bişinĝ

On adamı Tonga Tigin'in cenaze alayında çevirip (girip) öldürdük. Hamisen

Ezkenti /Ezgenti/ kaçında²³⁷ (5) /Kadazda/ Oĝuz birle süngüşdimiz /süngüşdümüz/.

Köl Tigin [8] Az²³⁸ (6)

Ez kenti (nam-ı mahal) yanında Oĝuzlarla öyle muharebe ettik. Köl Tigin azgın

²³² Oĝuz kavmine racidir; Oĝuz askerini demektir.

²³³ "kaçşadı" müteaddidir. Ayaĝı yoruldu diyecek yerde "ayaĝını yordu"

²³⁴ "yablaķ" burada "korkak" manasına deĝil "fütura düĝar oldu", yahut Garp Türkçesindeki "yavı"dan "gizlenmek, kaçmak" manasınadır.

²³⁵ "bolmak" yani "olmak"tan bir siga olacaĝı anlaşılıyor.

²³⁶ Bu terkip ilim ise de ayrıca "tukan" büyük ve muazzam demektir.

²³⁷ Mösyö Thomsen "Ezkenti kadırda" bu terkihi ilim olarak mahal manasına gelse gerektir.

²³⁸ Mösyö Thomsen bunu "yaĝız" lügatıyla beraber ilim olarak at adı olarak kabul ediyorsa da bizce "azgın" manası ifade ediyor.

yağızın binip tegdi. İki erig²³⁹ (7) sançdı, balıqqa barmadı /basıkdı/. Oğuz /ol sü/

yağızına binip hücum etti. İki adamı süngüledi. Şehre gitmedi. Oğuzları

anda /anta/ölürtimiz /ölti/. /Amga/ Korgu²⁴⁰ (8) /korgan/ yışap²⁴¹ (9) /kışlap/
yazısı²⁴² (10) Oğuzgaru sü taşıkdımız.

orada öldürdük. Kaleyi fethedip baharda Oğuzların arkası sıra asker çıkardık.

[127] Köl Tigin beg /ebig/başlayu kıtımız²⁴³ (1) /akıt(t)ımız/. Oğuz yağı orduğ

Köl Tigin Bey riyaseti ile yukarı çıktık. Oğuzlar düşman (oldukları halde) orduyu

basdı. Köl Tigin [9] ögsüz²⁴⁴(2) akın binip tokuz erin /eren/ sançdı;

bastılar. Köl Tigin öksüz (yetim) nam kırına binip dokuz adamı süngüledi;

orduğ birmedi. Ögim /ögüm/ katun ulayu²⁴⁵ (3) öglerim, ekelerim²⁴⁶ (4)

orduyu vermedi. Validem Hatun kavuşup (birleşip) ögi annelerim, ablalarım,

kelingünüm, konuşularım /kunçularım/ bunça yeme tirigi²⁴⁷ (5) küng boltaçı²⁴⁸ (6)

erti.

gelinim, zevcelerim bu kadar (halk) cümle ziruhlar halayık olacak idi.

²³⁹ Bunu Mösyö Radloff $\text{N}\uparrow\uparrow\downarrow$ “girü” okuyorsa da Mösyö Thomsen’in $\text{E}\uparrow\uparrow\downarrow$ “iki erig” okuması daha muvafık düşüyor.

²⁴⁰ Thomsen “korğan” okuyor. Çağataycada hala mevcuttur. Üstünde de “amğa” kelimesini kalenin ismi olarak zikrediyor.

²⁴¹ Thomsen “kışla” yani “kışlayıp” kabul ediyor. Radloff ise açık demek olan “ışamak”tan addediyor.

²⁴² Bunu ova diye tercüme etmek namübhaldir. Thomsen “yazına” suretinde kabul ediyor.

²⁴³ “kıtmak” veya “kıdmak” yukarı çıkmak.

²⁴⁴ Anasız yani yetim demek ise de burada atın adıdır.

²⁴⁵ “ulamak” “kavuşmak” ve muttasıl olmak burada dâhil olduğu halde.

²⁴⁶ “öge” ögi valide ve “eke” veya “eçe” büyük hemşire, abla.

²⁴⁷ “tirimek” diri olmak ve yaşamak ve “tirigi” yaşayan.

²⁴⁸ “boltaçı” olucu manasıyla sıfat olup fiil-i isnadi ile beraber istikbal beyan eder.

ölüğü²⁴⁹ (7) yurtda²⁵⁰ (8) yolta yatı ıaltaçı ertigiz. [10] Köl Tigin yok erser²⁵¹ (9),

Ölenleriniz evde, yolda, anıp kalacak idiniz. Köl Tigin olmasaydı

ıop ölteçı erdigiz. İnim Köl Tigin kergek²⁵² (10) boltı. Özım /özüm/sakındım²⁵³ (11)
/sakıntım/;

hep ölecek idiniz. Küçük kardeşım Köl Tigin müteveffa oldu. Kendım sıkıldım:

körür közım /közüm/ körmez teg, bilir biligim²⁵⁴(12) bilmez teg boltı, özım/özüm/
sakındım/sakıntım/;

gören gözüm görmez gibi anlar fehim anlamaz gibi oldu. Kendım sıkıldım

[128] Öd²⁵⁵ (1) Tengri yasar²⁵⁶ (2) /yaşar/; kişı oğlı ıop ölgeli tirimiş²⁵⁷ (3) /törümüş/.

[11] ança

Zamanı Allah tanzim eder. Beniâdem hep ölmek üzere yaşamdır.

sakındım/sakıntım/; közde yaş kelser; etide²⁵⁸ (4) /tıda/ köngülte sıgıt²⁵⁹ (5) kelser
yanduru /yanturu/ sakındım /sakıntım/

sıkıldım, gözüme yaş (dümu) geldi; cismime, gönlüme sıkıntı geldi. Tekrar sıkıldım,

²⁴⁹ “ölüg” ölü, meyyit (y)zamir-i gaip cemi yerine müstamildir.

²⁵⁰ “yurt” çadır ve meskendir.

²⁵¹ Yok ise yani olmasa idi.

²⁵² Eceliyle öldü.

²⁵³ “sakinmak” sıkılmak ve keder etmek.

²⁵⁴ “biligim” bilme, fehm ve idrak.

²⁵⁵ Zaman, vakit “ödle” muvakkit.

²⁵⁶ “yasamak”tan “düzeltmek ve tanzim etmek, “nizam” demek olan “yasağ” bundandır.

²⁵⁷ “tirimek” diri olmak, yaşamak.

²⁵⁸ Mösyö Radloff “ete” yani cisme ve lahme diye tercüme ediyor, bu takdirde (y) münasebetsiz kalıyor. Ve bir de (de) ki kalın (d) ile yazılmıştır. Ki “eti” ile bir kelime olamaz. Mösyö Thomsen “eti”yi “pek çok” diye tercüme edip “de”yi halledemiyor.

²⁵⁹ “sakinmak”tan ism-i mastar.

**katıgđı saķındım/sakıntım/. İki şad ulayu, arķa künim²⁶⁰ (6) /iniygünüm/, oğlanım,
beglerim,**

*pek ziyade sıkıldım, iki şad (vezir) beraber (olduğu halde) enba-ı halkım, evladım,
beylerim,*

**budunım /bodunum/közi ķaşı yablaķ boltaçı tip saķandımız /sakıntım/ yuğçı /yogçı/
sığıtçı, Kıtay /Kıtaiñ/,**

milletim gözleri kaşları fütura düçar olacak deyip sıkıldık. Giryān ve nalan Hitay

**Tatabı budun /bodun/ başlayu [12] Udar Sengün kelti. Tabğaç ķağanda²⁶¹ (7)
/kaganta/ isiyi liki /İşiyi Likenğ/ kelti.**

Tatabı kavimlerine riyaset etmeye Udad Sengün geldi. Çin hanından isiyi liki geldi.

**Bir tümen ađı²⁶² (8) altun, kümüş kergeksiz²⁶³ (9) kelürti²⁶⁴ (9). Türgis /Töpüt/
ķağanda /kaganta/ bölen/bölün/**

On bin akçe altun gümüş tuhfeler getirdi. Türken hanından bölen

**[129] kelti. Kırıya²⁶⁵ (1) kün batsıķdaki Soğd /Sogd(ak)/, Berçler²⁶⁶ (2) /Berçek er/
üç kırk /Bukarak/ulus /uluş/**

geldi, geride gün batısında (garpta)ki Soğd, İraniler (Farslar) otuz üç ulus

²⁶⁰ “kün” halk manasıyla eylem Anadolu’da kullanılıyor “el gün” derler. Arka, akabinde olan tevabi demektir.

²⁶¹ Harfu’l-sakinin (dan) ve tarafından manasıyla istimali gariptir.

²⁶² “ak”tan akçe demektir.

²⁶³ Lüzumsuz yani ihtiyacı- zaruriyeden olmayan tuhfeler ve hedaya.

²⁶⁴ “gelmek” fiilinin müteaddisi “keltürmek”tir.

²⁶⁵ “kırı” “kurgaru” geri, girü.

²⁶⁶ Persler, Farslar.

budunda /bodunta/ **tengsüngün** /Nek Senğün/ **oğıl** /ogul/ **Tarğan kelti** [13] **Onok**²⁶⁷

(3) **oğlum** /oglum/ **Türgis** /Türgiş/

kavimlerinden Tensüngün oğlu Tarkan (tarhan) geldi. Aziz (damadım) oğlum Türgis

kağanda /kaganta/ **Mağaraç tamğaçı**²⁶⁸ (4) **Oğuz bilge tamğaçı kelti**, **Kırkız kağanda** /kaganta/

hanı tarafından Makaraç mühürdar, Oğuz (kavminin) alim mühürdarı geldi. Kırgız hanı tarafından

Tarduş²⁶⁹ (5) **İnaçmur** /İnançu Çor/ **kelti**. **Barğ itgüçi bediz**²⁷⁰ (6) **yaratığıma**²⁷¹ (6) /yaratığıma/

Tarduş (kavmine mensup) İnaçmur geldi. Bina yapacağı (mimar) tezyinat imal eden,

bitik²⁷² (7) **taş itgüçi Tabğaç kağan çankanı** /çıkani/ **Çağ Senüing** **kelti**.

Yazılı taş tanzim eden Çin hanı tarafından Çankanı Sengün geldi.

[130] **Cenup Ciheti**

[1] **Tengri teg tengride bolmış**²⁷³ (1) **Türk bilge kağan bu ödni**²⁷⁴ (2) /ödke/

Gök gibi (ve) Gök (Allah) tarafından vücuda getirilmiş Türk âlim hanı bu zamanda

²⁶⁷ Sevgili ve aziz demek olup ancak "Onok oğul" sevgili oğul yerine damat demektir. Zira Türgis hanı oğlu değil, damadı idi.

²⁶⁸ "tamga" mühür demektir.

²⁶⁹ Burada sıfat olup bu kavme mensup demektir.

²⁷⁰ "bezemek" ile münasebeti olan "bediz" zinet ve tezyinat demektir; bezemek, bezek, bayrak, bayram bundandır.

²⁷¹ Bir nev ism-i fail olduğu burada emsalinde anlaşılır.

²⁷² "bitimek" yazmak, bitink sıfat yazılı "mektup".

²⁷³ Yani Allah'ın avn ve inayetiyle hanlık mesnedine gelmiş.

²⁷⁴ Zarf-ı zaman mefulübih halinde kullanılmış.

olartım /olurtum/. Sabımın tüketi²⁷⁵ (3) eşidgil: Ulayu²⁷⁶ (4) {i}nikünim²⁷⁷ (5)
/iniygünüm/

oldum (mevki-i iktidara geçtim). Beyanatımı teknil işitiverin: Ey bana müteallik
küçük (tabi) halkım,

oğlanım biriki²⁷⁸ (6) oğuşım /oğuşum/, budunım/bodunum/, biriye şadapıt²⁷⁹ (7) /şad,
apıt/begler, yırıya tarkat²⁸⁰ (8) buyuruğ /buyruk/

evladım, cümle soyum, milletim, beride asil beyler, ötede tarkan zabıtları

begler, otuz.... /(Tatar)/ [2] Tokuz Oğuz begleri²⁸¹ (9), budunı /bodunu/, bu
sabımın²⁸² (10) edgüti²⁸³ (11) eşid,

beyler. Otuz (Tatar) Dokuz Oğuz beyleri, kavimleri bu beyanatımı iyice işitin

katığdı²⁸⁴ (12) tıngla: İlgerü kün toğusıka /togsık(k)a/, birigerü kün ortasıngaru²⁸⁵
(13)

pek dinleyin: İleride gün doğusunda (şarkta), beride gün ortasında (cenupta)

[131] kırığıru kün batısıkınga /batsıkınga/, yırıgaru tün ortasıngaru²⁸⁶ (1) anda /anta/

Geride gün batısında (garpta), uzakta gece ortasında (şimalde) oralardan

²⁷⁵ “tükelî” gibi tükenmek bundandır.

²⁷⁶ “ulamak” muttasıl ve müteallik olanlar veya yukarıda geçtiği gibi birlikte dâhil olduğu halde demektir.

²⁷⁷ “ini” küçük birader demek ise de burada “kün” yani halk kelimesi ile beraber benden küçük ve bana tabi adamlar.

²⁷⁸ “birikmek”ten mecmu ve cümle.

²⁷⁹ Vezir veya paşa gibi bir şey. “pıt” lafzı malumumuz değil ise de terkihi vezirzade veya vüzera.

²⁸⁰ Bir kavim isimdir veyahut da bir unvan. Bir rütbedir Tarhan gibi.

²⁸¹ Buraya kadar olan isimler hep maddi olup han bunlara hitap ediyor.

²⁸² “sab” sab, sav, haber, tebligat ve beyanat.

²⁸³ “edgü” iyi; “ti” edatı bunu hal yapar.

²⁸⁴ “ortası”, ortası ve “ngaru lafzı zarfiyet edatıdır.

²⁸⁵ “Gün ortası” Fransızların “midi” dedikleri gibi “cenup” demektir.

²⁸⁶ “gece ortası” tabiri “gün ortası”na mukabil olarak şimalden kinayedir.

içreki budun /bodun/ op manġa körür. [Men] bunça bu[dun] /bunça bodun/ [3] op

İçeriki (bu hudut dâhilindeki) milletler hep bana bakar (tabidir). Been bunca milletleri hep

itdim. Ol amtı²⁸⁷ (2) yaġ /aııġ/yok²⁸⁸ (3) Türk kaġan Ötüken yış olursar ilte

tanzim eyledim. O vakit düşmanı olmayan Türk kavmi Ötüken Ormanı'nda oturaydı ülkesinde

bunġ yok²⁸⁹ (4). İlgerü Şandung /Şantung/ yazıa tegi süledim taluya²⁹⁰ (5) kıçig²⁹¹ (6) tegmedim;

gaile olmayacaktı. İleride Şandung Yazısı'na dek asker sevk ettim. Denize hiç rast gelmedim;

birigerü Tokuz Ersinke tegi süledim, Tptke /Tptke/ kıçig tegmedim; ırıġaru

beride Dokuz Ersin'e dek asker sevk ettim. Tibet'a asla vasıl olmadım; geride

Yin gz [4] keçe Temir apıġa tegi süledim, yırıġaru yerinġ /Yir/ yaru²⁹² (7) /Bayırku/

İnci (Zerefşan) Nehri'ni geçip Demir Kapı'ya dek asker sevk ettim. tede yerin Yarku

²⁸⁷ Bu lġatın asıl ve hakikati meçhul olup bir ihtimale göre şan ve şeref manasına alınmış, şan ve şerefi ve düşmanı yok demektir. Diġer bir ihtimale göre şimdi demek olan “imdi” ile takrip olunarak zaman diye tercüme olunmuştur. şüphe ve tereddütle bu ikinci sureti kabule mecbur olduk.

²⁸⁸ “düşmanı yok” terkibi sıfat olarak kullanılmıştır.

²⁸⁹ Cümlelerin suret-i terkibinden burada (yok) lafzının “olmayacaktı” diye tercümesi iktiza ediyor.

²⁹⁰ “tala” ve “talay” deniz demektir; dalmak bundandır.

²⁹¹ Kuk, az, zerrece, hiç.

²⁹² Thomsen bunu “yir bayırku” okuyorsa da metinde /b/ yerine /k/ göründükten başka /t/ dahi incedir. Herhalde memleket ismi olarak ilimdir.

yiringe tegi süledim; bunça yirke tegi yorıtdım, Ötüken yışda

memleketine dek asker sevk ettim; bu kadar yerlere dek (askeri) yürüttüm. Ötüken Ormanı'nda

[132] yig idi yok ermiş: il tutsak /tutsık/ yir²⁹³ (1) Ötüken yış ermiş bu yirde

İyi sahip yok idi: Memleket zapt ve idare edecek yer Ötüken Ormanı imiş. Bu mahalde

olurup Tabğaç budun /bodun/ birle [5] tüzeltim /tüzültüm/, altun, kümüş, isgiti²⁹⁴ (2) /ışgiti/ kutay,

oturup Çin milleti ile uyuştum. Altın, gümüş, itriyat, ipek,

yungısız /buñuz/ ança birür. Tabğaç budun /bodun/ sabı süçig, ağısı yımşak ermiş,

zahmetsizce o kadar veren Çin kavminin teklifi tatlı, akçesi yumuşak imiş.

süçig sabın, yımşak ağın arap /arıp/, irak budunıg /bodunug/ ança yağutır²⁹⁵ (3) ermiş.

Tatlı teklifini, yumuşak akçesi arayıp uzak milletleri öyle yaklaştırır imiş.

Yağru /yaguru/ kondukda /kontukda/ kisre ayıg²⁹⁶ (4) /aıng/ bilig anda /anta/ üyür²⁹⁷ (5) /öyür/ ermiş. [6] Edgü bilge

Yakın konduktan sonra, medeniyet, ilim onda çoğalır imiş. İyi (ve) âlim

²⁹³ Merkez ittihaz olunup oradan memleket idare olunabilecek yer.

²⁹⁴ Biz “is”i yalnız yanık kokusu manasıyla kullanıyor, esasen kokulu şeyler.

²⁹⁵ “yağ” lafzı kurbiyet beyan eder. “yakın” bundan olduğu gibi takrip etmek manasıyla “yağutmak” fiili ve “yağru” zarfı da bundandır.

²⁹⁶ “ayıg” bu kökten ism-i mastar olup terakki ve temeddün demektir.

²⁹⁷ “ömek, öymek, ögmek” birikmek ve çoğalmak.

Kişig, edgü alp kişig yorıtma²⁹⁸(6) ermiş bir kişi yaŋılsar, oğışı /oguşı/,

Adamı iyi (ve) cesur adamı reddetmez imiş. Bir adam yanılrsa (hata etse), neslini

[133] budunı /bodunu/ bişikike²⁹⁹ (1) /ebi eşükîŋe/ tegi kıdmaz³⁰⁰ (2) ermiş. Süçig sabıŋa,

(Zürriyetini, soyunu) milletini kırıncaya kadar ileri varmazlar imiş. Tatlı davette (teklifinde)

yımşak ağışınğa /ağışınğa/ arturup³⁰¹ (3) öküş /üküş/ Türk budun /bodun/ öltüg³⁰² (4) Türk budun /bodun/,

yumuşak akçesine kapılıp çok Türk kavmi (efradı) öldünüz. Ey Türk milleti,

ölesikîŋ /ölsikiñ/ biriye Çoğay³⁰³ (5) yış, Tögültin³⁰⁴ (6) /Tögültün/ [7] yazı kınayın³⁰⁵ (7) tiser

senin bir kısmının bir yerde gölgeli orman yoktur diye (olmadığından) ovada iskan edeyim diyerek

Türk budun /bodun/ ölesikîŋ /ölsikig/ anda /anta/ayığ /ańıg/ kişi ança boşgurur {e}rmiş:

Deyince Türk milletinin o kısmını orada mütemeddin (hilekâr) adamlar şöylece teheyyüç ederlermiş:

²⁹⁸ “yorıtma” yürümeye mecbur etmez; alıkor demektir.

²⁹⁹ “kırık” diye tercüme olunmuş ise de asıl ve hakikati “delmek” demektir. “Beşiktaş”, dikili taş.

³⁰⁰ İleri varmak demek olduğu geçmiştir. “kıtmak” da lügattir.

³⁰¹ “arturmak” inanmak ve kapılmak.

³⁰² Bu siga mazinin cemi muhatabıdır.

³⁰³ “gölgeli ve muzlim”. Gölgeli ormandan maksat sık ve ağaçları yüksek demektir.

³⁰⁴ “tükel” değil suretinde kullandığımız lügatın aynı olup ahirindeki “tin”, “den” gibi sebebiyet beyan eder edattır.

³⁰⁵ Radloff, bu kelimeyi “koyın” okuyup “bırakıp, bırakarak” diye tercüme ediyorsa da o halde altındaki “tiser” ile irtibatı kalmıyor. Bizce “yüzün koyun” da olduğu gibi yazı doğru demektir.

irak³⁰⁶ (8) erser yablağ ağı³⁰⁷ (9) birür yağık /yaguk/ erser, edgü ağı birür tip ança

irak olursanız kötü akçe verir; yakın olursanız iyi akçe verir deyip öylece

boşğurur ermiş. Bilig bilmez kişi ol sabığ alıp yağru /yaguru/ barıp öküş /üküş/

teheyyüç ederlermiş. İlim bilmez adamlar o teklifini kabul edip yakın gidip çok

[134] kişi öltüg³⁰⁸ (1) [8] ol yergerü /yirgerü/ barsar Türk budun /bodun/, ölteçisin /ölteçi sen/, Ötüken

Adamlar öldünüz. O ere varsanız, Ey Türk Kavmi, öleceksiniz. Ötüken

Yir olurup arkış, tirkış ısar³⁰⁹ (2) neng³¹⁰ (3) bung oğ /buᅇug/ yok Ötüken

arzında oturup kervan, kafiye gönderirsen malı, galesi de olmayan Ötüken

Yış olursar, bengü il tuta olurtaçısın /olurtaçı sen/ Türk budun /bodun/

ormanlarda oturursan devamlı memleket malik olup oturacaksın. Ey Türk Milleti

**tokrağsın³¹¹ (4) /tok, arkuk sen/ ; açsık³¹² (5) tosık³¹³ (6) ömezsın³¹⁴ (7) /ömez sen/;
bir todsar, açsık**

daha tok olacaksın açlığı tokluğu cem etmezsin; bir (de) doyarsan, (ona)

³⁰⁶ Ekseriya “y” ile “yırak” suretinde kullanılır.

³⁰⁷ Kötü akçeden maksat az akçe veya bakır sikke; iyi akçeden maksat çok para veya gümüş ve altın sikke olsa gerektir.

³⁰⁸ O zamanki şiveye göre müfret ve gaip ise de Türk milletine hitap olduğundan cemi muhatapla tercümesi zaruridir.

³⁰⁹ “göndermek” demek olan “ıdmak” dan aslı “ıdsar” dır; “sar” in “s” si, “z ve t” den munkaliptir.

³¹⁰ Asıl “şey” ve bilmünasebe mal.

³¹¹ “tokrak” daha tok ve “sen” fiil-i isnadidir. İkinci kafın sebep-i dühulü manayı teşdid içindir. Mastariyet alametidir.

³¹² “sık” edatı “lık” gibi mastariyet alametidir.

³¹³ Aslı “todmak” “tod” tok demektir.

³¹⁴ Yani kâh tok ve kâh aç olmazsın ve hiç aç kalmazsın.

ömezsın /ömez sen/ ; andağınğın³¹⁵ (8) /antagınğın/ [9] üçün igidmiş қағанınğın
sabın

açlık katmazsın oradakilerin ucundan ilerlemiş olan hanın reyini

almatın yir sayu bardıg, қоп anda /anta/ алқındıg³¹⁶/alkıntıg/ (9) arılıg³¹⁷ anda /anta/
қалmışı

almazdan her tarafa gittiniz, çoğunuz orada fevt oldunuz. Orada kalanlarınız

[135] yir sayu қоп toru, ölü yoriyur ertig. Tengri yarlıқадуқın üçün

Her tarafa hep durmaya (ya) ölmeye gidiyor idiniz. Tanrı yardım ettiği için

inim /özüm/, қутım bar üçün, қаған olartım/olurtum/. Қаған olarıp /olurup/ [10]
yоқ, çıғay /çıғаń/

küçük biraderim, talihim olduğu için han oldum. Han olup maholmuş fakir

budunıg /bodunug/ қоп қобратдım³¹⁸ (1) /kubratdım/ ; çıғay/çıғаń/ budunıg
/bodunug/ bay қıлтım, az budunıg öküş /üküş/ қıлтım,

milleti hep yükselttim; fakir milleti zengin çektim. Az milleti çok yaptım.

azu³¹⁹ (2) bu sabımda igid³²⁰ (3) bar ғu, Türk begler, budun /bodun/, bunı eşiding:

istifade ederek bu ihtarımdan ileri varmak üzere Ey Türk beyleri, milleti, bunu işitin:

³¹⁵ “andağ” orada. “k” (ng) hitap için olmakla oradaki senin adamların demek isteniliyor. Malumdur ki Ötüken Türklerin vatan-ı asliyesidir onunla kanaati tavsiye ediyor.

³¹⁶ “alkınmak” fiili “al” kökünden “şaşırmak”.

³¹⁷ “arılmak” yorulmak. “yorgun argın” bundan “arılıg” “arıldıg” yerindedir ki mazinin müfret muhatabıdır.

³¹⁸ “kobratmak” koparmak, yükselmek ve düştüğünden sonra ıslah-ı hal edip eski haline gemek, “kopartmak” onun müteaddisi. Asıl “kop” yani “çok”

³¹⁹ Faide demek olan “asıg” kökünden siga-i atfiye, istifade ederek demektir.

³²⁰ “igidmek” fiilinden zarf gibi ve ileri manasıyla kullanılıyor.

Türk [budunıĝ /bodun/ ti]rip il tutsıķınĝ³²¹ (4) bunda /bunta/ urtum³²² (5) /urtum/
yangılıp

Türk milletini toplayıp memalik zapt ettiĝini buraya kazıdım hata edip

ülesikınĝin³²³ (7) /ölsikınĝin/ yeme [11] bunda /bunta/urtum /urtum/nenĝ nenĝ³²⁴ (6)
sabım erser benĝü³²⁵ (8) taşķa

tefrikaya düştüĝünü hep burada kazıdım. Her ne ihtarım ise zevalsiz taşa (abideye)

[136] urtum /urtum/. Anĝara³²⁶ (1) / Anĝar/ körü, biling, Türk amtı³²⁷ (2) budun
/bodun/begler, bödke³²⁸ (3) körigme³²⁹ (4)/körügme/

kazıdım. Ona göre bilin, ey Türk şanlı milleti, beyleri tahta itaat [et]me[yen]

Begler egü³³⁰ (5) /gü/ yangıltaçısın /yanĝıltaçı siz/. Men Be[nĝü] taşķa urtum /tikdim/.

Anı üçün Tabĝa]ç

Beyler serfuru etmede hata edeceksiniz. Sermedi taşa kazıdım. Onun için Çin

ķaĝanda /kaganta/bedizçi³³¹ (6) kelürtim /kelürtüm/; bediztim /bedizet(t)im/;

meninĝ sabımın sımadı³³² (7) [12] Tabĝaç

hakanı tarafından tezyinatçı getirdim; tezyinat ettim. Benim talebimi kırmadı Çin

³²¹ “tutmak” zapt ve rapt, idare etmek asıl sigası “tutsımak” olup “k” hitap ve “n” mefuliyet alametidir.

³²² “urmak” burada darp hakketmek, kazımak.

³²³ “ülemek” ayırmak, taksim etmek tefrikaya düşmek olup muratlaşmak.

³²⁴ “nenĝ” şey, mükerrer her ne demektir.

³²⁵ “benĝü” ve “menĝü” zevalsiz, daimi, baki demek olur.

³²⁶ Eski Türkçede zira “a” “an” evveldir. Bu birinci şekildir, “anĝa” mefulüileyh halidir.

³²⁷ Burada “şanlı” tercümesi zaruridir.

³²⁸ “böd” taht.

³²⁹ “körmek” itaat.

³³⁰ Bizce de malum olan “eĝmek” ve “eĝilmek”ten siga-i gaibe.

³³¹ “bediz” ve “bedizermek” bizce istimalden sakıt olmaya başlayan “bezemek” ile birdir. Ziyet ve süs.

³³² Asıl “sımadı”, kırmak, reddetmek, geriye püskürtmek, kabul etmemek ve bu münasebetle yenmek ve galebe çalmak manasına gelmiştir.

**kağanıṅ içreki bedizçig itı /it(t)ı/. Angara /anḡar/ men taş /adıncıg/, bark³³³ (8)
urturtım /yaraturtum/. İçin**

hakanın dahili (has) oymacılarını gönderdi. Onlara ben taş ebniye yaptırdım. İçini

**taşın adıncıḡ³³⁴ (9) bediz {u}rturtım /urturtum/. Taş tokıtdım³³⁵ (10) Köngülteki
sabımın ol inim /urturtum/**

*dışını ayrıca ziynet çektiirdim. Taş yontturdum, gönüldeki beyanatımı o küçük
kardeşim*

Köl Tigin sabımın³³⁶ (11) Onuk /On ok/oḡlına, Tatıṅa³³⁷ (12) tegi bunı körü bilıṅ;

Köl tigin'in haberlerini sevgili evladınıza, ahfadınıza dek buna bakarak öğrenin:

**[137] beṅü taş [13] tokıtdım yaḡuḡ / (Bu ... il)/ erser / (ança)/ matıḡa³³⁸ (1) /takı/
erig³³⁹ (2) yirte erser ança erig**

Baki taş (abide) yontturdum; yakın ise(?) sert (çetin) yerde ise öylece kıraç

**yerte /yirte/ beṅü taş tokıtdım, bitidim. Anı körüp ança bilıṅ: Ol taş... /taşıḡ (...)
tokıtdım/**

Yerde baki taş yontturdum, yazdım. Ona bakıp öylece bilin: O taş...

³³³ “bark” varılan veya barınılan yer çünkü bu taşların yanında mabet ve türbe gibi birtakım binalar dahi bulunmuştur. Bizim “ev bark” bundandır.

³³⁴ “adın, atın” başka, gayrı.

³³⁵ “tokımak ve tokıtmak” ile münasebeti malum; urmak (kakmak) yontmak, kazımak.

³³⁶ Metinde okunmaz surette bozuk olup halledenler tarafından tazmin edilmiş olan bu ibaredeki “sabımın” lüğatinin mütekellim alameti olan “m” si fazla olup doğrusu “sabın” olacağı anlaşılıyor.

³³⁷ “katnı” (tatı) hafid ve ahfat manasıyla kullanılmış ise de aslı malum olamadı.

³³⁸ Bu kelime meçhul bir kelimedir.

³³⁹ Sert, çetin, kıraç yer.

dım, bu bitig bitigme atısı³⁴⁰ (3) Yolluğ Ti [gin bitidi /bitidim].

bu yazıyı yazan yeğeni Yolluğ Tigin yazdı.

[138] Şimal-i Şarkî Köşesi

Köl Tigin koy /koñ/ yılka yiti yigirmike uçdı. Tokuzınç /tokuzınç/ ay yiti otuzka

Köl Tigin koyun senesinde on yedide cennete gitti. Dokuzuncu ay yirmi yedide

[yuğ /yog/ ertürtimiz /ertürtümüz/, barkın bedizin] bitig taş[ın] peçin /biçin/ yılka yetinç /yitinç/ ay

(matem cenaze alayı] icra ettik, türbesini tezyinatını, yazılı taşını maymun yılında yedinci ayda

Yiti otuzka kop alkadımız³⁴¹ (1) /alkdımız/] Köl Tigin [ölüp /özi] kırk artuğ[ı] iti³⁴² (2) yaşing³⁴³ (3) /kergek/

Yirmi yedide hep takdis ettik Köl Tigin ölüp kırk zaid yedi yaşında

boltı. Taş... /bark (itgüçig/ bunça bedizçig Tuyğun Eleteber³⁴⁴ (5) /ilteber/ kelürti.

Oldu(idi) taş (oymaya) bu kadar tezyinatçı Tuygun İlteber getirdi.

Cenub-i Garbi Köşesi

[139] Köl Tiginin altunun, kümüşin, ağışın /ağışın/, barımın Türk çığanı karnın yağma /tör(t binğ yıl)kısın ayagma/

Köl Tigin'in altınıyla gümüşüyle akçesiyle varıyla Türk fukarasının karnını ganimet

³⁴⁰ Takriben biraderzade yeğen demek olduğu anlaşılıyor, çünkü Köl Tigin bu yazıları yazıp Çin'den celp ettiği sanatkarlara taş üzerine hakkettiren "Yolluğ Tigin" in yeğeni idi.

³⁴¹ Asıl "alkatdık" olup alkاتمک, takdis etmek ve resim küşadını icra eylemek.

³⁴² Yiti yerine yazılmıştır.

³⁴³ Burada (k)yanlış yazılıp doğrusu (k) ile "yaşık" olmalı.

³⁴⁴ Tuygun kabile, ilteber kavim adıdır.

Toyuğ³⁴⁵ (1) tebu ... /Tuyguṭ, Bu(nça ... ..)/ begim tigin³⁴⁶ (2) yögerü /yügerü/
tenğri ...³⁴⁷ (3) /bolça/taş bitidim Yolluğ Tigi[n] /(birle bitidimiz)/

Doyurup... efendim tigin yukarı gökte... taş yazdım (ben) Yolluğ Tigin.

[140] Cenub-ı Şarki Köşesi

Bunça bitig bitigme Köl Tigin atışı Yoluğ Tigin bitidim. Yigirmi kün olurup

Bu kadar yazı yazan Köl Tigin yeğeni (ben) Yoluğ Tigin yazdım. Yirmi gün oturup

bu taşka bu tamğa qop Yoluğ Tigin bitidim. İğar oğlanıngızda toyğunıngızda³⁴⁸ (1)
/tayğunıngızda/

Bu taşta bu damgayı hep ben Yoluğ Tigin yazdım. Sadık evladınıza toygunlarınıza

yigde³⁴⁹ (2) /yigdi/ igür³⁵⁰ (3) /igidür/ ertigiz uça bardığız. Tengri³⁵¹ (4) tirigdekiçi
/tirigdekiçe/

iyilik eder idiniz. Cennete gittiniz. Gökte yaşar (oldunuz).

³⁴⁵ “tok” manasıyla sıfat olup altındaki mahzûf fiil ile beraber “doyurup” manasını veriyor. O mahzûfun başı olan “tebu” natamam olmakla anlaşılamiyor.

³⁴⁶ Maksat Köl Tigin olsa gerektir.

³⁴⁷ Bu mahzûf “olduğu halde” gibi bir tabir olmalıdır.

³⁴⁸ Bu “toygun” hafid gibi evlattan sonra gelen bir akraba adı mı bir rütbe-i mahsusa sahibi mi olduğu kestirilemiyor.

³⁴⁹ Radloff bu lügati böyle yazıp tercümesiz bırakıyor. Thomsen ise “yeğde” okuyup “yig” gibi iyilik diye tercüme ediyor.

³⁵⁰ “yegdimek” dahi usuldan iyilik etmek demektir.

³⁵¹ “pir” ve “Tanrı” gibi isimlerde (de) harfussaki daima zikrolunmayıp bazen böyle mukadder bulunur.

[141] Garp Ciheti

Çin hattının sağ tarafında.

[1] Inaçu Apa, Yargan, Tarğan atıg.../(birtim. Anı ögtürdüm)/ [2] Kırdanug...
/kurıdın (S)ogud örti/ İnim Köl Tigin ölti...

Inaçu baba yargan tarhan nam...! Küçük kardeşim Köl Tigin vefat etti.

İşig küçüg birtük üçün, Türk Bilge Kağan yuşıka /(ay)ukı(ka)/inim Köl Tiginig

*İşimizi kuvvetimizi verdiğimiz için Türk âlim hanı mateminde küçük biraderim Köl
Tigin'i*

Künde olurt...³⁵² /küzedü olurtu(m)/

Güneşte oturup...

[142] İkinci Abide

Şark Ciheti

[1] Tengri teg tengri yaratmış Türk Bilg[e] Kağan... sabım:

Gök gibi (ve) gök (tarafından) yaratılmış âlim hanı (olan benim) beyanatım (şudur:)

Akañgım/kañgım/Türk Bilge Kağan...³⁵³ (1) atısı er /bi (... Al)tı Sir/ Tokuz Oğuz,
ödez /İki Ediz/ kerekülig /kerekülüg/

*Pederim Türk âlim hanı ... yeğeni olan adam dokuz kabile Oğuz (ve) Ödez meşhur
beyleri*

³⁵² Bu safhanın silikleri çok ve raptı bozuk olduğundan mana ve meal çıkarmaya uğraşmak boştur.

³⁵³ Buradaki silik meçhul ise de “vefatında” manasına bir tabir olmalı.

begleri, budunı /bodunı/ Türk] Te[n̄g]ri ...³⁵⁴ (2)] [2] öze /üze/ kağan olartım
/olurtum/. Olırtu^ğma /olurtukuma/

*Beyleri ve milleti Türk [1] Allah'ın ... üzerine han oldum (beyüdüm) han
olduğumda*

Ölteçiçi³⁵⁵ (3) /ölteçiçe/ sa^ğınığ^ıma /sakinig^ıma/ Türk begler, budun /bodun/
[yö]girep³⁵⁶ (4)/yügürüp/ sebinip

Ölecek derecede sıkılmış olan Türk beyleri, milleti yükselip sevinip

[143] tonğatmış³⁵⁷ (1) /tonğutmış/. Közi yögerü /yügerü/ körti. Bödke özüm /özüm/
olurup bunça ağır

rahatlandı. Gözü yukarı baktı. Tahta kendim oturup bu kadar mühim

törüg tört bulunğdaki [budun it]dim /yarat(t)ım, bitidim/, öze /üze/kök tengri

kanunları dört yandaki milletleri tanzim eyledim. Yukarıda mavi gök,

as[ra yağız yer /yir/ kılındıkda /kılıntukda/ ikin ara kişi oğlı kılınmış.]

aşağıda siyah yer yaratıldıkta ikisi miyanında kişi oğlu yaratılmış.

Bu ikinci satırın ortasında 24'üncü satırın ortalarına kadar tamamıyla birinci abidenin şark cihetinin başından 30'uncu satırına dek olan ibarenin aynıdır, yalnız eksik ve silik yerleri ziyade olmakla burada tekrarını lüzumsuz gördük.

³⁵⁴ Bu kelime burada pek rabitasız kalıyor. Buradaki silik “imdadıyla bu kavimlerin” manası müfit bir ibarede olsa gerek.

³⁵⁵ Burada “çi”nin tekrarı gariptir. Ya sehven iki defa yazılmış veya ikinci teşbiye edatı olarak “çe”dir. Zira hatt-ı kadimede /y/ ile /ç/ † ‡ /ç/ nin şekilleri meşayıhtir.

³⁵⁶ Yukarının incesi ve müteradifi olan “yügerü” den yukarı çıkmak ve canlanmak Mösyö Thomsen “öğirip” okuyup dönüp ve tebdil-i hal edip diye tercüme ediyorsa da ögirmek müteaddi olduğu için bu veçhe bait görünüyor.

³⁵⁷ Bunu Radloff “tüsetmiş” okuyorsa da öyle bir fiil bilinmediğinden Thomsen † yerine ‡ harfini kabul ile Çağatayca “yokatmak” fiiline kıyasen “rahatlatmak” diye tercüme ediyor.

[24] Az budunuğ /bodunug/ öküş /üküş/ kıltım. İğar iligde /illigde/ kağanlıkda³⁵⁸ (1)
yeg /yig/ kıltım tört

Az kavmi çok ettim muti memalikte: hanlığında iyilik ettim. Dört

bulunğdaki budunıg /bodunug/ qop baz kıltım, yağısız kıltım [kağanım³⁵⁹ (2)] qop
manga

cihetteki milletleri hep sulha müstefit ettim, düşmansız ettim. (Hanım) hep bana

[144] körti yeti /yiti/ yigirmi yaşıma Tanğut tapa süledim. Tanğut budunuğ /bodunug/

Muti oldu. on yedi yaşında Tangut (kavmine) asker sevk ettim. Tangut kavmini

bozdım /buzdım/; oğın yoq kıltım /yo(tuz)ın; yılqısın³⁶⁰ (1) barımın³⁶¹ (2) anda
/anta/ altım. Sekiz yigirmi

Bozdum. Evlatlarını yok ettim; sürülerini varlarını o muharebede aldım on sekiz

yaşıma Altı Çop³⁶² (3) /Altı Çub/ [Soğdak³⁶³ (4)] ... [25] tapa süledim; budunıg
/bodunug/ anda /anta/

yaşımda Altı Çop Soğd ... (kavimlerine) karşı asker sevk ettim. Bu kavmi onda

bozdım /buzdım/ Ta[bğaç o]nğ Tutuq beş /biş/ tümen sü kelip /kelti/ Iduq Başda

bozdum. Çin'in Ong Tutuk kavminden elli bin asker gelip mukaddes tepede

³⁵⁸ Mösyö Radloff “kıltım” lüğatını kabul ediyor. Tebamı düşmansız ettim. Ve sulhte yaşattım demektir.

³⁵⁹ Mösyö Thomsen bunun yerine “kağanım” tabirini kabul ediyor ki bütün düşmanları tenkil veya taleb-i sulha mecbur edip bugün düşmansız bir hanım demektir.

³⁶⁰ “yılki” sürü, hergele.

³⁶¹ “barım” “barın” “varım” mülk demek olduğu anlaşılıyorsa da ahirindeki “m” kendim, gibim kelimesinde olduğu gibi isim alametidir.

³⁶² Manayı lagvisi zahirdir. Burada bir kavim ismi olmak üzere ilmdir.

³⁶³ Buhara ve Semerkand'ın yani Zerefşan Vadisi'nden ibaret olan Soğd huttası ahalisi.

süñgüşdim /süñgüşdüm/. Ol süğ anda /anta/ yok kışdım. [toğuz] yigirmi yaşıma Basmal /Basmıl/

muharebe ettim. O askeri orada mahvettim. On dokuz yaşında Basmal

ıduğ at /(k)ut/ oğuşım /oğuşum/ /bodun/ erti, arkış ıdmaz tiyin süledim.

Mübarek adlı hemcinsim bir kavim idi; kervan (aidat) göndermiyor diye asker sevk ettim.

[145] k ...t içgertim³⁶⁴ (1); kal[ın]³⁶⁵ (2) /kalın/ ebirü³⁶⁶ (3) kelürtim /kelürtüm/. İki otuz yaşına

Tattırdım. Çoğunu eve (memlekete) getirdim. Yirmi iki yaşında

Tabğaç [26] tapa süledim; Çaça Sengün sekiz tümen [sü] birle

Çin'e karşı asker sevk ettim; Çaça Sengün (nam kumandanın) seksen bir askeri ile

süñgüşdim /süñgüşdim/. Süsin anda /anta/ ölürtim /ölürtüm/. Altı otuz yaşına Çik budun /bodun/ Kırkız

muharebe ettim. Askerini orada öldürdüm. Yirmi altı yaşında Çik milleti Kırgızlarla

birle yağı boltı. Kem³⁶⁷ (4) keçe Çik tapa süledim;

beraber düşman oldu. Kem (Yenisey) geçerek Çik (kavmine) karşı asker sevk ettim;

³⁶⁴ “içmek” fiilinin müteaddisi olup içirmek yanı tattırmak demek olması veyahut “iç”ten üstak olup idhal etmek manasına gelmesi muhtemeldir. Makabli silik olduğundan karine ile manasını tayin etmek mümkün olamıyor.

³⁶⁵ “kalın kalın” çok ve ekseriyet beyan ediyorsa da burada çoğunu diye tercüme olunmak için “kalın” olmak iktiza ederdi.

³⁶⁶ “hane” demek olan “ev” ile zarfiyet edatı olan “rü” den “eve” ve “vatana” demektir.

³⁶⁷ Kem Irmağı Sibirya'nın en büyük ırmağından, haritalarda “Yenisey” ismiyle mezkûr olan nehirdir ki Türkler miyanında asıl bu isimle maruftur. Yenisey ismi ise bizim lehçemizde “Yeniçay”dır.

Örpen^{te} süngüşdim /süñgüşdüm/; süsin sançdım. Az [budunıg /bodunug/

Örpen (nam mahalde) muharebe ettim askerlerini harbe ile deldim; (zaten) az olan (bu) milleti

ölürtim /altım/ ... lig³⁶⁸ (5) ertim/içgertim/. Yeti o[tuz yaşım]a Kırkız tapa süledim.

öldürdüm. ... idim. Yirmi yaşımda Kırgızlara karşı asker sevk ettim.

süñgüg batımı [27] qarıg söküpen Kögmen yışıg toğ[a yorı]p Kırkız

süñgü batacak derecede karı söküp Kögmen Ormanı'na çıkararak, yürüyüp, Kırgız

[146] budunıg /bodunug/ uda basdım. Kağanın birle Songa³⁶⁹ (1) yışda süngüşdim/süñgüşdüm/. Kağanın

kavmi üzerine bastım. Hanları ile beraber arkadaki (ormanda muharebe ettim. Hanlarını

ölürtim /ölürtüm/; ilin anda /anta/ altım. Ol yılka Türgis/ Türgiş/ tapa Altun yışıg {aş}a /[tog]a/

öldürdüm; memleketi orada aldım. O yıl Türgislere karşı Altun Ormanı geçerek

Ertis³⁷⁰/İrtiş/ ögüzüg keçe yorı[dım. Türgis budunıg /Türgişbodunug/] uda basdım. Türgis kağan

Ertiş Nehri'ni geçerek yürüdüm. Türgis milleti üzerine bastım. Türgiş hanının

³⁶⁸ Buradaki eksiklik tahmini mümkün olamayıp herhalde yazan han kendisinden bahsediyor. Belki de "igiligig" dir ki "hasta idim" demektir.

³⁶⁹ Son ve nihayet demek olan "son" dan zarf-ı mekân, arkada, geride bulunan, arkadaki ormanda veya ormanın arka cihetinde demek istiyor.

³⁷⁰ "Ertis" Sibirya'nın enhar-ı cesimesinden maruf "İrtic" Irmağı'dır. Bu enharın vesair mevaki ve akvamın isimleri Türklerin daire-i fütühat ve cevelanları ne kadar vasi olduğunu gösterir.

Süsi otça boraça³⁷¹ (3) /borça/ kelti 28 Bolçuda /Bulçuda/ süngüşdimiz
/süngüşdümüz/, **kağanın, yab{ğug}**³⁷²(3)/ yab(gusı)n/

Askeri ateş gibi bora gibi geldi Bolçu (nam mahalde) muharebe ettik, hanlarını, serdarlarını,

**şadın anda/anta/ ölürtim /ölürtüm/; ilin anda /anta/ altım. Otuz yaşıma Beş /Biş/
Balık³⁷³ (4)**

vezirlerini orada öldürdüm, mülkünü orada aldım. Otuz yaşımda beş şehre

tapa süledim; altı yolu süngüşdim /süngüşdüm/... süsin kop ölürtim /ölürtüm/.
/(Anta)/İçreki

Karşı asker sevk ettim; altı kere muharebe ettim... Askerini hep öldürdüm.
İçerdekiler

ne /iç irkini/ kişi ...³⁷⁴ (5) [yok boldaçı erti³⁷⁵ (6)] /(bolmalım tip bizing)e/...
oığılı³⁷⁶ /okıgalı/ kelti.

Ne adamlardır (diye) ... yok olacaklar idi ... Davetçi geldi.

**[147] Beş Balık anı için ozdı.³⁷⁷ (1) Otuz artukı /artukı/ [29] bir yaşıma Karluğ
budun /bodun/buıgsuz**

Pekin şehri onun için kurtulduç otuz zait bir yaşımda Karluk milleti galesiz

³⁷¹ Yani sürat-i fevkalade ile.

³⁷² Bu dahi şad gibi serdara mümasil bir büyük mesnet sahibi idi.

³⁷³ Pekin şehri beş büyük kısımdan mürekkep olduğu için Türkler arasında bu isimle maruf idi. hatta bu şehre girmiş olan İbni Batuta dahi bu isimle zikrediyor.

³⁷⁴ Yani şehrin ahalişi nasıl adamlardır diye. Ancak bu ifadenin alt tarafı okunamadığından mealî eksik kalmıştır.

³⁷⁵ Yani muhasara altında telef olacaklardı.

³⁷⁶ “davet” demek olan “okumak”tan olup teslim şeraitini teklife memur.

³⁷⁷ “ozmak” kurtulmak.

erür barur³⁷⁸ (2) erkli yağı boltı. Tamağ Iduķ Başda süngüşdim /süngüşdümüz/

olur gider (müstakil) kutlu düşman oldu. Tamağ (Nehri) başında muharebe ettim;

Ķarluk budunıĝ /bodunug/ **ölürtim** /ölürtüm/, **anda** /anta/ **altım** ... **Basmal**
/(...Basmı)l ka(ra...)/[Ķarluk] **edüd**³⁷⁹ (3) /bodun/

Karluk milletini öldürdüm. O muharebede zapt ettim. Basmal, Karluk, edüd...

Ķarluk³⁸⁰ (4) **budun** /bodun/ **tir...** **m**³⁸¹ (5) /tir(ilip kelti. ...)m/ **ö[lürtim]** /ö(lürtüm)/
To[ķuz Oĝu]z mening budunım /bodunum/ **erti**.

Karluk kavimlerini topladım... öldürdüm. Dokuz (kabileli) Oğuzlar benim milletim idi.

Tengri yir bulĝaķın üçün öding[e] [30] **küni**³⁸² (6) **tegdik** /tegdük/ **üçün, yağı boltı**.

Gök yer karıştığı için sahirelerine haset darı olduğu için olduğu için düşman oldu.

Bir yılķa dört yolu süngüşdim/süngüşdüm/. **Engligi** /Eng ilki/ **Toĝu Balıķda**
süngüşdim/süngüşdüm/.

Bir yılda dört defa muharebe ettim. En ibtida Toĝu Balık'ta (şark şehrinde) muharebe ettim.

³⁷⁸ Kendine malik, müstakil, nu tabirin mana-yı mecazisiyle istimali yukarıda geçmiştir.

³⁷⁹ Bu lügat yerine Mösyö Thomsen "bod" suretini kabul edip "bodun" suretinde ikmal ediyor. "edüd" suretinde kabul eden Radloff ise tercümesiz bırakıyor. İsmihas olması ihtimali akvadır.

³⁸⁰ Bu lügatin tekerrürü Karluk kavminin "Bismil Karluk" ve "Ödüd Karluk" isimleriyle iki şubeye münkasım bulunmuş olması ihtimalini tekit ediyor.

³⁸¹ "toplamak" anlamına gelen "tırmek"den bir siga ise de sureti kestirilemiyor.

³⁸² Haset ve gazez.

Toğla³⁸³ (7) ögüzig /ögüzüg/ yüzi³⁸⁴ (8) /yüzüti/ keçip süsi...³⁸⁵ (9) İkinci³⁸⁶
(10)/ikinti/ Andarguda /Antarguda/ süngüşdim/süngüşdüm/.

Tola Irmağı'nı yüzerek geçip askerini... saniyen Andargu (nam mahal)'da muharebe ettim.

[148] süsin sançdım, [ilin altım. Üçünç Çuş Başında/Başinta]
süngüşdim/süngüşdüm/.

Askerini harbe ile deldim. Mülkünü aldım. Salisen Çuş (Nehri) başında muharebe ettim.

Türk budun /bodun/ azak kamsatı /kamsat(t)ı/ yablağ [31] boltaçı erti. Oza³⁸⁷ (1)
yaya /yaña/keligme

Türk kavminin ayakları yoruldu, fütura düşar olacak idi. Önden gelip dağıtmış olan

Süsin ağıtım³⁸⁸ (2) /ağıt(t)ım/. Öküş /üküş/ ölteçi anda /anta/ tirilti. Anda /anta/

olan askerini perişan ettim (uçurdum). Çok ölecek adam orada dirildi. Orada

Tongra yılpağı atı /yılpagutı/ bir oğuşıg /oğuşug/ Tonga Tigin yuğında /yogınta/
egire tokıdım.

Tongra kumandan Yılpağı adlı bir hemcinsi Tonga Tigin cenaze resminde çevirip vurdum.

³⁸³ Haritalarda "Tola" ismiyle maruf Sibiryalı ırmağıdır.

³⁸⁴ "ti" ve "di" edatı fiillerden vesair elfazdan hal yapmağa mahsus alamet olup yüzerek ve yüzmekle demektir.

³⁸⁵ Burada birkaç kelime silik olup askerini bozdum veya öldürdüm gibi tabir tahmin olunuyor.

³⁸⁶ "di" yerine evvela bu "d" meksura dahi hal alameti olup saniyen demektir.

³⁸⁷ "ozmak" fiilinin asıl manası "kaçmak", "ileri gitmek", "uz gitmek" bu münasebetle kurtulmak manasıyla da kullanılır.

³⁸⁸ Aslı "ağmak"dan "ağıttım"dır. "ağmak" yukarı çıkmak, suut etmek ve müteaddisi "ağıtmak" yukarı kaldırmak ve dağıtıp perişan etmek.

Törtünç Ezkendi kadında³⁸⁹ (3) /Ezgenti Kadazda/ süngüşdim/süngüşdüm/; süsin anda /anta/sançdım,

rabian Ezkendi kurbunda muharebe ettim, askerini orada harbe ile deldim,

yabırdım³⁹⁰ (4)...³⁹¹ (5) [yaşım]a Amğı kurgan /korgan/ kışladıkda /kışladukda/ yut boltı. Yazınğa [32]

muharebe ettim (buşattım) ... yaşımda Amğı kalesinde kışladıkta don (buz) oldu. Baharında

Oğuz tapa süledim. İlki sü taşıkmış erti; ikin

Oğuzlara karşı asker sevk ettim. İlk asker çıkmış idi; ikinci

[149] sü ebde erti; Üç Oğuz süsi basa³⁹² (1) ölti /kelti/. Yadag

Asker (firka) evlerinde memlekette idi; Oğuzların üç fırkası hücumda öldü. Yayan

Yabız boltı tip algalı³⁹³ (2) kelti. Oğuz /-/

Zayıf (kötü) oldu deyip zapt etmeye (tutmaya) geldiler. Oğuzların

sıngar³⁹⁴ (3) süsi ebig barlıg yoluğalı³⁹⁵ (4) /yolıgalı/bardı. Sıngar süsi süngüşgeli

akıncı askeri evleri, barkları yağma etmeye gittiler. (Diğer bir) akıncı askeri muharebe etmeye

³⁸⁹ Bunu Thomsen bir mürekkep olmak üzere “Erkendi kadaz” okuyor. “n” ile olduğu takdirde katında yani indinde manasına gelse gerektir.

³⁹⁰ Yabırdım” asıl boşaltmak demek olup mahv ve nabut etmek manasına da gelir.

³⁹¹ “otuz artukı iki” yani otuz iki olsa gerektir.

³⁹² “basarken” hücum ederken, hücumda.

³⁹³ “almağa” yani tutup esir etmeye.

³⁹⁴ “sıngmak” sınımak yani dühul ve nüfuz etmek demek olup düşman toprağına dühul ile akın etmek manasına da gelir.

³⁹⁵ “yolmak” soymak ve yağma etmek.

kelti biz az ertimiz, yabız ertimiz. Oĝu{z} ... t yaĝ[ı ... Tenĝri]

geldi. Biz az idik, zayıf idik. Oĝuzlar ... düşman [olduĝu halde] Allah

küç birtük için, anda /anta/sançdım 33 yabdım /yaıdım/Tenri yarlıkaduk için

kuvvet verdiĝi için, orada harbe ile deldim, perişan ettim. Allah yardım ettiĝi için

men kazganduk /kazgantuk/ için Türk budun /bodun/ kazganmış/(b)u(l)gam(ış)
(kazgan)mış/erinç. [men iniligü³⁹⁶ (5)] bunça

ben çalıştığım için, Türk milleti (de) çalışmış oldu. ben küçük kardeşimle beraber bu kadar

başlayı kazganmadım³⁹⁷ (6) /kazganmasar/ tirig /Türk/ budun /bodun/ ölteçi erinç
/erti/, yok boltaçı erti.

İptidadan çalışmaya idim, diri olan millet ölecek olup yok olacak idi.

[150] [Türk] begler [budun ança /bodun, ança] saşımıĝ, ança bilinĝ: [Oĝuz
budun/Oĝuz bo(dun...)]

(ey) Türk beyleri, milleti öylece düşünün, öylece bilin: Oĝuz milleti

ıdamayın /ıdmayın/ tiyin sünĝüşdim /sünĝüşdüm/. [34] ebin, barşın bozdım...³⁹⁸ (1)
/buzdum/budun /bodun/

*kaçırmayayım (göndermeyim) diye muharebe ettim. Evlerini barklarını yıktım...
[Oĝuz] milleti*

³⁹⁶ İni küçük kardeş demek olduĝu malum... Ahirindeki “ligü”nün ne olduĝu tamamıyla malum deĝil ise de “ile beraber veya malik olduĝum halde” gibi bir mana ile kullanıldıĝı anlaşılıyor. Mösyö Radloff bu iki lügati dercetmemiştir.

³⁹⁷ Burada şartiyet beyan edecek bir edat yok ise de kelamın rapt ve sevki cümlede şart ve ceza olduĝunu gösteriyor.

³⁹⁸ Bu eksiklik “Oĝuz” isminden ibaret olacaĝı mahal malinde anlaşılıyor.

/O(g)uz bodun/ Toğuz Tatar birle tikilip /tirilip/ kelti. Ağuda iki uluğ süngüş süngüşdim /sünğüşdüm/;

Dokuz (kabile) Tatarla dikilip geldiler. Agu (nam mahalde) iki büyük muharebe (harp) ettim;

süsin bozdım /bu(z)dum/, ilin anda /anta/ altım. Ança kazğandım... /kazganıp/ Tengri,

Askerlerini bozdum, mülklerini (o harpte) zapt ettim. O kadar çalıştım ... Allah

yarlıkaduk için özüm³⁹⁹ (2)/özüm/otuz artukı üç yaşıma] ...⁴⁰⁰ (3) ok /üç yaşıma ...y)ok/erti.

Yardım ettiği için kendim otuz zait üç yaşımda ... dahi (henüz) idi.

Ödsig /ödseg/ ötügük⁴⁰¹ (4) /ötülüg/ küç... /kiş(i...)/ [35] igidmiş ka[ğan yanğıltı... /alp kaganına ya)nğıltı/,

Cesaretli silahşör güçlü ... ilerletmiş olan han yanıldı...

Öze Tengri ıduk yir sub [eçim ka]ğan kutı tapılmadı⁴⁰² (5) erinç

Yukarıda gök mukaddes toprak, su emmim hanın talihi hizmet (yardım) etmediğine mebni

[151] Toğuz Oğuz budun /bodun/yerin, suyin /subın/ıdıp⁴⁰³ (1) Tabğaçgaru bardı.

³⁹⁹ Mösyö Radloff bu lügat yerine “meni” kelimesini kabul etmiştir.

⁴⁰⁰ Buradaki eksiklik ne olacağı tahmin olunamazsa da yukarıda (men) veya (özüm) diye mütেকellimden bahsolunurken aşağıda gaip olarak “artı” denildiğinden sözü değiştirecek kadar birkaç kelime mahfuz olsa gerektir.

⁴⁰¹ “ödsig” cesaretli. “ötügük” Avşar aşireti lehçesinde harp ve harpte maharetli manasıdır.

⁴⁰² “tapmak”dan hizmet etmek, müsait olmak “gök” “yer” “su” “talih” cümlesi mabut ve yeri gibi addolunurdu.

⁴⁰³ “ıdmak” göndermek ise de bazen bırakmak manasına da gelir. Radloff “ıduk” yazıyor.

Dokuz kabile Oğuz milleti tepelerini, sularını [memleketlerini] bırakıp Çin'e doğru gittiler.

**Tabğaç budun yerince/(...)i bu yirde/ kelti. İgideyin tiyin...⁴⁰⁴ (2) budun /sa (...)
bodun.../[36] yazıqla[tı]⁴⁰⁵ (3)/yazukla/ ... biriye**

Çinli milleti onların yerine geldiler. İslah edeyim diye milleti mutazarrır etti. ... beride

**Tabğaçda atı küsi yok boltı. Bu yerde /yirde/ maŋga kul boltı. Men özüm /özüm/
kağan**

Çin'de adı şöhreti yok oldu. Bu yerde kalanlar bana kul [teba] oldu ben kendim han

**olartuğım /olurtukum/ üçün Türk budunıg...⁴⁰⁶ (4) /bodunug/ öze teŋgri asr[a] yerde
/(...)ı (...)dım. (ilig törüg) y(ig)di/**

olduğum [beyüdigim] için Türk milletini yukarıda gök (Allah) aşağıda yerde

**kazğandım /kazgantım/ ... tirilip, y ...⁴⁰⁷ (5) [37] [anda sünğü] /(anta sünğ)üşdüm)/,
süsin sançdım.**

[ben] çalıştım. Toplanıp ... orada muharebe ettim, askerlerini harbe ile deldim.

⁴⁰⁴ Bir kavim ismi ve belki Oğuz lafzı eksiktir.

⁴⁰⁵ Bildiğimiz “yazık”tan. Zarara düşer oldu, günaha girdi.

⁴⁰⁶ Buradaki mahzufun ne olacağı tahmin olunamıyor. Herhalde Türk milletini ıslah ve takviye etmesinden bahis bir ibare olmalı.

⁴⁰⁷ İşbu “tirilip” kelimesinin üstünde ve altındaki mahzuf lar malin sarahatine manidir. İhtimale göre kendi sai ve semanın imdadıyla Türkler toplanıp diğer bir kavimle harp ettikleri ifade olunmak isteniliyor.

İçikigme içikdi (budun /bodun/ boltı, ölüğme ölti, Selenge⁴⁰⁸(6)/Selenge/ kodı⁴⁰⁹ (7)

Girenleri girdi. Kavim (millet) oldu; onları oldu. Selenga [Nehrinin] aşağısına

**yorıym /yorupan/ Karağın⁴¹⁰ (8) /Karagan/ kısilta⁴¹¹ ebin barkın anda /anta/ bozdım
/buzdum/,**

Doğru yürüyüp yağmayı men (tecdid) yürek evlerini ebniyelerini orada yıktım.

**[152] [yışka ağdı⁴¹² (1).] Uyğur el[te]ber / İlteber/ yüzçe erig⁴¹³ (2) /erin/ ilge[r]ü
te[zip]⁴¹⁴ (3)**

Ormana çıktılar. Uyğur (kavminin) ilteber (kabilesinden) yüz kadar adam ileri koşup

bardı] ... [38] ti Türk budun /bodun/ aç erti. Ol yılkığ alıp igitim.⁴¹⁵ (4)

Geldiler. ... Türk milleti aç idi. O süvarileri alıp canlandırdım.

Otuz artuğu dört yaşıma Oğuz tezip Tabğaça kirti. Ökünip⁴¹⁶ (5)/ökünüp/ süledim;

Otuz zait dört yaşında Oğuzlar koştu ve Çin'e girdi. Öfkelenip asker sevk ettim;

⁴⁰⁸ Orhun Nehri'ni de alıp Baykal Gölü'ne dökülen ve elyevm haritalarda "Selenga" ismiyle muharrer olan ırmaktır.

⁴⁰⁹ "kotı" bizim "yüzün koyu" tabirimizdeki koyu olup aşağı doğru demektir burada nehrin aktığı tarafa doğru demektir.

⁴¹⁰ "karag" yağma garet.

⁴¹¹ Bizim dahi "kısaltmak" dediğimiz fiilin aynıdır.

⁴¹² Radloff bu cümleyi halledemeyip yalnız bir "lıgda" kaydetmiştir.

⁴¹³ Thomsen "erin" suretinde ve ra-i meksura ile kaydediyor. Ancak bu iki suret mefulübih olup hâlbuki mahalli mücerret iktiza ettiğinden ra-i meftuha ile "eren" olsa daha münasıptır.

⁴¹⁴ "seri" demek olan "tez"den koşmak ve acele etmek.

⁴¹⁵ Aslı "igitdim" iyileştirdim, ıslah ettim.

⁴¹⁶ "öginmek" öfkelenmek.

sukın⁴¹⁷ (6) /sukun/ [oğ]lın **yotazın**⁴¹⁸ (7) /yotuzın/ **anda** /anta/ **altım**. İki elteberlig
/ilteberlig/bu[dun], ...⁴¹⁹ (8)/bo(dun...)/[39]

damlarını, evlatlarını, adamlarını onda zapt ettim. İlteber cinsine mensup iki millet, ...

[tata]bı budun /bodun/ **Tabğaç қағанқа көрти**. **Yalabaçı**⁴²⁰ (9) **edgü sabı, ötügi**⁴²¹ (10)
kelmez

Tatabı milleti Çin hanına tabi olduç elçi (ile) iyi haber talebi gelmiyor

[153] tiyin yayın süledim; budunıg /bodunug/ **anda** /anta/ **büzdim** /buzdum/. **Yılıksım**
[altım] /(...)/...

*diye yazın asker sevk ettim; milletini orada mağlup ettim; süvarilerini (hergelelerini)
aldım.*

Süsi tirilip kelti. Qadırқан yışda ...⁴²² (1)/yış ko.../ [40] **ğaqınga**⁴²³ (2) **yerinğeri**
/yerinğeri/

Asker toplanıp geldi. Qadırқан ormanında (kondu) Topraklı yere

subıngaru⁴²⁴ (3) **qondı** /kontı/. **Biriye Qarluq budun** /bodun/ **tapa süle tip Tudun**

sulu yere sakin oldu. Beride Karluk milletine karşı asker sevk et diye Tudun

⁴¹⁷ “suk” Çağataycada dam ve çatı demek olduğuna bakılırsa burada da o mana ile ve tamimen hana manasıyla müstamil olsa gerektir.

⁴¹⁸ “yotaz” bir adama tabi olan halk demektir.

⁴¹⁹ Burada diğer bir kavmin ismi veya bir fiil-i mahzup olmalıdır ki ikinci takdirde Çin’e tabi olanlar yalnız Tatabı kavmi kalıyor.

⁴²⁰ Bizim elçi ve resul demek olan “yalvaç”

⁴²¹ Talep ve teklif. Bizim “ötürü” bundandır.

⁴²² Buradaki mahzup “kondu” veya kondurduk” manasına bir tabir olmalıdır.

⁴²³ Bu lüğatin bir türlü manası anlaşılamayıp üstü mahzup olarak nakıs olması da muhtemeldir.

⁴²⁴ “yengerü” ve “subıngaru” topraklı yere, sulu yere manalarıyla zarfımekan gibi kullanılır iki güzel lügattir.

Yamtarıg ıtım /it(t)ım/, bardı. [Karluk Elteber] /ilteber/yoğ bolmış. İnişi bir ...⁴²⁵ (4)
/korg(anka)/[41]

Yamtar'ı gönderdim, gitti. Karluk ilteber [kavmi] yok olduç Küçük biraderi bir ...

arķışı yelmedi /kelmedi/, anı atayın⁴²⁶ (5) /aıtayın/tip süledim, korgu⁴²⁷ (6) /korıgu/

kervanı koşmadı (vaktinde gelmedi) onu atayım deyip asker sevk ettim, muhafaza için

iki üç kişiliğın /kişiligü/ tezip bardı. K̄ara budun /bodun/, k̄aganım kelti tip

iki üç kişi ile koşup gitti. Avam nas, hanım geldi deyip

ög[di]⁴²⁸ (7) ... k̄a at birtim. Kiçig Tabğaç /atlıg/....⁴²⁹ (8)

Tefahür etti.... Ye at verdim. Az Çinli ....

[154] Şark Cenubi Kōşesi

öngüg⁴³⁰ (1) yoğaru /yoguru/sü yorıp⁴³¹ (2) tünli künli yiti ödüşke⁴³² (3)

önde (ileride) yukarı asker yürütüp geceli gündüzlü yedi gün

⁴²⁵ Buradaki mahzuf üstündeki iki kelimeyi de manasız bırakıyor.

⁴²⁶ Burada “atmak” bizde de olduğu gibi “düşürmek” ve “defetmek”

⁴²⁷ “korumak”dan muhafaza etmek.

⁴²⁸ “öginmek” suretinde mutavaat binasıyla kullandığımız bu lügat esasen bu veçhile lazım gibi kullanılmış.

⁴²⁹ Buradaki mahzuflar sonrakinin malini nakıs ve natamam bırakıyor.

⁴³⁰ “ön”den müştak zarfızamandır. “g” “k” böyle zarfiyet edatı olmasının bu birinci misalidir.

⁴³¹ Burada “yorımak” müteaaddi olarak “yürütmek” manasıyla kullanılmıştır.

⁴³² “ödüş” zaman demek olan “öd”den müştak olup yirmi dört saatlik vakte mahsuz bir lügat olduğu zannolunur.

subsuz /subsuz/keçdim. Çorakça⁴³³ (4) tegi /tegi/Yoluğ Tiginig ... /yoluğcı?/biş⁴³⁴
 (5) keçeke /Biş Keçenke/tegi ....⁴³⁵ (6)

Susuz (yerleri) geçtim. Çöle dek Yoluk Tiginig ... beş gün geçinceye dek ....

[155] Cenup Ciheti

[1] ... [Tab]gaç atlıg süsi bir tümen artuğ yeti /yiti/bing süg

Çin süvari askerinden on bin zait yedi bin (on yedi bin) askeri

ilki kün ölürtim /ölürtüm/; yadag⁴³⁶ (1) süsin ikindi /ikinti/ kün ıul /kop/ alıp
 /(ölü)r(tüm ...)bardı[m] /bardı/

Birinci gün öldürdüm, yaya askerini ikinci gün esir aldım, gittim.

.... [2] ....olup⁴³⁷ (2) /(..y)olı/süledim. Otuz artuğı sekiz yaşıma kışın⁴³⁸ (3)

Ulu asker sevk ettim. Otuz zait sekiz yaşımda kışın

Kıtay /Kıtañ/ tapa süledim. Otuz artuğı toğuz yaşı[ma] yazın Tatabı

*Hitay (kavmine) karşı asker sevk ettim. Otuz zait dokuz yaşımda baharda Tatabı
 (kavmine)*

tapa sü[ledim] ....[3] ...⁴³⁹ (4) ölürtim /ölürtüm/; oğlın yotazın /yotuzun/[yı]llıksın,

Karşı asker sevk ettim. Öldürdüm; evlatlarını, adamlarını, sürülerini

⁴³³ Çorak yer, yani çöl.

⁴³⁴ Bu ismiadedin temizi mezkûr olmayıp siyak-ı kelama bakılırsa “gün” olacağı anlaşılır.

⁴³⁵ Ahiri eksik ve mali nakıstır.

⁴³⁶ “yadag” yaya, piyade.

⁴³⁷ Ulu, büyük, çok. “uluğ”un daha eski şekli.

⁴³⁸ Radloff bunu “kışay” okuyup bir kavim ismi gibi telakki ediyor.

⁴³⁹ İkinci satırla üçüncünün iptidasındaki mahzuflarda nasıl ve nerede ettiği ve kimleri öldürdüğü mezkûr olmalı.

barımın....⁴⁴⁰/altım...) yire kunçu (...n kı(...)/ [4] ... yotazın /bod(un ...yo)tuzın/
 yok kıltım ... (5)...⁴⁴¹ /yor (...) rım (...)/ (6). /süng(üşdüm...) için (...)/ [5] (7)
 birtim ... Alp erin ölüüp..⁴⁴²

varlarını .... Adamlarını yok ettim. ... Cesur adamlarını öldürüp

[156] balbal kılu birtim.⁴⁴³ (1) Elig yaşıma Tatabı budun /bodun/ Kıtayda/Kıtaında/
 d...lkr⁴⁴⁴(2) /adr(ıltı ... Tö)ngker/

Matemci (nasp) ediverdim. Elli yaşında Tatabı Hita (memleketine) de ...

tağta .../tagka/ [6] (8)[Ku Sengün başadu dört tümen sü kelti. Töngüş /Töngker/
 tağda

dağda Ku Sengün kumandasıyla kırk bin asker geldi. Töngüş Dağı'nda

teyip tokıdım. Üç tümen süg [ölürt[m] /ölür)tüm'; bi[r tümen] erser⁴⁴⁵ (3)

rast gelip vurdum. Otuz bin askeri öldürdüm; on bini ise

[ö]gtim⁴⁴⁶ (4) /bi(r...) erser (...s)ürtüm./ Tatabı ...⁴⁴⁷ (5) [7] (9) [ölürti. U]luğ oğlum
 ağırıp⁴⁴⁸ (6) /agrip/ yok bolça⁴⁴⁹ (7)

Benim Memduh Tatabılarım... öldürdü. Büyük oğlum hastalanıp telef olunca

⁴⁴⁰ Bu siliklerde de birinci ifadenin sonuyla ikinci bir muharebede kimlerle kavga ettiği mezkûr olacaktır.

⁴⁴¹ Necip Asım, eserinde 5 ve 6. satırları atlamış fakat numaralandırmada değişikliğe gitmemiştir. Bu yüzden satır numaralarında kayma vardır. Orijinal metindeki satır numaraları parantez içinde gösterilmiştir.

⁴⁴² İkinci satırla üçüncünün iptidasındaki mahzuflarda nasıl ve nerede ettiği ve kimleri öldürdüğü mezkûr olmalı.

⁴⁴³ Anlaşıldığına göre düşmanın da cesur ve büyük adamları katlinde matem resmlerini icra ederler imiş.

⁴⁴⁴ Başı ve sonu mevcut olan bu mahzuf dağın adı olacak.

⁴⁴⁵ Bu siga-i şartiyenin bir de "ise" olduğu gibi edat makamında da kullanılmış olduğu anlaşılıyor.

⁴⁴⁶ "ögmek"den müştak sıfattır.

⁴⁴⁷ Buradaki mahzuf harbin mahal-i vukuu olması melhuzdur.

⁴⁴⁸ Hastalık.

⁴⁴⁹ "bolunca" olup da "n" si eksik midir yoksa böyle de kullanılır mıydı?

Ğuğ Sengünüg⁴⁵⁰ (8) balbal tike birtim. Men toğuz yigirmi yıl şad olartım⁴⁵¹(9)
/olartım/;

Kug Sengün matemci naspediverdim. Ben on dokuz yıl şad mesnedinde bulundum.

toğu[z yigir]mi yıl [kağan ola]rtım; il tutdım /tutdum/. Otuz artuğı bir ...⁴⁵² (10)
/(yaşıma kağan olurup)/

on dokuz yıl han tahtında bulundum; memalik zapt ettim. Otuz zait bir yıl

[8] (10) [Türki]me /Türküme/ budunuma /bodunuma/ yegin /yigin/ ança kazğanu⁴⁵³
(11) birtim. Bunça kazğanıp aķangım

Türklerime, milletime iyilik (etmekle) o kadar çalışıverdim. Bu kadar çalışıp babam

[157] kağan ıt yıl onuñ ay altı otuzka uça bardı. Algazın⁴⁵⁴ (1) /lagzın/ yıl

han köpek yılında onuncu ayda yirmi altıda cennete var {dı}. Domuz yılında

bişinç ay yiti otuzka yuğ⁴⁵⁵ (2) /yog/ ertürtim /ertürdüm/⁴⁵⁶ (3) Buğug ...⁴⁵⁷ (4)
Tutuğ [9] (11)

Beşinci ayda yirmi yedide (cenaze alayı) matem icra ettim. ? tuttuk...

⁴⁵⁰ Yukarıda “ğ”sız mezkûrdur.

⁴⁵¹ İki mahalde olan bu kelime “olartım” yani “beyüdüm” yani bir büyük mevkiye geçtim ve bulundum yahut “olurtum” yani “oturdum” ve bulundum suretiyle kabul olunabilir.

⁴⁵² Burada yıl kelimesi mahzuf olacağı şüphesizdir.

⁴⁵³ “kazganmak” yalnız çalışmak değil belki çalışıp etmek manasına geldiği burada istimalinde anlaşılıyor.

⁴⁵⁴ Bu hayvanın Türk lisanlarında ismi “tonğuz” olduğundan bu lügat başka bir lisandan mehuz olmalıdır.

⁴⁵⁵ Bu lügat mahvdan “yog” veyahut ağlamaktan “yug” olabilir.

⁴⁵⁶ “ermek” fiil-i isnadisinin müteaddisi olup ika ve icra demektir.

⁴⁵⁷ Bu lügatın manası keşfolunamayıp bittabi altındaki lügatı da manasız bırakıyor. Zaten daha aşağısı da silik olduğundan ma’li anlaşılıyor.

manğa /kaŋı/ Lisün Tay Sengün⁴⁵⁸ (5) başda /başad(u)/ biş yüz eren kelti. **Қоқılıқ**
 ö[küş] /ö(ş ...)/

Bana Lisün Tay Sengün kumandasıyla beş yüz kişi geldi. İtiryat çok

altun, kümüş keregsiz /kergeksiz/ kelürti. Yuğ yıparı⁴⁵⁹ (6) kelürüp tike birti.

Altın, gümüş tuhfeler getirdi. Cenaze anberi getirip vaz ediverdi.

Çından⁴⁶⁰ (7) /Çıntan/ ığaç kelürüp öz yaraş ... /yar(atdı...)/ 10 (12) bunça budun
 /bodun/ saçın

Sandal ağacı getirip kendi dostlukları ... Bu kadar milletler saçlarını

kulkağın ya...⁴⁶¹ (8) [bı]çdı.⁴⁶² (*)Edgü özlük /özlük/atın kara kisin⁴⁶³ (10) /kişin/

kulaklarını (yanaklarını) yırttılar (kopardılar). Güzel hususi atlarını siyah samurlarını

[158] kök teyügin⁴⁶⁴ (1) /teyengin/ sansız kelürüp qop qotu. [11] (13) Tengri teg
 tengri

Mavi .... hesapsız getirip hep vaz ettiler. Gök gibi (ve) gök tarafından

yaratmış Türk Bilge [kağan] sabım: aqaŋım Türk Bilge Kağan

Yetiştirilmiş Türk âlim hanı (olan benim) tavsiye: Babam Türk Bilge Hanı

olartuğında /olurtukunta/ Türk amtı begler, [anda ki]sre Tarduş begler

mesned-i hakaniye geçtiğinde Türk şanlı beyleri ondan sonra Tarduş beyleri,

⁴⁵⁸ Çinli isimlerde tekerrür eden bu lafız bir unvan olsa gerektir.

⁴⁵⁹ Çağataycada ve Uygurcada müstamil “ıpar” ve Arabi “anber” ile münasebeti zahir olan bu lügat Hintçeden mehuzdur.

⁴⁶⁰ Bu dahi sandal gibi Hintçeden.

⁴⁶¹ “yanak” olsa gerektir.

⁴⁶² Bizim “biçmek” dediğimiz fiil. Yarmak, yırtmak, koparmak demektir.

⁴⁶³ Samur diye tercüme olunan bu lügat “kidmek” giymektendir.

⁴⁶⁴ Elyevm “yetün” telaffuz ettiğimiz lügatın aslıdır.

Köl Çor başlayu ulayu şadapıt /şad apıt/ begler öngre⁴⁶⁵ (2) Töles /Tölis/ begler

Köl Çor'un riyasetiyle iltihak edip vezirzade (asıl) beyler önde Töles beyleri

apa⁴⁶⁶ (3) Tar[қан⁴⁶⁷ (4) [12] (14) başlayu ulayu⁴⁶⁸ (5) şadapıt /şad (apıt)/ begler...

Taman Tarқан, Tonyuқуқ /Tunyukuk/

baba Tarhan riyasetiyle iltihak edip asıl beyler Taman Tarhan, Tonyukuk

Boyla Baға Tarқан ulayu Boyla⁴⁶⁹ (6) /buyruk/... Tarқан⁴⁷⁰ (7) iç buyurıқı /buyruk/ begler

Boyla Baga Tarhan dâhil olduğu halde Boyla... Tarhan has zabitan beyler,

Қırқız /Sebig Köl İrkin/ başlayu ulayu buyuruқ /buyruk/ bunça amtı begler aқaңgım /қаңғым/ қағанқа

Кırғızlar kumandasıyla iltihak edip zabıt bu kadar şanlı beyler babam han

[159] ertingü⁴⁷¹ (1)... [13] (15) ertingü tayımıғ⁴⁷² (2) /timag ?/ şada[pıt] Türk beglerin, budunın /bodunun/

Hürmeten gönderdi ? asıl Türk beylerini, kavmini

⁴⁶⁵ “son”dan sonra olduğu gibi. “ön”den öngre oluyor. Çünkü “ra” ve “re” zarfiyet edatıdır.

⁴⁶⁶ “apa” Çağatayca “abu” gibi baba demektir. Anlaşıldığına göre bu da baba lügatı gibi bazı ihtiyarlara hürmeten isimlerine ilave olunmuş.

⁴⁶⁷ “tarkan” tarhan dahi asıl isim değildir tekâliften muaf ve müstesna olan mümtaz zevata verilir unvandır.

⁴⁶⁸ Bu kelime yerine göre “iltihak ederek” veyahut “dâhil olduğu halde” diye tercüme olunmak iktiza eder.

⁴⁶⁹ Bu da bir unvan olmalı.

⁴⁷⁰ Metinde “boyla” ve “tarkan” sehven iki kez yazılmış olmalı.

⁴⁷¹ Hürmeten ve tazimen.

⁴⁷² Meçhul bir lügat.

ertingü tayımığ /timag ?/ itdi; ögd⁴⁷³ (3)... kağan oğımığ ... çe /kañım kagan
(ü)ç(ün)/[ağır taşığ

izazen... ? han aşireti ? ağır taş

yoğın⁴⁷⁴ (4) ... ğ] Türk begler, budun i ....y... irti.

İri (ey) Türk beyleri, kavmi ?

Özüme bunça ...⁴⁷⁵ (5)

Kendi bu kadar ...

[160] Şimal Ciheti

Bu cihetin iptidasından 8 satırı nihayetine dek yazıları birinci abidenin cenup cihetinin iptidasından 11. satırı nihayetine dek olan yazıların aynı olup farkı ancak silik ve bozuk yerlerinin ziyade olmasından ibaret olduğundan tekrarına lüzum görmedik. Alt tarafı şudur:

Men /nenğ nenğ sabım erser/ **bengü taşka urtım** /urtum/. /anğar körü biling! Türk
amtı bodun begler, bödke, körügme [beg]er [g]ü ya[ngı]ltaçı siz?⁴⁷⁶ **Akañım**⁴⁷⁷
/kañım/[9] **kağan açım** /eçim/ **kağan olartuğında** /olurtukınta/ **tört**

Ben baki taşta kazdım. Babam han, amcam han mesned-i hanı geçtiklerinde dört

⁴⁷³ Nakıs olduğundan mana verilemiyor.

⁴⁷⁴ Ya “yoğun” dediğimiz lügatın aynı olup iri ve kalın demektir yahut cenaze alayı ve matem demek olan “yug”un meful halidir.

⁴⁷⁵ Buralarının lügatları natamam ve ibaresi eksik ve okunmaz yerleri havi olduğundan meal çıkmıyor.

⁴⁷⁶ Necip Asım’ın alttaki dipnotta söylediği üzere tahmin edemediği kısımdır.

bulıngdağı /*buluŋdağı*/ **budunğa** /*bodunka*/ **öze** /*üze*/ **iti ...rü**⁴⁷⁸ (1) **ğara budunğa**
/*bodunka*/ **öze** /*üze*/ **özim**

cihetteki milletler üzerine? Avam nas üzerine kendim

olartuğma ...⁴⁷⁹ (2) **budunıg itdim, qobradım, i...**⁴⁸⁰ (3) **qıltım...**

mevki-i riyasete geçtim... milleti tamzim eyledim. Yükselttim, (iyilik) ettim. ...

/Men/ **Türgis qağanğa kızımın ...** /*kızım (kunçuyug)*/ **ertingü uluğ törün alı birtim**
Tür[gis Qağan][10]

Türgis hanına kızımı ihtifalatla büyük ayinle aldım (verdim) Türgis Hanı

qızın ertingü uluğ törün oğlıma /*oğluma*/ **alı birtim; ...**⁴⁸¹ (4) **ertingü uluğ**

kızını ihtifalatla büyük ayinle oğluma alıverdim. [filanı filana] ihtifalatla büyük

[161] **törün alı birtim. D ...t**⁴⁸² (1) /*Y(...)*/ **ertürtim** /*ertü(r)tüm*/. **Ten ...**⁴⁸³ (2) /
başığğ yükündürtim.

Ayinle alıverdim. İcra ettim ? başı olanları eğdirdim

Tizligig söngürtim /*sökürtüm*/. **Öze** /*üze*/ **tengri asra yer yarlıkaduğ için...** [11]

Ve dizi olanları çöktürdüm. Yukarıdan gök aşağıda yer yardım ettiğ için...

⁴⁷⁸ Buradaki mahzuf tahmin olunamamıştır.

⁴⁷⁹ Mahzuf olan yazı kavmin isminden ibaret olsa gerektir.

⁴⁸⁰ Bu mahzuf “yig” yani iyilik kelimesinden ibaret olabilir.

⁴⁸¹ “alıverdim” burada “aldırıverdim” veya “veriverdim” makamındadır.

⁴⁸² Buradaki mahzuf yine tezviç olunmuş bir erkek ile bir kızın zikrinden ibaret olacaktır.

⁴⁸³ Başı mevcut olan bu ibare de meçhul kalmıştır.

Közün /közün/ **körmedik** /körmedük/ **kulkağın eşidemedik**⁴⁸⁴ (3) /eşidmedük/
budunımın /bodunumun/ **ilgerü** [kün birigerü

Gözün görmediği kulağın işitmediği (surette) milletimi ileri gün

toğusıkına] birigerü [Tabğaç budun]ka **qurıgaru** [kün batsıkına

doğusuna (şarka) beride Çin kavmine geri gün batısına (garba)

yirgaru tün...⁴⁸⁵ (4) [altu]nın /(...sarıg altu)nın/ **örüng**⁴⁸⁶ (5) /ürüng/ **kümüşin**
kırğağlıg⁴⁸⁷ (6)

ötede gece (yarısına dek) altınları, parlak gümüşleri kesilecek (biçilmemiş)

qutaysın⁴⁸⁸ (7) /kutayın/ **ekinligin** /kinligin/ **edgü** /işgitisin/ **özig**⁴⁸⁹ (8) /özlük/ **atın**
adğırın qara ki[sin] ... /k(işin)/[12]

kumaşları , hububatı, iyi binek atları, aygırları, siyah samurları

[162] **kök teyükin** /teyengin/ **Türikme** /Türküme/, **budunıma** /bodunuma/ **qazganu**⁴⁹⁰
(1) **birtim; iti birtim ... bunğsız** /bunğsuz/

Mavi teyvenleri Türklerime, milletime kazandırıyordum, yoluna koydum. Gaillesiz

qıltım. Öze /üze/ **tenğri erklig...** **anqa özüm** /tümen/oğlı⁴⁹¹ (2) ... /og(...)/ **yalman**
.../ya men/

yaptım. Yukarıdan gök kut (verdiği için) o kadar kendi oğlum... ? ...

⁴⁸⁴ Bu sıfatların mevsufu ya “budunmen” tabirindeki “budun” yani milletler veyahut cümleyi tavsif etmekle “suretinde” malini ifade eder.

⁴⁸⁵ Bu mahzufun “ortusunğaru yani yarısına tabirinden ibaret olacağı maznundur.

⁴⁸⁶ Parlak ve beyaz demektir.

⁴⁸⁷ Kırılacak, biçilecek, kesilmemiş top.

⁴⁸⁸ “kütü” asıl ipek demek olup ipek kumaşlara da ıtlak olunur.

⁴⁸⁹ Hususi, nefse mahsus demek ise de at hakkında istimalinde “binek” manasına da alınabilir.

⁴⁹⁰ “kazganmak” bihak kesbetmek demek olmakla kazandırmak diye tercümesi iktiza eder.

⁴⁹¹ Öz oğlum, özüm oğlu denilirdi.

ön ...⁴⁹² (3) /...ün/ [begle]rig budunda... /bod(unug)/ [13] idi /(yeme)/ igiding
emgekinde⁴⁹³ (4)/emgetmeng/

? ... begleri milleti de Rabbim! Islah edin saylarda

tolgtamang⁴⁹⁴ (5) /tolgatmang/ olartım⁴⁹⁵ (6) Türk begler Türk budunım! Kağan

yormayın! [ey] büyüttüğüm Türk beyleri, [ey] Türk milletim! Han

at körtüm⁴⁹⁶ (7) /birtim/; kazganıp /kazgan(masar) yok (...)/ budunım ka t...ğ... ür
/(...) ka taşıg (...).ür. (men özüm)/kazganıp /kazgan(masar)/... Tatabı

adını (unvanını) gördüm; (aldım) çalışıp milletime ??? kazandırıp ... Tatabı

budunıg ... nıp bu kağanıng da bu beglerig /Bu kaganında, bu begleri (nde, yiringde
su) bungd(a adırılmazar) Türk (bodun)/ benğniç ... ti...⁴⁹⁷ (8) / yok...) bo(ltaçı erser
il yeme bodun yeme yok boltaçı ert)i. [14]... i

milleti ...? Bu hanın da bu beylerin ...? ?? iyi

(özün) edgü körteçi sin /körteçi sen/ ebinge alı birteçi sin⁴⁹⁸ (9) /kirteçi sen/ bunğsız
/bunğsuz/ boltaçı sin /boltaçı sen/. /(...Anta)/Kisre Tabğaç

göreceksin evine alıvereceksin zahmetsiz (.....) olacaksın sonra Çin

⁴⁹² Bu mahzuflar tahmin olunamamıştır.

⁴⁹³ “emek” dediğimiz lügatın aslı.

⁴⁹⁴ Müteaddi “tolgatmak” zahmet ve eziyet çektirmek ve yorulmak.

⁴⁹⁵ Burada fiil izafi makamında kullanılmıştır.

⁴⁹⁶ Burada nail oldum ve aldım manasına gelir.

⁴⁹⁷ Bu fıkranın mahzuf ve natamam sözleri o kadar çoktur ki sıralı bir mal çıkarmak mümkün olamamıştır.

⁴⁹⁸ Bu fiilin mefulü mezkûr olmayıp Türklere hitaben evlerine veya memleketlerine alacaklarını beyan ettiği şey veya şahsın ne olduğu anlaşılabilir.

[163] **kağanda** /kaganta/ **bedizçi** [kelürtim /ko(p) kelürtüm/, **bedizitim** /-/ **Mening**
sabımı]ın sımadı. İçreki

hanında tezyinatçı getirdim, donattım. Benim talebimi red kırmadı. Has

bedizçig itı /it(t)/; [**anğar men**] ... yaratığıma için taşın adınçığ

tezyinatçısını gönderdi. Ona ben ebniye yaptırdım; içini dışını ayrıca

bediz ... budunıg ...⁴⁹⁹ (1) /(...) anğar adınçığ bark (...)yara(t)dım. İçin taşın adınçığ
bediz u[rurt]um. (...)/ [15] **Onuğ oğlınğa tatınğa tegi bunı körü bilinğ**

dona(tdım) ... milleti (?) ... erkek evladınıza yabancılara dek bunu görüp bilin

Benğü taş tokıtdım; ... /erig yirte erser ança erig yirte benğü taş/ **tokıtdım, bitidim.**

Budunıg ol taş... /Bu[nı körüp ança bilinğ! Ol] taş barkın (...)/

Baki (zevalsiz) taş yonturdum! ... Yonturdum, yazdım. Milleti o taş...

[164] **Garp Ciheti**

Çin hattının üstünde

[1] [Türk] öze [olarmış ağanım] ...

Türkler üzerine hüküm sürmüş olan babam

[2] **Bilge Kağan...**

Âlim han...

⁴⁹⁹ “budunıg” lafzı üst ve altındaki ibarelerle hiçbir irtibatla bulunmadığından ya uzunca bir ibare mahzufur veyahut bu kelime yanlış hallolunmuştur.

[3] Yay bolsar⁵⁰⁰ (1) öze te[n̄gri] ....

Yaz olursa yukarıda Allah

[4] köbürgesi⁵⁰¹ (2) terçe⁵⁰² (3) anç...

Gök köprüsü alaimisema öyle

[5] tağda sığun teser⁵⁰³ (4)

Dağda geyik koştukça

[6] saşınur men: Aşağım ka[ğan]

Düşünüyorum: babam hanın

[7] taşın özüm kağan....⁵⁰⁴ (5)

Taşını kendim han ...

[165] Cenub-1 garbî köşesi

[Bilge] kağan bi[tigin] Yuluğ Tigin bitidim: Bunça barķığ,

Âlim hanın yazısını (ben) Yolug Tigin yazdım. Bu kadar enbiyeyi,

Bedizig, uzi⁵⁰⁵(1) ka[ğan] atısı Yuluğ Tigin men ay artuķı

Tezyinatı, boyaları hanın yeğeni (halefi) Yolug tigin ben (bir) aydan ziyade

⁵⁰⁰ Yani yaz oldukça.

⁵⁰¹ “köpür” ki asıl “köprü” demektir. “Tanrı köprüsü” alaimisema, eleğimsağma, ebemkuşağı.

⁵⁰² Bu lügat anlaşılamiyor, eksik olsa gerektir. “döndükçe” yahut hadis oldukça malinde bir tabir olmalı.

⁵⁰³ Aslı “tezmek”den “tezsiz” dir ki koşarsa demektir.

⁵⁰⁴ Sonraki eksik “bitidim” yani yazdım kelimesi olacak.

⁵⁰⁵ Levn, renk, boya.

Tört kün bitidim, bediztim.

Dört gün durup yazdım donattım.

SON

2. İKİ OKUMA ARASINDAKİ FARKLILIKLAR

2.1. Harf yorumlanmasından kaynaklanan farklılıklar

2.1.1. Aynı harfin iki ünlüyü karşılamasından kaynaklanan farklılıklar

Köktürkçede 38 harf vardır. Bu harflerden 4'ü ünlü, 31'i ünsüz, 3'ü de çift ünsüz sesleri karşılamak için kullanılır. Ünlüler için kullanılan harfler ikişer ünlüyü gösterir. /a/ ve /e/ için $\mathfrak{A}$, /ı/ ve /i/ için $\mathfrak{I}$, /o/ ve /u/ için $\mathfrak{O}$, /ö/ ve /ü/ için $\mathfrak{U}$ harfleri kullanılır. Bunlardan /a/, /e/, /ı/, /i/ ünlülerinin okunması kalın ve ince ünsüzlere göre belirlendiğinden karışıklık söz konusu olmaz. /o/, /u/ ve /ö/, /ü/ ünlüleri için ise bu durum geçerli değildir. Yuvarlak ünlülerde kalınlık ve inceliğin belirtilmiş olmaması okumalarda farklılıklara neden olmuştur. Ahmet Bican Ercilasun, diğer ünlülerde gösterilen kalınlık ve incelik özelliğinin yuvarlak ünlülerde gösterilmemesini bugünkü Başkurt ve Tatar Türkçelerinde olduğu gibi Köktürkçede de /o/ ile /u/ ve /ö/ ile /ü/nün aralarındaki söyleyiş farkının hissedilemeyecek kadar az olmasına bağlar. (Ercilasun: 2008, 162-164)

Köktürkçede ünsüzler için kullanılan 31 harften 7'si kalınlık incelik bakımından yansız harflerdir: /ç/, /m/, /ń/, /ñ/, /p/, /ş/, /z/ (Ercilasun: 2016, 352). Necip Asım, /ç/ ve /m/ harflerinin kalınlık ya da incelik belirtmemesinden ötürü *ecdat, ata, büyük baba* (Ergin: 2010, 93) anlamlarında kullanılan *eçü* kelimesini *açu* olarak okumuştur. **açum/eçüm** KT D1.

2.1.1.1. /o/-/u/

budunıg/ bodunug KT D1, **yuğçı/ yogçı** KT D4, **yuğlamış/ yoglamış** KT D4, **ķobratmış/ kubratmış** KT D12, **buşğurmuş/ boşğurmuş** KT D13, **ķol/ kul** KT D20, **bozdımız/ buzdumuz** KT D31, **yorçın/ yurçun** KT D32, **burça/ borça** KT D37, **buzke/ boz** KT D37, **Luşu/ Koşu** KT K1, **ķonçuyларım / kunçuyларım** KT K9, **ķobratdım / kubratdım** KT G10, **Altı Çop/ Altı Çub** BK D24, **Bolçuda / Bulçuda** BK D28, **ķurğан / korgan** BK D31, **Tonyuķuķ / Tunyukuk** BK G12 (14), **yuğında / yogında** BK D31.

2.1.1.2. /ö/ -/ü/

öze/ üze KT D1, **türösün/** törüsin KT D13, **türt/** tört KT D2, **üzinçe/** özi ança KT D3, **kön/** kün KT D4, **Tüpüt/** Töpüt KT D4, **Bökli /** Bük ili KT D8, **türüde /** törüde KT D16, **öküş /** üküş KT D16, **Kükmen /**Kögmen KT D20, **Kül Tigin/** Köl Tigin KT D30, **töş[di] /**tüş(di...)KT K4, **Tüpütke /** Töpütke KT G3, **üyür/** öyür KT G5, **ülesikinġin/** ölsikinġin KT G10, **yögerü /** yügerü KT GB, **örüng/** ürüng BK K11, **ön ... /**...ün BK K12.

2.1.1.3. /a/- /e/

açum/ eçüm KT D1.

2.1.2. Ünlülerin yazılmamasından kaynaklanan farklılıklar

Köktürk Anıtlarında uygulanan –istisnaları olmakla birlikte- ünlülerin yazımıyla ilgili kurallardan bazıları şunlardır:

1. Söz başı ve içindeki /a/ ve /e/ ünlüleri genellikle yazılmaz. Bunun sebebi ünsüz işaretlerinin çoğunun /a/ veya /e/ ile başlayıp ünsüzle sona eren kapalı hece veya ses grubu değerinde olmalarıdır. **ķamiġı/** ķamagı KT D12, **umuduķ/** umaduk KT D10.
2. İlk hecenin düz ünlüsünden sonraki düz-dar ünlüler genellikle yazılmaz. **itünü/** itinü KT D10, **ķorġu/** korıġu BK D41.
3. İlk hecenin yuvarlak ünlüsünden sonraki düz-dar ünlüler genellikle gösterilir.
4. İlk hecenin yuvarlak ünlüsünden sonraki yuvarlak ünlüler genellikle yazılmaz. **olarmış/** olurmuş KT D1, **ķonçayuġ/** kunçuyug KT D20 (Tekin: 2010, 10-11)

Bu kurallar çerçevesinde Necip Asım ve Ahmet Bican Ercilasun'un okumalarındaki farklılıklar /a/-/e/, /ı/-/i/, /u/-/ü/ başlıkları altında sıralanmıştır.

2.1.2.1. /a/-/e/

yugız/ yagız KT D1, **aramağcısın/ armağcısın** KT D6, **yongşurtuğın / yongşurtukın** KT D6, **emti / amtı** KT D9, **ğamığı/ ğamagı** KT D12, **umuduğ/ umaduk** KT D10, **yetmiş/ yitmiş** KT D12, **yeti/ yiti** KT D13, **küngdemiş/ küngedmiş** KT D13, **ğuldemiş/ ğuladmış** KT D13, **olarapan/ olurupan** KT D16, **olartuğda/ olurtukda** KT D17, **tutamış/ tutmuş** KT D19, **Baras/ Bars** KT D20, **ğonçayuğ/ kunçuyug** KT D20, **ilğirü/ ilgerü** KT D21, **telenmeser/ telinmeser** KT D22, **iletđi/ iltđi** KT D23, **olartđı/ olurtđı** KT D26, **olarmadım / olurmadım** KT D26, **olartım/ olurtum** KT D26, **buyuruğı/ Bayırku** KT D34, **Yarağun / Yargun** KT D34, **tizip / tezip** KT D34, **Abım / ebin** KT K1, **ğamağığ/ kamşag** KT K3, **elteberig / ilteberig** KT K3, **ğoşulğakada/ Koşulgakda** KT K5, **beg/ ebig** KT K8, **ğıtımız/ akıt(t)ımız** KT K8, **etide/ tıda** KT K11, **ölteçisin / ölteçi sen** KT G8, **olurtaçısın / olurtaçı sen** KT G8, **Anğara/ Anğar** KT G11, **ölesikiğ / ölsikiğ** KT G4, **egü/ gü** KT G11, **bediztim / bedizet(t)im** KT G11, **alğadımız/ alkdımız** KT KD, **toyğunıngızda / taygunınguzda** KT GD, **boraçı/ borça** BK D27, **okığılı/ okığalı** BK D28, **yolığılı/ yolığalı** BK D32, **ıdamayın / idmayın** BK D33, **Selinge/ Selenge** BK D37, **Karağın/ Karagan** BK D37, **Alğazın/ lagzın** BKG10, **başda / başad(u)** BK G9(11), **ekinligin/ kinligin** BK K11, **tolğtamang/ tolgatmanğ** BK K13, **körteçi sin / körteçi sen** BK K14.

2.1.2.2. /ı/-/i/

silik/ işilik KT D7, **itünü/ itinü** KT D10, **budunığ/ bodunug** KT D1, **toğuşıkıda / toğsıkda** KT D4, **İlteres/ İltiriş** KT D11, **öğim/ öğüm** KT D11, **Azı/ Az** KT D20, **barığıma/ barığma** KT D23, **birigime/ birigme** KT D25, **yılsağ/ yılsıg** KT D26, **yalanğın / yalınğın** KT D28, **yalanğ/ yalınğ** KT D29, **yeg/ yig** KT D29, **yarakında/ yarıkınta** KT D33, **yer /yir** KT D34, **Ertiş/ İrtiş** KT D37, **eren/ erin** KT D39, **sağandımız/ sakıntım** KT K11, **çanğanı/ çıkanı** KT K13, **batisıkiğna/ batsıkiğna** KT G2, **tutsağ/ tutsık** KT G4, **arap/ arıp** KT G5, **sağınığıma /sakinığma** BK D2, **[yö]girep/ ögirip** BK D2, **beş/ biş** BK D25, **Basmal/ Basmıl** BK D25, **el[te]ber/**

İlteber BK D37, **korğu**/*korıgu* BK D41, **ağırp**/*agrip* BK G7(9), **yegin**/*yigin* BK G8(10), **açım**/*eçim* BK K8.

2.1.2.3. /u/-/ü/

olarmış/*olurmış* KT D1, **olarıpan**/*olurupan* KT D1, **oksız**/*oksuz* KT D3, **Çölig**/*Çölüg* KT D4, **külig**/*külüg* KT D4, **kürlig**/*kürlüg* KT D6, **tüzsiz**/*tüzsüz* KT D6, **küçig**/*küçüg* KT D8, **ögim**/*ögüm* KT D11, **süngüşdimiz**/*süngüşdümüz* KT D18, **sökürtdimiz**/*sökürtümüz* KT D18, **yükündürtümüz**/*yüküntürdümüz* KT D18, **budunumuz**/*bodunumuz* KT D18, **buyuruķı**/*buyrukı* KT D19, **ķondurtımız**/*konturtumuz* KT D21, **ķullig**/*kullug* KT D21, **künġlig**/*künġlüg*, KT D21 **törümüz**/*törümüz* KT D22 , **kigürtig**/*kigürtüg* KT D23, **oġlınġ**/*oġlunġ* KT D24, **ķatunıġ**/*katunug* KT D25, **tonsız**/*tonsuz* KT D26, **ķutım**/*kutum* KT D29 , **ülügim**/*ülügüm* KT D29, **tirgerü**/*tirgürü* KT D29 , **tonlıġ**/*tonlug* KT D29, **bozdımız**/*buzdumuz* KT D31, **torıġ**/*torug* KT D33, **Bayırķunıġ**/*Bayırkununġ* KT D36, **udlıķım**/*udlukım* KT D36, **ölürtümüz**/*ölürtümüz* KT D36, **ögüzig**/*ögüzüg* KT D37, **ökünip**/*ökünüp* KT D40, **boltıķınta**/*boltukunta* KT K3, **törtinç**/*törtünç* KT K6, **közim**/*közüm* KT K10, **bölen**/*bölün* KT K12, **oġıl**/*ogul* KT K12, **toġusıķa**/*togsık(k)a* KT G2, **tüzeltim**/*tüzültüm* KT G5, **yaġru**/*yaguru* KT G5, **oġıķı**/*ogusı* KT G6, **Töġültin**/*Töġültün* KT G6, **ķorigme**/*ķörügme* KT G11, **tokuzınç**/*tokuzunç* KT KD, **ķerekülig**/*ķerekülüg* BK D1, **olırtuķma**/*olurtukuma* BK D2, **tonġatmıķ**/*tonġutmıķ* BK D2, **yüzti**/*yüzüti* BK D30, **olartuķım**/*olurtukum* BK D35, **ökünip**/*ökünüp* BK D38, **sukın**/*sukun* BK D38, **yotazın**/*yotuzın* BK D38, **yoġaru**/*yoguru* BK GD, **özlik**/*özlük* BK G1(12), **közın**/*közün* BK K11, **bunġsız**/*bunġsuz* BK K12, **tüzük**/*törüg* KT D9.

2.1.3. Çift ünsüzün okunmasıyla ilgili farklılıklar

Necip Asım, eserinin Köktürk harflerini tanıttığı gramer bölümünde ☺ bu çift ünsüzünü /nd/ ile karşılar (Asım: 1340(1925), 19). Muharrem Ergin ise ☺ çift

ünsüzünün ses değerini /nd/ ~ /nt/ olarak belirtir (Ergin: 2010, xxxii) . Talat Tekin (Tekin: 2010, 10) ve Ahmet Bican Ercilasun (Ercilasun: 2016, 352) ise ̣ çift ünsüzünün ses değerini /nt/ olarak belirtir.

Necip Asım'ın eserinde /ld/ olarak tanıttığı ve /ld/ ve /lt/ olarak iki şekilli okuduğu M çift ünsüzünü Muharrem Ergin /ld/ ~ /lt/ ses değerleriyle karşılar. (Ergin: 2010, xxxii). Talat Tekin'e göre ise bu çift ünsüz işareti yalnız art ünlülü kelimelerdeki /lt/ ünsüz çiftini göstermek için kullanılabilir (Tekin: 2010, 15). Ahmet Bican Ercilasun da M çift ünsüzünün ses değerini /lt/ olarak gösterir.

2.1.3.1. /nt/

Şandung/Şantung KT D17, **kılındıkda/kılıntıkda** KT D1, **oğlında/ oğlınla** KT D1, **yükündürmiş/ yüküntürmiş** KT D15 , **ğondurmuş/ konturmuş** KT D2, **andağ/ antag** KT D4, **anda/ anta** KT D4, **töpüsünde/ töpüsinte** KT D15, **bunda/ bunla** KT D20, **ğondurtumuz/ konturtumuz** KT D21, **kendü/ kentü** KT D23, **ğandan/ kantan** KT D23, **budunda/ bodunla** KT D26, **ğazğandım/ kazgantım** KT D27, **yarağında/ yarıntınla** KT D33, **yalmasında/ yalmasınta** KT D33, **alkındığ/ alkıntıg** KT G9, **Başında/ Başınla** KT K6, **sakındım/ sakıntım** KT K10, **yanduru/ yanturu** KT K11, **Andarguda/ Antarguda** BK D30, **ğazğanduk/ kazgantuk** BK D33, **Çından/ Çıntın** BK G9(11).

2.1.3.2. /lt/

boldı/boltı KT D7, **ğıldı/ğıltı** KT D16, **buldı/bultı** KT D31

2.1.3.3. /ny/

Necip Asım, eserini oluştururken Thomsen'in çalışmasını esas almıştır. Thomsen ise ̣ işaretinin Köktürkçede hece sonlarına gelerek /-y/ ya da /- ay/ okuttuğunu belirtmekte ve “*ayıg, yaydım, çıgay, kıtay, koy*” örneklerini vermektedir. Ancak, ‘azkıya’ biçiminde okuduğu kelimedeki ekin, gerçekte küçültme eki ‘+kInA’ olabileceğini düşünerek, kendisi “Yazım hatası olabilir.” dese de bir anlamda söz

konusu işaretin /n/ sesiyle alâkalı olabileceğine dair ipucu vermiştir. Thomsen, sonraki çalışmalarında bu işareti genizli y (j) ile karşılamıştır (Çağiran: 2012, 16). Necip Asım, Ɔ çift ünsüzünü eserinde /y/ olarak okumuştur. Gramer bölümünde bu harfi şu şekilde tanıtmıştır: Ɔ, Ɔ, D Şu üç işaretin üçü de yalnız /y/ samitidir. Birincisi hulki olan /y/, /ou/, /o/, /a/ samiteleriyle, ikincisi de hanekiler /v/ /y/ ile kullanılır. Üçüncüsü de hecelerin nihayetinde ve ekseriya “ay” manasına kullanılır (Necip Asım: 1340 (1924): 18). Ahmet Bican Ercilasun ise /ń/ /ny/ şeklinde okumuştur.

Ɔoy/ koń KT D12, **Ɔıtay/ Kítań** BK G2, **Ɔıǵayıǵ/ Ɔıǵańıǵ** KT G10, **yaya/yana** KT D23, **yayıp/ yanıp** KT D34, **azƆıya/ azƆıńa** KT D/34

2.1.4. Ünlü- ünsüzlerin okunmasıyla ilgili farklılıklar

↓ ve Ɔ harflerinin okunmasında aşağıdaki farklılıklar tespit edilmiştir.

2.1.4.1. /ok/, /uk/, /ko/, /ku/; /ök/, /ük/, /kö/, /kü/

öküş/kök KT G6, **OnuƆ/ On Ok** KT D19, **Ɔun/ okun** KT D33.

2.2. Ünlü veya ünsüz harflerin yanlış okunmasından kaynaklanan farklılıklar

Köktürkçede ünlüleri gösteren 4 işaretten /a/ ve /e/yi gösteren ↓ ile /ı/ ve /i/yi gösteren ↑ işareti zaman zaman yanlış değerlendirilmiştir **tirigdekiƆı/ tirigdekiƆe** KT GD, **ilingi/ ilıńge** KT D23. Bununla birlikte diğer ünlülerin de dâhil olduğu bir karışıklık da karşımıza çıkmaktadır **inim/ özüm** KT G/9, **ölüg ... /ilig** KT K3.

Necip Asım'ın, eserinin gramer kısmında bazı harfleri karıştırdığı görülür. Bu karışıklık ise en dikkat çekici olarak /n/ ve /z/de görülür **Ɔadında/Kadazda** KT K7, **künde/ küzedü** KT B. Hem gramer bölümünde hem de zaman zaman okumada bu iki harf birbirine karıştırılmıştır.

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kullanılan ünsüzlerle ilgili özelliklerden biri l ve ʏ karakterlerinin hem kalın /s/, /ş/ hem de ince /s/, /ş/ seslerini karşılama özelliğine sahip olmasıdır. Özellikle ek seviyesinde anlam ayırıcı bir özelliğe sahip olmayan bu durum, anlaşılabilirlik açısından bir sorun oluşturmamış ve kağanlık içindeki ağız ve şivelere ilgili karakterlerin ses değerleri konusunda bir esneklik sağlamıştır. Dolayısıyla içinde l ve ʏ karakterleri yer alan kelimelerin yazılıları aynı olmasına rağmen ağız ve şivelere göre telaffuzları farklılık arz edebilmiş ve ağız ve şiveler arasındaki /s/ seviyesinde görülen farklılık yazı dilinde tolere edilmiştir (Mert: 2009, 178-179). Söz konusu bu özellik Necip Asım ve Ahmet Bican Ercilasun'un okuyuşları arasında farklılığa neden olmuştur.

2.2.1. Ünlülerin yanlış okunmasından kaynaklanan farklılıklar

ödni/ödke KT G1, **itü/iti** KT D6, **bölüng/ bulung** KT D2, **ayıduk/ıduk**, **teyin /tiyin** KT D9, **törüsün/ törüsin** KT D5, **ilingi/ ilinge** KT D23, **ölüg ... /ilig** KT K3, **yetinç / yitinç** KT K5, **erin gerü/ erig egire** KT K6, **tirimiş/törümüşt** KT K/10, **inim/ özüm** KT G/9, **matıka/takı** KT G13, **peçin /biçin** KT KD, **yigde /yigdi** KT GD, **tirigdekiçi/ tirigdekiçe** KT GD, **künde/ küzedü** KT B, **ödez / İki Ediz** BK D1, **ölteçiçi/ ölteçiçe** BK D2, **küç... /kiş(i...)** BK D34, **kişiligin /kişiligü** BK D41, **olu/ (.y)olı** BK G2, **oğışu /oguşt** KT K7.

2.2.2. Ünsüzlerin eksik ya da yanlış okunmasından kaynaklanan farklılıklar

ağagin /kanğın KT D5, **kingşürtekin/ kıkşürtükin** KT D6, **toğuşıkıda/togsıkda** KT D4, **ayıduk/ıduk** KT D10, **tağka/ taşra** KT D11, **yitirilip/ tirilip** KT D12, **şüngüşmiş/sünğüşmiş**, **yavlıkaduk/yarlıkaduk** KT D15, **sökürtdimiz/sökürtümüz**, **ilingi/ ilinge**, **kaganım /kaltım**, **Saçoring /çorung** KT D32, **sıyayu/sıyu** KT D/36, **Türgiş/Türgis** KT D38, **içigdi/içikdi** KT D38, **toruğu/toruk** KT D38, **Luşu/Koşu** KT K1, **igilik/ ikegü** KT K3, **sünğüşisinde /sü (t)egişinte** KT K5, **kılınçladı/ kılıçladı** KT K5, **Oğuz/Ediz** KT K5, **erin gerü/erig egire** KT K6, **yol /Bul(çu)** KT K/6, **Ezkenti/Ezgenti** KT K7, **kadında/Kadazda** KT K7 **barmadı/ basıkdi** KT K8, **ölürtimiz**

/ölti KT K8, *yasar /yaşar* KT K10, *arça künim/ iniygünüm* KT K11, *Türgis/ Töpüt* KT K12, *üç kırk/ Bukarak* KT K12, *tengsüngün/ Nek Senğün* KT K12, *çañkanı/çıkanı* KT K13, *ödni/ödke* KT G1, *{i}nikünim /iniygünüm* KT G1, *yunğsız /bunğsız* KT G5, *Kükmen /Kögmen* KT D20, *kigürtik /kigürtüg* KT D 23, *özimiz /özümün* KT D25, *ölsiking /ölsikig* KT G7, *inim/ özüm* KT G9, *yanğıltaçısın/yanğıltaçı siz* KT G11, *urtım /tikdim* KT G11 *urtım/tikdim* KT G11, *taş/adınçığ* KT G12, *urturtım/yaraturtum* KT G12, *peçin /biçin* KT KD, *igür/ igidür* KT GD, *Qurdanuğ... /kurıdın* KT B, *Künde/ küzedü* KT B, *Altı Çop/Altı Çub* BK D24, *kelip/ kelti* BK D25, *ölti/ kelti* BK D32, *kazğanmadım/kazganmasar* BK D33, *tikilip/tirilip kazğandım... /kazganıp* BK D/34, *küç... /kiş(i...)* BK D34, *suym /subın* BK D35, *yerince/(...)i bu yirde* BK D35, *yorıym /yorupan* BK D37, *erig/erin* BK D37, *yışda ... /yış ko... BK D39, yelmedi /kelmedi* BK D41, *Tabğaç /atlıg* BK D41, *kul/ kop* BK G1, *tağta .../tagka* BK G5(7), *Tönğüş / Tönğker* BK G5(7), *manğa /kanğı* BK G9 (11), *sönğürtim/ sökürtüm* BK K10, *kutaysın /kutayın* BK K11, *edgü/ işgitisin* BK K11, *özic/ özlük* BK K11, *özüm/tümen* BK K12, *emgekinde/ emgetmeng* BK K13, *körtüm/ birtim* BK K13, *bilki /biriki, ağışınğa /ağısınğa* KT G6 *idimiz/ itdimiz, Tadık/ Tadıkınğ* KT D32, *yuқışdımız /yok kışdımız* KT D34, *Қorғu/korgan* KT K8, *İsiyi Liki/ İşiyi Likenğ* KT K12, *{i}nikünim /iniygünüm* KT G1, *keregsiz/ kergeksiz* BK G9(11).

2.2.3.Vokalli ünsüzlerin yanlış okunmasından kaynaklanan farklılıklar

2.2.3.1. /uk/, /ük/, /ku/, /kü/

Necip Asım, bu harfi aşağıdaki kelimelerde *ık- ik* biçiminde okumuştur.

kılınmadık /kılınmaduk KT D5, *uçdıkda /uçdukda* KT D30, *tegdikin /tegdükin* KT D34, *yağık /yaguk* KT G7, *yuқıka /(ay)ukı(ka)* KTB, *artıkı /artukı* BK D28, *kışladıkda /kışladukda* BK D31, *yazıkla[tı] /yazukla, tegdigde/ tegdükde* KT D36, *tegdik /tegdük* BK D30.

2.2.3.2. /iç/, /çi/

Aşağıdaki kelimeye *Y* harfi *Y* olarak okunmuştur.

lig ertim/ içgertim BK D26

2.2.4. Çift ünsüzü karşılayan harflerin yanlış okunmasından kaynaklanan farklılıklar

2.2.4.1. /ny/

Aşağıdaki kelimelerde Necip Asım'ın /ny/ çift ünsüzünü hatalı okumasından kaynaklanan farklılıklar görülmektedir.

yağ / *aıng* KT G3, **yabdım** / *yaıdım* BK G33, **atayın** / *aıtayın* BK D41.

2.2.4.2. /ng/

bizge / *bizinĝe*, **yüzine** / *yüzinĝe* KT D33, **teyügin** / *teyengin* BK G10(12), **teyükin** / *teyengin* BK K12.

2.2.5. Kelimenin yanlış sınırlandırılmasından kaynaklanan farklı okumalar

Köktürk Anıtlarını okuma ve anlamlandırma çabası bugün de sürmektedir. **bişikike** / *ebi eşükinĝe* KT G6, **tokraksın** / *tok*, *arkuk* KT G8, **şadapıt** / *şad*, *apıt* KT G1 gibi kelimelerin okunuşu ve anlamlandırılması üzerine Türkologlar yeni teklifler sunmaktadır. Aşağıda kelimenin yanlış sınırlandırılmasıyla ilgili farklılıklar görülmektedir.

Böklü / *Bük ili*, **Apurım** / *Apa Urum Oĝlı atı* / *oglıtı* KT D5, **Onuĝ** / *On Ok*, **özince** / *özi ança*, **ança uladı** / *ançuladı* KT D32, **engliki** / *enĝ ilki* KT D32, **Yegensil** / *Yigen Silig* KT D33, **yukışdımız** / *yok kışdımız* KT D34, **udışru** / *udu aşuru* KT D36, **Azatu taĝuĝ** / *Az tutukug* KT D38, **süngüşisinde** / *sü (t)egişinte* KT K5, **arĝa künim** / *iniyünüm* KT K11, **Berçler** / *Berçek er* KT K12, **tengsüngün** / *Nek Sengün* KT K12, **İnaçmur** / *İnançu Çor* KT K13, **şadapıt** / *şad*, *apıt* KT G1, **bişikike** / *ebi eşükinĝe* KT G6, **bunĝ oĝ** / *bunĝug* KT G8, **tokraksın** / *tok*, *arkuk* KT G8, **atısı er** / *bi (... Al)tı Sir* BK D1, **ödez** / *İki Ediz* BK D1, **lig ertim** / *içgertim* BK D26, **içreki** / *iç irkini* BK D28, **yılpaĝu atı** / *yılpaĝutı* BK D31, **yalman** ... / *ya men* BK K12.

2.3. Metni tamamlarken oluşan farklılıklar

Necip Asım Köl Tigin anıtına nazaran Bilge Kağan adına rekzedilen abidenin epeyce bozuk olduğunu söyler. (Necip Asım: 1924, 11) Bu başlık altında oluşan farklılıkların önemli bir kısmı Bilge Kağan anıtındaki silik ve bozuk kısımlardan kaynaklanmaktadır.

barıkın /barımın KT K1, **bozup/** kalısız KT K1, **yağuk** /(Bu ... il) KT G13, **ölüp** /özi KT KD, **Taş...** /bark (itgüçig)KT KD, **Türk çığanı** **ğarnın yagma** /tör(t binġ y1)kısın ayagmaKT GB, **Toyuğ tebu ...** /Tuygut, Bu(nça ... ..) KT GB, **Yolluğ Tigi[n]** /(birle bitidimiz ?)/ KT GB, **Inaçu Apa, Yargan, Tarğan atıġ...**/(birtim. Anı ögtürdüm) KTB, **yoğ kıltım** /yo(tuz)ın BK D24, **ğal[m]** / kalınġın BK D25, **ölürti[m]** /(altı)m BK D26, **{aş}a** /[tog]a BK D27, **yab{ğug}** / yab(gusı)n BK D28, **yoğ [boldaçı erti]** /(bolmalım tip bizinge) BK D28, **tir... m** / tir(ilip kelti. ...)m BK D29, **üç yaşıma** ...oğ /(üç yaşıma ...y)ok BK D34, **öze tenġri asr[a] yerde** /(...)ı (...)dım. (ilig törüg) y(ig)di BK D36, **alıp bardı[m]** /(ölü)r(tüm ...) BK G1, **d...lkr** /adr(ıltı ...Tö)ngker BK G5(7), **bi[r tümen]** erser [ö]gtim /bi(r...) erser (...s)ürtüm. BK G6(8), **ö[küş]** /ö(ş ...) BK G9(11), **yaraş ...** /yar(atdı...) BK G9 (11), **[altu]nın** /(...sarıg altu)nın) BK K11, **budunda...** /bod(unug) BK K12, **ğazğanıp** /kazgan(masar) yok (...) BK K13, **budunım** **ğa t...ğ... ür** /(...) ka taşıg (...)ür. (men özüm) BK K13, **Tatabı budunıġ ... nıp bu** **ğağanıġ da bu beglerig** /Bu kaganında, bu begleri (nde, yiringde su) bunġd(a adrılmasar) Türk (bodun)/ **benġniç ... ti...** / yok...) bo(ltaçı erser il yeme bodun yeme yok boltaçı ert)i. BK K13, **alı birteçi sin/ kirteçi sen** BK K14, /(...Anta) BK K14. **ğağın yangıltı...** /alp kaganına ya)ngıltı/ BK D35.

2.4. Okunmayan ek, hece ve kelimeler

Özgün metinde yer almasına rağmen Necip Asım tarafından okunmayan ek, hece ve kelimeler şunlardır:

kelürtimiz/kelürti KT K1, **Karluğ/ Karlugug** KT K2, **Karluğ/ Karlugug** KT K2, **ķamşadı /kamşatdı** KT K7, **bo...../boltaçı erti** KT K7, **/O(g)uz bodun** BK D34, **[anda süngü] /(anta süng)üşdüm** BK D37, **/korg(anka)/ BK D/40, .../(altun...) yire kunçu (...)n k1(...)** BK G3, **yotazın /bod(un ...yo)tuzın** BK G4, **/yor (...) rım (...)/ BK G5, /süng(üşdüm...) üçün (...) BKG6, /...ka, kurıgaru** BK K11, **kelürtim /ko(p) kelürtüm** BK K14, **[anğar men] ... yaratığıma için taşın adınçığ bediz... budunığ ... /(...) anğar adınçığ bark (...)yara(t)dım. İçin taşın adınçığ bediz u[rurt]um. (...)/BK K14.**

2.5. Alfabetik Liste

[yö]girep/ *ögirip* BK D2

{i}nikünim /*iniygünüm* KT G1

abın / *ebin* KT K1

açım / *eçim* BK K8

açum/ *eçüm* KT D1

ağırıp/ *agrıp* BK G7(9)

ağışınğa /*agışınğa* KT G6

ağagin /*kañın* KT D5

algazın/ *lagzın* BKG10

alkadımız/ *alkdımız* KT KD

alkındığ/ *alkıntıg* KT G9

Altı Çop/ *Altı Çub* BK D24

ança uladı/ *ançuladı* KT D32

anda/ *anta* KT D4

andağ/ *antag* KT D4

Andarguda/ *Antarguda* BK D30

Angara/ *Anğar* KT G11

Apurım / *Apa Urum*

aramakçısın/ *armakçısın* KT D6

arap/ *arıp* KT G5

arğa künim/ *iniygünüm* KT K11

artıkı /*artukı* BK D28

atayın / *añıtayın* BK D41

atısı er /*bi (... Al)tı Sir* BK D1

ayıduğ/ *ıduğ* KT D10

Azatu taquğ/ *Az tutukug* KT D38

Azı/ *Az* KT D20

azkıya/ *azkıña* KT D/34

Baras/ *Bars* KT D20

barıgıma/ *barıgma* KT D23

barmadı/ *basıkdı* KT K8

Basmal/ *Basmıl* BK D25

başda / *başad(u)* BK G9(11)

Başında/ *Başınta* KT K6

batisıķınğa/ *batsıķınğa* KT G2

Bayırķunıñ/ *Bayırķunıñ* KT D36

bediztim / *bedizet(t)im* KT G11

beg/ *ebig* KT K8

Berçler/ *Berçek er* KT K12

beş/ biş BK D25	buşgurmış/ boşgurmış KT D13
birigime/ birigme KT D25	buyuruķı/ Bayırku KT D34
bişikike/ ebi eşükinġe KT G6	buyuruķı/ buyrukı KT D19
bizge /bizinge	buzke/ boz KT D37
Bolçuda / Bulçuda BK D28	çanķanı/ çıkanı KT K13
boldı/ boltı KT D7	çığayıġ/ çıgañıġ KT G10
boltıķınta/ boltukunta KT K3	Çından/ Çıntan BK G9(11)
boraçā/ borça BK D27	Çölig/ Çölüg KT D4
bozdımız/ buzdumuz KT D31	edgü/ işgitisin BK K11
Bökli / Bük ili KT D8	egü/ gü KT G11
bölen/ bölün KT K12	ekinliġin/ kinliġin BK K11
bölünġ/ bulunġ KT D2	el[te]ber/ İlteber BK D37
budunda/ bodunta KT D26	elteberig /ilteberig KT K3
budunıġ/ bodunug KT D1	emgekinde/ emgetmenġ BK K13
budunımız/ bodunumuz KT D18	emti / amtı KT D9
buldı/ bultı KT D31	enġliki/ enġ ilki KT D32
bunda/ bunta KT D20	eren/ erin KT D39
bunġ oġ/ bunġug KT G8	erig/erin BK D37
bunġsız/ bunġsuz BK K12	erin gerü/ erig egire KT K6
burça/ borça KT D37	Ertiş/ İrtiş KT D37
	etide/ tıda KT K11

Ezkenti / <i>Ezgenti</i> KT K7	katunıg / <i>katunug</i> KT D25
ıdamayın / <i>ıdmayın</i> BK D33	kazgandım / <i>kazgantım</i> KT D27
içigdi / <i>içikdi</i> KT D38	kazgandım... / <i>kazganıp</i> BK D34
içreki / <i>iç irkini</i> BK D28	kazganduk / <i>kazgantuk</i> BK D33
ıdimiz / <i>ıtdimiz</i>	kazganmadım / <i>kazganmasar</i> BK D33
ıgilik / <i>ıkegü</i> KT K3	kelip / <i>kelti</i> BK D25
ıgür / <i>ıgidür</i> KT GD	kendü / <i>kentü</i> KT D23
iletıdi / <i>ıltıdi</i> KT D23	keregsiz / <i>kergeksiz</i> BK G9(11)
ilgirü / <i>ilgerü</i> KT D21	kerekülig / <i>kerekülüg</i> BK D1
ilingi / <i>ilinge</i> KT D23	kıldı / <i>kıltı</i> KT D16
İlteres / <i>İltiriş</i> KT D11	kılınçladı / <i>kılıçladı</i> KT K5
İnaçmur / <i>İnançu Çor</i> KT K13	kıldıkda / <i>kılıntıkda</i> KT D1
inim / <i>özüm</i> KT G/9	kılınmadık / <i>kılınmaduk</i> KT D5
İsiyi Liki / <i>İşiyi Likeng</i> KT K12	kışladıqda / <i>kışladukda</i> BK D31
itü / <i>ıti</i> KT D6	Kitay / <i>Kıtañ</i> BK G2
itünü / <i>ıtinü</i> KT D10	kıtımız / <i>akıt(t)ımız</i> KT K8
kadında / <i>Kadazda</i> KT K7	kigürtik / <i>kigürtüg</i> KT D 23
kaganım / <i>kıltım</i>	kingsürtekin / <i>kikşürtükin</i> KT D6
kamaşıg / <i>kamşag</i> KT K3	kişiligin / <i>kişiligü</i> BK D41
kamıgı / <i>kamagı</i> KT D12	kobratdım / <i>kubratdım</i> KT G10
kandan / <i>kantan</i> KT D23	kol / <i>kul</i> KT D20
Karağın / <i>Karagan</i> BK D37	

konçayığ/ kunçuyug KT D20

konturmuş/ konturmuş KT D2

konturtumuz/ konturtumuz KT D21

korğu/ korıgu BK D41

Ƙorğu/ korgan KT K8

Ƙoşulğakada/ Koşulgakda KT K5

kön/ kün KT D4

körigme/ körügme KT G11

körteçi sin/ körteçi sen BK K14

körtüm/ birtim BK K13

közim/ közüm KT K10

közin/ közün BK K11

kül/ kop BK G1

küldamış/ kuladmış KT D13

kullıg/ kullug KT D21

kun/ okun KT D33

Ƙurdanuğ... /kurıdn KT B

kurğan / korgan BK D31

kutaysın /kutayın BK K11

kutım/ kutum KT D29

küç... /kiş(i...) BK D34

küç... /kiş(i...) BK D34

küçig/ küçüg KT D8

Kükmen /Kögmen KT D20

Kül Tigin/ Köl Tigin KT D30

külig/ külüg KT D4

künde/ küzedü KT B

künde/ küzedü KT B

künğedemiş/ künğedmiş KT D13

künğlig / künğlüg KT D21

kürlig/ kürlüg KT D6

lig ertim/ içgertim BK D26

Luşu/ Koşu KT K1

manga /kaŋı BK G9 (11)

matıka/takı KT G13

oğıl/ ogul KT K12

oğışı/ oğuşı KT G6

oğısu /oğuş KT K7

Oğlı atı/ oğlıtı KT D5

oğlında/ oğlınta KT D1

oğlıng/ oğlıng KT D24

Oğuz/Ediz KTK5	öküş/kök KT G6
okıgılı/okıgalı BK D28	ölesiking /ölsikiñ KT G4
oksız/oksuz KT D3	ölsiking /ölsikig KT G7
olarapan/olurupan KT D16	ölteçiçi/ölteçiçe BK D2
olarıpan/olurupan KT D1	ölteçisin/ölteçi sen KT G8
olarmadım /olurmadım KT D26	ölti/kelti BK D32
olarmış/olurmuş KT D1	ölüg ... /ilig KT K3
olartdı/olurtdı KT D26	ölürtimiz /ölti KT K8
olartım/olurtum KT D26	ölürtimiz/ölürtümüz KT D36
olartuğda/olurtukda KT D17	örüng/ürüng BK K11, ön ... /...ün
olartuğım/olurtukum BK D35	BK K12.
olırtuğma/olurtukuma BK D2	öze/üze KT D1
olu/(..y)olı BK G2	özig/özlük BK K11
olurtaçısın /olurtaçı sen KT G8	özimiz /özümün KT D25
Onuğ/On Ok KT D19	özınçe /özi ança
ödez / İki Ediz BK D1	özlük/özlük BK G1(12)
ödni/ödke KT G1	özüm/tümen BK K12
ögim/ögüm KT D11	peçin /biçin KT KD
ögüzig/ögüzüg KT D37	Saçorıng /çorunğ KT D32
ökünip/ökünüp BK D38	sağandımız/ sakıntım KT K11
öküş /üküş KT D16	sağındım/ sakıntım KT K10

saķınıĝıma /*sakınıĝma* BK D2

Selinge/ *Selenge* BK D37

sıyayu/*sıyu* KT D/36

silik/ *işilik* KT D7

sökürtdimiz/*sökürtümüz* KT D18

söngürtim/*sökürtüm* BK K10

sukın/ *sukun* BK D38

suyın /*subın* BK D35

süngüşdimiz/ *süngüşdümüz* KT D18,

süngüşisinde/ *sü (t)egişinte* KT K5

süngüşisinde/ *sü (t)egişinte* KT K5

şadapıt/ *şad, apıt* KT G1

Şandung/ *Şantung* KT D17

şüngüşmiş/*süngüşmiş*

Tabĝaç /*atlıĝ* BK D41

Tadıķ/ *Tadıķnĝ* KT D32

taĝķa/ *taşra* KT D11

taĝta .../*tagķa* BK G5(7)

taş/ *adınçıĝ* KT G12

teĝdigde/ *teĝdükde* KT D36

teĝdik /*teĝdük* BK D30

teĝdikin /*teĝdükün* KT D34

telenmeser/ *telinmeser* KT D22

tengsüngün/ *Nek Sengün* KT K12

tengsüngün/ *Nek Sengün* KT K12

teyin /*tiyin* KT D9

teyüĝin/ *teyenĝin* BK G10(12)

teyükin / *teyenĝin* BK K12

tikilip/ *tirilip*

tirgerü/ *tirgürü* KT D29

tirigdekiçi/ *tirigdekiçe* KT GD

tirimiş/ *törümüş* KT K/10

tizip / *tezip* KT D34

toĝusıķa/ *togsık(k)a* KT G2

toĝuşıķıda / *togsıkda* KT D4

toĝuşıķıda/ *togsıkda* KT D4

toķraķsın/ *tok, arkuk* KT G8

tokuzınç/ *tokuzunç* KT KD

tolĝtamanĝ/ *tolgatmanĝ* BK K13

tonĝatmış/ *tonĝutmış* BK D2

tonlıĝ/ *tonlug* KT D29

tonsız/ tonsuz KT D26

Tonyuğu / *Tunyukuk* BK G12 (14)

torıg / *torug* KT D33

toruğı / *toruk* KT D38

toygunıngızda / *taygunınguzda* KT GD

Töğültin / *Tögültün* KT G6

Töngüş / *Töngker* BK G5(7)

töpüsinde / *töpüsinte* KT D15

törtinç / *törtünç* KT K6

törümüz / *törümüz* KT D22

törösün / *törösün* KT D5

töş[di] / *tüş(di...)* KT K4

tutsağ / *tutsık* KT G4

Tüpüt / *Töpüt* KT D4

Tüpütke / *Töpütke* KT G3

Türgis / *Töpüt* KT K12

Türgiş / *Türgis* KT D38

türösün / *törösün* KT D13

türt / *tört* KT D2

türüde / *törüde* KT D16

tüzeltim / *tüzültüm* KT G5

tüzsiz / *tüzsüz* KT D6

tüzük / *törüg* KT D9

uçdığda / *uçdukda* KT D30

udışru / *udu aşuru* KT D36

udlığın / *udlukın* KT D36

umuduğ / *umaduk* KT D10

ıoy / *koń* KT D12

urtım / *tikdim* KT G11

urturtım / *yaraturtım* KT G12

utamış / *tutmuş* KT D19

üç kırk / *Bukarak* KT K12

ülesikingin / *ölsikingin* KT G10

ülügim / *ülügüm* KT D29

üyür / *öyür* KT G5

üzinçe / *özi ança* KT D3

yabdım / *yańdım* BK G33

yađ / *ańıg* KT G3

yağığ / *yaguk* KT G7

yağru / *yaguru* KT G5

- yalanġ/*yalnġ* KT D29
- yalanġın/*yalnġın* KT D28
- yalman .../*ya men* BK K12
- yalmasında/*yalmasında* KT D33
- yanduru/*yanturu* KT K11
- yanġıltaçısın/*yanġıltaçı siz* KT G11
- Yaraġun / *Yargun* KT D34
- yarakında/*yarıkında* KT D33
- yarakında/*yarıkında* KT D33
- yasar /*yaşar* KT K10
- yavlıkaduk/*yarlıkaduk* KT D15
- yaya/*yana* KT D23
- yayıp/*yanıp* KT D34
- yazıkla[tı] /*yazukla*
- yeg/*yig* KT D29
- Yegensil / *Yigen Silig* KT D33
- yegin/*yigin* BK G8(10)
- yelmedi/*kelmedi* BK D41
- yer /*yir* KT D34
- yerince/(...)i bu yerde BK D35
- yeti/*yiti* KT D13
- yetinç / *yitinç* KT K5
- yetmiş/*yitmiş* KT D12
- yılpaġu atı/*yılpagutı* BK D31
- yılsaġ/*yılsıġ* KT D26
- yışda ... /*yış ko...* BK D39
- yigde /*yigdi* KT GD
- yitirilip/*tirilip* KT D12
- yoġaru/*yoguru* BK GD
- yol /*Bul(çu)* KT K6
- yolıġılı/*yolıġalı* BK D32
- yoġşurtuġın / *yoġaşurtuġın* KT D6
- yorçın/*yurçun* KT D32
- yorıyın /*yorupan* BK D37
- yotazın/*yotuzın* BK D38
- yögerü / *yügerü* KT GB
- yuġcı/ *yogçı* KT D4
- yuġında /*yogında* BK D31
- yuġız/ *yagız* KT D1
- yuġlamış/ *yoglamış* KT D4
- yuġıka /*(ay)ukı(ka)* KTB

yukışdımız /*yok kışdımız* KT D34

yukışdımız /*yok kışdımız* KT D34

yunğsız /*buğsız* KT G5

yükündürmiş /*yüküntürmiş* KT D15

yükündürtimiz /*yüküntürdümüz* KT D18

yüzine /*yüzinğe* KT D33

yüzi /*yüzüti* BK D30

SONUÇ

Bu çalışmada Necip Asım'ın Orhun Abideleri adlı eseri okundu ve eserin Köktürk metinlerini içeren bölümünün transkripsiyonu yapıldı. Necip Asım'ın okuması Ahmet Bican Ercilasun'un okumasıyla karşılaştırıldı ve transkripsiyonlu bölümde bu farklılıklar gösterildi. Çalışmanın ikinci kısmında ise metinde gösterilen farklılıklar ortak özelliklerine göre başlıklar altında toplandı. Bu karşılaştırma ve inceleme sonucunda şu bulgulara ulaşıldı:

1. Köktürkçede /o/ ve /u/ ile /ö/ ve /ü/ ünlülerinin kalınlık ve inceliği göstermeyen birer işaretle gösterilmelerinin Necip Asım ve Ahmet Bican Ercilasun'un okumalarında farklılıklara sebep olduğu görüldü: **konçuylarım** / *kunçuylarım* KT K9, **buşğurmuş** / *boşğurmuş* KT D13, **öze** / *üze* KT D1, **öküş** / *üküş* KT D16.
2. Necip Asım'ın, /o/ ve /u/ ile /ö/ ve /ü/ ünlülerinin yer aldığı bazı kelimeleri iki farklı şekilde okuduğu tespit edildi: **Kül Tigin** / *Köl Tigin* KT D30, **Köl Tigin** KT GD, **yoğında** / *yogınta* KT K7, **yuğında** / *yogınta* BK D31.
3. Sadece bir kelimedede yansız ünsüzlerin /a/ ve /e/ biçiminde iki farklı okumaya neden olduğu görüldü: **açum**/eçüm KT D1.
4. /a/ ve /e/ ünlülerinin söz başı ve içinde yazılmaması nedeniyle 49 kelimedede okuyuş farklılığı belirlendi. a/ ve /e/ ünlülerinin kelime içinde yazılmaması nedeniyle oluşan farklara ise **umuduk** / *umaduk* KT D10, **kamığı** / *kamagı* KT D12, **olarapan** / *olurapan* KT D16, **yolıgılı** / *yolıgalı* BK D32 kelimeleri örnek gösterilebilir. /a/ ve /e/ ünlülerinin sözcüğün başında yazılmaması nedeniyle oluşan farklılıklar, **beg** / *ebig* KT K8, **egü** / *gü* KT G11, **etide** / *tıda* KT K11, **algazın** / *lagzın* BKG10, **ekinligin** / *kinligin* BK K11, **kıtımız** / *akıt(t)ımız* KT K8 kelimelerinde görülür.
5. /a/ ve /e/ ünlülerinin ilk hecede yazılmamasından kaynaklı farklara **tizip** / *tezip* KT D34, **yetmiş** / *yitmiş* KT D12, **yeti** / *yiti* KT D13 kelimeleri örnek verilebilir.

6. Köktürkçede ilk hecenin düz ünlüsünden sonraki düz-dar ünlülerin genellikle yazılmaması kuralının ve bu kurala aykırı durumların neden olduğu 30 farklılık belirlendi: **itünü/ itinü** KT D10, **korğu/ korıgu** BK D41, **yeg/ yig** KT D29, **beş/ biş** BK D25.
7. 58 kelimedede Köktürkçenin ilk hecenin yuvarlak ünlüsünden sonraki yuvarlak ünlülerin genellikle yazılmaması kuralından kaynaklanan farklılık tespit edildi: **olarmış/ olurmuş** KT D1, **konçayug/ kunçuyug** KT D20. Bu farklılığın kelimelerin eklerinde yoğunlukta olduğu belirlendi: **ökünip/ ökünüp** KT D40, **ülügim/ ülügüm** KT D29, **bozdımız/ buzdumuz** KT D31.
8. Ahmet Bican Ercilasun ve Necip Asım'ın 22 kelimedede ünlüleri farklı okudukları tespit edildi. Özgün metinle yapılan karşılaştırmada bu farklılığın sözcüklerin Necip Asım tarafından hatalı okunmasından kaynaklandığı belirlendi. Necip Asım'ın Köktürkçede ünlüleri gösteren 4 işaretten /a/ ve /e/yi gösteren ↓ ile /ı/ ve /i/yi gösteren ↑ işaretini zaman zaman yanlış değerlendirdiği görüldü: **tirigdekiçi/ tirigdekiçe** KT GD, **ilingi/ ilinge** KT D23. Bununla birlikte diğer ünlülerin de dâhil olduğu yanlışlıklar da tespit edildi: **inim/ özüm** KT G/9, **ölüg ... /ilig** KT K3.
9. İki okuma arasında oluşan en fazla farkın 80 kelime ile ünsüzlerin yanlış okunmasından kaynaklandığı görüldü. Bu kelimelerin bazılarında /z/ ve /n/ harflerinin karıştırıldığı tespit edildi: **inim/ özüm** KT G9, **kadında/Kadazda** KT K7, **künde/ küzedü** KT B. Diğer ünsüzlerin yanlış okunmasından kaynaklanan örnekler de fazladır: **suyın /subın** BK D35, **yungsız /bungusuz** KT G5, **igilik/ ikegü** KT K3, **{i}nikünim /iniygünüm** KT G1.
10. Ünsüzlerin okunmasıyla ilgili farklılıklardan biri de l ünsüzünün /s/ ve /ş/ ses değerlerini karşılar biçimde kullanılmasıdır: **İlteres/ İltiriş** KT D11, **Türgiş/Türgis** KT D38, **silik/ işilik** KT D7.

11. /nt/ çift ünsüzünü Necip Asım /nd/ olarak okumuştur: **Şandung/Şantung** KT D17, **oğlinda/ oğlinta** KT D1, **bunda/ bunta** KT D20. /lt/ çift ünsüzü için ise /ld/ ve /lt/ şeklinde iki farklı okumaya gidildiği, bu farklılığın /ld/ olarak üç kelimeyle sınırlı kaldığı görülmüştür: **boldı/boltı** KT D7, **kıldı/ kılta** KT D16, **buldı/ bultı** KT D31, **boltıkınta /boltukunta** KT K3, altızdı KT D38. Ahmet Bican Ercilasun ise bu iki çift ünsüzü /nt/ ve /lt/ olarak okumuştur. /ny/ çift ünsüzünü Necip Asım /y/ olarak okumuştur: **köy/ koñ** KT D12, **Kıtay/ Kıtāñ** BK G2, **çığayığ/ çıgañıg** KT G10.
12. ↓ve Ñ harflerinin okunmasında 3 kelimeye farklılık tespit edilmiştir: **öküş/kök** KT G6, **Onuğ/ On Ok** KT D19, **ğun/ okun** KT D33.
13. /uk/, /ük/, /ku/, /kü/ seslerini karşılayan Ñ işaretini Necip Asım, /ık/- /ik/ biçiminde okumuştur: **kılınmadık/ kılınmaduk** KT D5, **uçdılda/ uçdukda** KT D5, **tegdikin /tegdükin** KT D34. Necip Asım /iç/, /çi/ vokalli ünsüzünü bir kelimeye **ligertim/ içgertim** BK D26 şeklinde okumuştur.
14. /ny/ ve /ng/ çift ünsüzlerini Necip Asım şu kelimelerde hatalı okumuştur: **yağ/ añıg** KT G3, **yabdım / yañdım** BK G33, **atayım/ añıtayım** BK D41; **bizge /bizinġe, yüzine /yüzinġe** KT D33, **teyügin/ teyenġin** BK G10(12), **teyükin / teyenġin** BK K12.
15. Necip Asım 26 kelimeyi Ahmet Bican Ercilasun'a göre farklı sınırlandırmıştır: **Bökli/ Bük ili** KT D4, **Apurım/ Apa Urum** KT D4, **Oğlı atı/ oğlta** KT D5, **Onuğ/ On Ok** KT G12.
16. Metni tamamlarken oluşan farklılıkların önemli bir kısmı Bilge Kağan anıtındaki silik ve bozuk kısımlardan kaynaklanmaktadır: **budunım ka t...ğ...ür /(...) ka taşığ (...).ür. (men özüm)** BK K13, **Tatabı budunığ ... nıp bu kağanınğ da bu beglerig /Bu kaganında, bu begleri (nde, yiringde su) bunġd(a adrilmasar) Türk (bodun)/ benġniç ... ti... / yok...) bo(ltaçı erser il yeme bodun yeme yok boltaçı ert)i.** BK K13

Köktürk metinlerini okuma ve anlamlandırma çalışmaları bugün de devam etmektedir. Ahmet Bican Ercilasun'un eserini yayımladığı tarih, Necip Asım'ın eserinin neşrinden 92 yıl sonradır. Bu çalışmayla Türkiye'de Köktürk Anıtları üzerine yapılmış iki çalışma incelenmiş, ilk ve son okuma arasındaki farklılıkları belirlemek noktasında Türkoloji sahasına bir mukayese imkânı sunulmuştur.

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU**, Ali (2012). “Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantion’da Türkler” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2, Aralık/December, 541-546.
- AKALIN**, Mehmet (1998). *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- AKSAN**, Doğan (1994). “Göktürk Yazıtlarında Güçlü Anlatım Yolları Söz Sanatları” *TDAY- Belleten* 1990, Ankara.
- ATA**, Aysu (2011). *Orhun Türkçesi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Web-Ofset Tesisleri.
- AYDIN**, Erhan (2018). *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi
- BALCI**, Mustafa (2011). *Orhun Yazıtları- Türkçedeki İlk Çalışmalar*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- BANARLI**, Nihat Sami (1987). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- BÖLER**, Tuncay (2009) “Necib Âsım Yazıksız ve Türk Diline Katkıları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 25/Bahar, 195-208.
- ÇAĞIRAN**, Önder (2012). “Köktürk Türkçesindeki Bir Çift Ünsüz İşareti Üzerine” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 1/3 2012 s. 16-22.
- ÇELİK ŞAVK**, Ülkü (2011). “Orhon Yazıtlarının bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl” *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, C. I-II, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- ERCİLASUN**, Ahmet B. (2008). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN**, Ahmet B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERCİLASUN**, Ahmet B. (1994). “Köl Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni Midir?” *TDAY- Belleten* 1990, Ankara, s. 31-39.

- ERCİLASUN**, Ahmet, **AKKOYUNLU** Ziyat, (2015). *Divanü Lügati't-Türk Giriş-Metin- Çeviri- Notlar- Dizin*, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGİN**, Muharrem (2010). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERGİN** Muharrem (2002). "Türklerde Yazı ve Alfabeler" *Türk Dünyası El Kitabı II*, 3. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2002, 259-292.
- MERT**, Osman (2009). "*Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Yer Alan Ortak Metinlerde Ünsüzleri Karşılıyan Karakterlerin Kullanımıyla İlgili Karşılaşılan Farklılıklar*" I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, 18-20 Kasım 2009, Afyonkarahisar.
- NECİP**, Asım (1340-1924). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Matbaa-i Amire.
- ORKUN**, Hüseyin Namık (2011). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZTÜRK**, Rıdvan (2015). *Köktürkçe El Kitabı*, Konya: Palet Yayınları.
- TAŞAĞIL** Ahmet, (2018). *Gök-Türkler I-II-III*, Ankara: TTK Yayınları.
- TEKİN**, Şinasi (2002). "*Eski Türkçe*" *Türk Dünyası El Kitabı II*, 3. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2002, 69-120.
- TEKİN**, Talat (2010). *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı		Melek AÇIK		
Öğrenci Nu		138107011017		
Doğum Yeri		Eskişehir		
Doğum Tarihi		01.09.1986		
Medeni Durumu		Evli		
Öğrenim Durumu				
Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Mezuniyet Yılı
İlköğretim	Açık İlköğretim Okulu		Eskişehir	2004
Ortaöğretim	Açık Öğretim Lisesi	Sosyal Bilimler	Eskişehir	2007
Lisans	Gazi Üniversitesi	Türk Dili ve Edebiyatı	Ankara	2013
Yüksek Lisans	Necmettin Erbakan Üniversitesi	Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı	Konya	
İş Deneyimi	Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bozüyük AİHL (2016-2017) Sancaktepe Sultan II. Abdulhamid AİHL (2017 -)			